

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій
№ 2 (4)

Фахове видання з історії (Наказ МОН України від 10.05.2017 № 693
«Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства
щодо діяльності спеціалізованих вчених рад від 27 квітня 2017 року»)

Київ 2017

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2017. № 2 (4). – 189 с.

Редакційна рада:

- Мартін Баумейстер* – доктор історії, професор Мюнхенського університету, директор Німецького історичного інституту в Римі
- Геннадій Боряк* – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України
- Ярослава Верменич* – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Валерій Капелюшний* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України
- Вікторія Константінова* – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичної урбаністики
- Станіслав Кульчицький* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років XX століття Інституту історії України Національної академії наук України. Заслужений діяч науки і техніки України
- Іван Патриляк* – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Віктор Ставнюк* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Валентина Шандра* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України

Редакційна колегія:

- Мирослав Борисенко* – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Тетяна Водотика* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Олександр Галенко* – кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорно-

- мор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Андрій Заярнюк* – доктор історії, викладач кафедри історії університету у м. Вінніпег (Канада)
- Геннадій Казакевич* – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Наталія Кашеварова* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України
- Ксенія Кузіна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Роман Любавський* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна
- Оксана Міхєєва* – доктор історичних наук, викладач Українського католицького університету
- Остан Серєда* – кандидат історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету
- Сергій Тараненко* – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
- Артем Харченко* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Головний редактор

Мирослав Борисенко

Шеф-редактор

Тетяна Водотика

Над випуском працювали:

Відповідальний секретар – *Ігор Постольник*
Відповідальний за випуск – *Володимир Шевченко*
Верстка – *Ірина Собко*

web page: mics.org.ua
email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації відповідають автори

© Інститут історії України НАНУ, 2017
© Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2017
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2017

З М І С Т

Від редакції	5
Археологія міста	
Low-density Urbanism. What is it? An Interview with Bisserka Gaydarska and John Chapman (Durham University, Department of Archaeology, Durham, UK)	9
<i>Danielewski Marcin</i> . Gords and cities in Poland in the 13 th century in the context of the then settlement changes	11
Ранньомодерне місто	
<i>Гошко Тетяна</i> . Уявлення про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст.	37
<i>Сердюк Ігор</i> . «Для проискания себѣ к житие мѣста пришел в город»: дитина і наймитування в міському суспільстві гетьманщини XVIII ст.	57
<i>Коваленко Оксана</i> . Антропонімія ремісників Переяслава 60-х років XVIII ст.	78
<i>Сокирко Олексій</i> . Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті доби “мілітарної революції”	89
Модернізаційні процеси в містах: імперський та радянський дискурс	
<i>Самчук Тарас</i> . Помешкання та побутові умови життя студентів Університету св. Володимира (1834–1863 pp.)	117
<i>Трач Віра</i> . Гігієнічні часописи та формування дискурсу громадського здоров’я у Львові на початку XX століття	136
<i>Скубій Ірина</i> . Універмаг як простір міського споживання в 1920–1930-ті роки в Радянській Україні	162
Огляди. Рецензії. Хроніка	
<i>Соболева Олена</i> . Міське повсякдення в умовах військового часу. (Рецензія на монографію Оксани Овсіюк “Життя після окупації: побут киян 1943–1945 pp.”. Київ: “Дуліби”, 2017 р.)	179
<i>Гартмонд Мирослава</i> . Огляд виставки «ПАДІННЯ: Революція – Пропаганда – Повалення ідолів»	182
<i>Оногда Олена</i> . Огляд Міжнародної літньої школи ЮНЕСКО «Менеджмент та захист історичних міст», 28.08-2.09.2017, Люблін, Польща	184
<i>Локтіонова Дінара</i> . Друга німецько-українська конференція з міського розвитку «Міста, комфортні для життя»	186

ВІД РЕДАКЦІЇ

Четвертим випуском журнал «Місто: історія, культура, суспільство» відзначає дворіччя свого існування. Не так і багато, але ми вже можемо говорити про подолані перешкоди та сформовані добрі традиції. Головна з них – це дотримання стандартів незалежного подвійного анонімного рецензування

Вже традиційно номер журналу відкриває рубрика «Археологія міста». Цього разу в ній дві статті, які розширюють географію авторів та проблемне коло. Так, Марцин Данилевський з Познанського університету аналізує еволюцію поселенської структури в Польщі у 13 столітті та показує місце «градів» та міст у її процесі. Часопис продовжує реалізовувати формат наукового інтерв'ю, який видається достатньо вдалим. Бесіда шеф-редакторки журналу Тетяни Водотики з археологами з Даремського університету Джоном Чепменом та Біссеркою Гайдарською ставить питання, яке в українській науці вже стало мемом, – а чи можна вважати трипільські поселення містами? Британські вчені не дають прямої відповіді, але закликають по-новому подивитись на концепцію міста, та наголошують на тому, що традиційне розуміння міста вже, можливо, відійшло в минуле.

Спеціальна тема цього разу теж є. Це – ранньомодерне місто. Так склалось, що дві статті присвячені дитинству. Текст Тетяни Гошко присвячений уявленням про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст., і є на перетині історії та права. Дослідження Ігоря Сердюка логічно продовжує тему дитинства і переносить нас до Гетьманщини XVIII ст., висвітлюючи дитяче заробітчанство по містах.

Оксана Коваленко розглядає питання антропонімії ремісників Переяслава 1760-х рр. за матеріалами Румянцевського опису, і ця робота є теж на перетині дисциплін – історії та мовознавства. Останній в рубриці «Ранньомодерне місто» текст авторства Олексія Сокирка запрошує читачів звернутись до військової історії. Аналіз фортифікаційно-оборонних стратегій в Гетьманаті доби «мілітарної революції» нагадує про те, що в багатьох нині невеликих містах була слава історія і там досі залишились фортеці, які про це нагадують.

Рубрика «Модернізаційні процеси в містах: імперський та радянський дискурси» виявилась «парасольковою» для текстів з історії міст (і Наддніпрянщини, і Галичини) як другої половини XIX ст., так і 20-30-х рр. XX ст. Тарас Самчук продовжує власну серію статей про університетське повсякдення Києва XIX століття. Цього разу маємо можливість побачити, як жило студентство в часи, коли гуртожитків ще не будували. Віра Трач пропонує по-

дивитись на те, як формувався дискурс громадського здоров'я у Львові на початку ХХ ст. Ірина Скубій (огляд її монографії ми публікували у попередньому номері) аналізує універмаг 20-30-х років минулого століття як простір міського споживання радянської України.

Огляд дослідження Оксани Овсіюк («Життя після окупації: побут киян 1943 - 1945 рр.». Київ: "Дуліби", 2017 р.), детальний та вельми компліментарний, відкриває рубрику оглядів та рецензій. Матеріал Мирослави Гартмонд відсилає нас до проблем декомунізації та нагадує, що такий глибокий трансформаційний процес ще потребуватиме рефлексій, попри те, що цій складній темі було присвячене друге число «МІКС». Олена Оногда описує досвід участі в Міжнародній літній школі ЮНЕСКО «Менеджмент та захист історичних міст» в Любліні, а Дінара Локтіонова розповідає про враження від другої німецько-української конференції з міського розвитку.

Завершимо вступне слово подяками рецензентам, їх географія цього разу розширилась за межі України. Подяка також членам редколегії, які працювали над статтями, команді, яка вже другий рік є незмінною. Без підтримки декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Івана Патриляка і заступника директора Інституту історії України НАН України Геннадія Боряка номер навряд би побачив світ.

АРХЕОЛОГІЯ МІСТА

LOW-DENSITY URBANISM. WHAT IS IT?

*An Interview with Bisserka Gaydarska and John Chapman
(Durham University, Department of Archaeology, Durham,
UK)*

Tetiana Vodotyka – Ok, so my first question will be: how do archaeologists see urbanism and urban studies?

Bisserka Gaydarska – Well, the concept of urbanism was introduced in 1950 by the Australian archaeologist, Gordon Childe. He wrote the seminal paper in urban studies and it was called ‘The Urban Revolution’ in which he defined his famous ten criteria according to which given archaeological site or group could be classified as urban or not. And if a particular site had these ten criteria, one of which is writing, another one is craft specialization, this means that there was a surplus. There was enough surplus for some people not to do agricultural work, but to do services, which is one of the modern classification of a city - as a place offering services as oppose do villages that he makes agricultural production. So, that’s what Childe introduced as early as 1950 to look for in the archaeological record.

But there are many other criteria which he was basically trying to translate. Very modern criteria at that time. He was trying to see how we can reconcile the record of classical cities, modern cities at that time, to what he could reach as far back as possible in time. And he came up with these ten criteria about urban sites. But one of the major characteristics of the urbanism he had introduced is that it needs to be a very densely packed occupation, people should have lived closely together, and they would have quarters and neighbourhoods. Everything that you would possibly associate with current living in current modern cities.

John Chapman – But it’s a long time now since Childe has published his great paper in 1950 and lots more archaeological discoveries have been made. And the most important thing is that people have been finding cities not just in the Near East which Childe was talking about, but also in the New World, as well as in Africa and China. And quite often these cities are very different from the ones that Childe was talking about. So, in the New World for instance, in Maya cities, you might find five of Childe’s criteria, but not the others. And in Africa the same. So, what this means is that slowly it has become increasingly difficult to define what the city really looks like. And that I think introduces a whole new world game into urban studies because you cannot make Childe’s assumptions for the whole world. You have somehow to develop a general perspective which respects local urban perspectives too. You know that for me is the new challenge for urbanism.

Tetiana Vodotyka - And as far as I understood Gordon Childe’s model didn’t work and so another model has appeared.

John Chapman – Well, the thing is that Gordon Childe’s model is the current model that dominates in archaeology. Still. Which makes

other evidence very difficult to be appreciated. To see that maybe there are different kinds of cities. For example, we live in a very small place in Northern England. But just because it has a cathedral it is called a city, it is qualified as a city. At the same time, London is a city too. And how do you compare the two?

You can't possibly have one set of criteria that could be good enough to cover all the evidence from the past to the present for all the seven continents and make that concept work. This is very difficult. So, in the last probably ten years, less than ten years an alternative agenda has developed. Archaeologists are trying to question this model of Gordon Childe by saying: look, there is this kind of evidence which can't possibly be ignored just because we have this densely packed model of the Near East, and later the Romans, which dominates in archaeology. What we have to do is to introduce a bit more diversity in what we actually understand to qualify as urban and this is where we are. That's why we are in Ukraine because you know, if I told you ten years ago that probably the first cities in Europe came up in Ukraine that would be... nobody would ever look at you in a serious way. But I truly believe that the first cities in Europe and may be in the World have appeared in Ukraine. But we have to be absolutely clear about that. This is not what we find in a modern Iraq in the tell sites, it's a very different kind of urban site.

So basically, the sites that we are talking about, the concept that questions that is very simple – it's just low-density urbanism which is to say that there are the sites (and there are growing evidence and growing number of the sites across the World) that suggest that people were living together, but not next to each other. But in overall density which is rather low than what modern cities look like. But when we say modern cities, like Kyiv may be, but if think of maybe localities, that happened to the Eastern Coast of America in which all the cities sort of blended together over one huge area ('megapolis'). If you measure the density of these areas you find out that it is not what Gordon Childe was suggesting, but it is much lower density and there fore to suggest that this kind of evidence is only acceptable for present times. It's wrong because we have evidence that this has been happening in the past as well.

John Chapman – There are very good examples of low-density cities in Ukraine. For instance, if you go to the Southern part where near the Tripillian sites where we are working if you go to Novoarkhangelsk or you go to Kirovograd (now it is called Kropyvnytskyi – *ed.*).

Tetiana Vodotyka – Industrial city, big industrial city. Yes.

John Chapman – Yes. In fact, there are huge green areas, the green residential. I haven't measured this, but I think if you went out and look at Novoarkhangelsk and Kropyvnytskyi they would turn out to be low-density urban centers and, so it just challenges the whole notion of what the city is. And so the other most important point of low-density living is the potential for expansion. Take Shanghai, for example. Twenty years ago, Shanghai covered about a thousand hectares and it was quite high-density in the middle, but the edges were low-density. And then in the last twenty years Shanghai expanded to cover two hundred square kilometers and it's massive. But if you go out of Shanghai,

Bisserka Gaydarska
on excavation

from the center, from the industrial hub of Shanghai, you ask where does it finish?

Tetiana Vodotyka – Nowhere?

John Chapman – You just can't say. And that's the characteristic, the principal characteristic of low-density urban form. They are huge ... and diffuse.

Tetiana Vodotyka – So we can speak about two major ways – high-density urbanism and low-density urbanism or it just seems to be this?

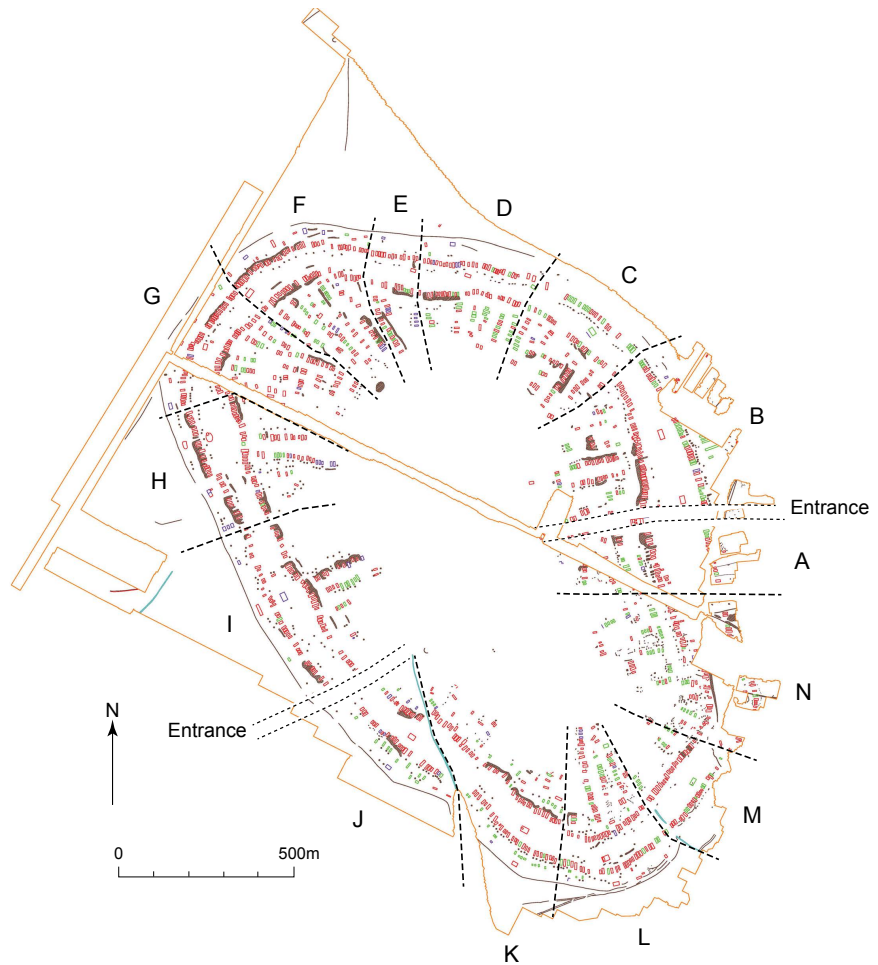
John Chapman – No, I think those are the two main points on a continuum. In between...

Tetiana Vodotyka – Is there something in between?

John Chapman – Yes. There is. Lots of really interesting sites. And that's quite hard to find. But I mean in modern terms people can define it more gradually. We are still trying to define low-density sites in pre-history. So we haven't quite got to the stage of the in-between sites. I think that's the next stage of the research agenda. At the current stage, we try to define low-density sites and we try to persuade people. I think we've got to persuade people generally the low-density model exists and it's following its implications. One of the implications is a different sort of model. And if you can actually push low-density urbanism back to the very beginning of urban development in Europe, that is really something!

Tetiana Vodotyka – Maybe you could tell about some more examples of low-density urbanism in prehistory societies except Tripillia.

Plan of Nebelivka
mega-site with proposed
division into quarters
(source: Archaeological
Services Durham University
and Y. Beadnell)

John Chapman – Yes, absolutely. If I think about the low-density agenda has made the Near Eastern archaeologists work in the Fertile Crescent with high-density sites, they made them think: oh, maybe we've got low-density settlements out there too! And they begin to find them. But not in the core area of the first cities which is the Fertile Crescent. There is another zone in the Northern area of the Tigris – Euphrates which we call the Fragile Crescent which is the Northern periphery of the Fertile Crescent. They find low-density sites in the Fragile Crescent.

Bisserka Gaydarska – This is a very interesting thing because we heard about these sites only a couple months ago when we were at a conference in Canada. They were reported by somebody who works in the Near East. When we had this conversation we told him: now you are coming up with these sites because we have these big sites in Ukraine and we are trying to say: look, probably the earliest cities in the world have appeared in Ukraine and you try to question that, try to come up again with the first cities in your area. And he said: no, I have been telling people about these sites for a very long time. Fifteen years at least. But nobody among the Near Eastern archaeologists would pay attention because they are out of the ordinary, they are not what you expect, this is not what you look for.

Tetiana Vodotyka – They don't fit in the Gordon Childe model.

John Chapman – Yes.

Bisserka Gaydarska – These are very weird sites, and you don't consider them as very important evidence but now because there is

this alternative agenda, there is this alternative thinking which suggests that this is could have a parallel phenomenon, not just the one, but the parallel... Things are shaking up and things people starting to realize that perhaps we should drop this evolutionary way which says this is the beginning and this is the end. But start to think about more like a tree, more like human evolution if you wish. Some species die and some survive and this is exactly the same. You can't possibly say that the social formation is something that should go from here to there in the same sort of way as we were told when we were growing up in communism from Band to tribe to state. No. Things are really more varied rather than strict. Unfortunately, some of these things do not survive, there is a branch that doesn't survive, and it doesn't get research attention because nobody is interested in dead ends, people are interested in successful cities, in successful places. Nobody is interested in something that didn't survive as Ukrainian sites. That's the big problem of the Ukrainian sites.

Tetiana Vodotyka - And that means that cities with low-density didn't exist for a long time.

Bisserka Gaydarska - That's exactly right. For prehistory, a hundred and fifty years is very short. For where we are now, a hundred and fifty is very long. But for prehistory hundred and fifty years is a very short time. You have to try to think in a different way. The low-density cities in the past had a very short duration.

Tetiana Vodotyka - What is the limit of duration? Ecology?

Bisserka Gaydarska - That's a very good question. Now you're opening a Pandora's box. It's a Pandora box because there are certain cases like in the case of Angkor Wat which is in Cambodia. Which certainly there was environmental reasons for that. And certainly, for some of the Maya sites in America, in Mesoamerica. There must be a high environmental component.

Well, when it comes to our sites it's hard to say why they fade away. I mean we don't have a lot of investigations and that's the other thing. People assume that it could be environmental but if you have no evidence and no research how do you prove that? And that's where John and myself have a bit of a fight with our German colleagues. We explained that we did some environmental studies to see what the impact of such sites would be on the environment and you would expect cities would have environmental impact that would be traceable in the way that we investigate this impact in the past. And maybe we find that there is a zero impact. We are still disagreeing ... perhaps we'll eventually agree. But basically, what it means that we can't possibly think that there were environmental reasons for the short duration so they thought that we have to look for other reasons why people have decided to move somewhere else. And in my view, this is where we probably disagree with Sasha Diachenko, is that this was a very sustainable form, people liked that way of aggregation. They liked it. And they maintained it. So this is not what something appears here and disappears. It appeared in various places in Ukraine. So as a whole that phenomenon lasted for almost seven hundred years. Only not in the same place. They were moving around. So that kind of human aggregation was very popular, and it was enduring. People liked it.

Tetiana Vodotyka - Why do people like it?

Bisserka Gaydarska - Because it lasted for seven hundred years. We know that they have. We have sites which if you date this sites you know that the earliest starts whatever and the latest is whatever, so they sought that duration and put... this started there and this started there, therefore, we have seven hundred years of this settlement form being popular. There were not many sites. I'll just give you an example. If you have five thousand sites altogether for that period, these many sites are a very little percentage, they are only five percent. But so cities exist. So, you see, you know you have probably eighty percent villages, 15% towns and five percent cities. So, it very similar to Ukraine in the past. You have a massive number of villages or small sites, you have something in between and you have these very big sites which are not that many, there about five percent.

Tetiana Vodotyka - How much population could live there?

John Chapman - The answer really relates to this environmental study that we try to do. One view concerns the megasites. They are huge long term permanently occupied sites. This is the normal view. You might have fifteen or twenty thousand people in the sites in this view. But we've begun to challenge this normal model which suggests a much lower population and probably seasonal population with more people coming in certain seasons. Think of a rock festival, think of different sorts of social formations. And so we thinking of smaller seasonal cities, that's what we really thinking of at the moment. And there lots of seasonal cities in history, that's the interesting thing. I'll give you two examples. The one is the amazing Roman settlement in the Levant, with an occupation of one month in the year. It looks like it's there forever but many view it as a ceremonial center one month a year. And in the AD fourteenth century in Ethiopia, for instance, there were kings who went around from capital to capital. They moved around five or six times in the year. They spend two months in a certain place and then moved their capital. And they moved with thirty-five thousand people. They went round and round.

Tetiana Vodotyka - The moving city.

John Chapman - The moving city, exactly. That's just two examples, but there lots of these. So we are trying to come up with an alternative model, not Gordon Childe's so much as the alternative to the traditional Ukrainian view of the Tripillia megasites, they were very different places. We try to work out the implications. Of course, it has an implication from modern cities too. So many have large population seasonally like a rock festival. But not permanently, we don't believe that anymore.

Tetiana Vodotyka - I think that hardest question is what made people live that way? What made them choose low-density?

John Chapman - Well, the higher the density the higher the number of disputes. So bigger the number of problems you have with your neighbours, in a fact. So, high density means high dispute levels. And to resolve high disputes you need to have some kind of central authority, some kind of higher authority which have to solve problems with neighbors. And the converse of this in low-density is that you much more likely to have a space between yourself and your neighbours, so

John Chapman
in Nebelivka village

the disputes are not so great. And also on a site as big as Nebelivka, Nebelivka is two hundred and thirty-eight hectares, it's a really big site. If you have a problem in one area of Nebelivka with a horrible neighbour, you can move to another part of the megasite and you're still in the Nebelivka megasite. You just moved maybe five hundred meters or eight hundred meters away from this.

Tetiana Vodotyka - So, the reason seems similar to the modern one when people moved to the rural-urban area to combine work in the city and to live in kind of village and to combine advantages.

John Chapman - Yes, and the environment is much more socially productive and more pleasant and with much lower dispute ratios then you get in the city.

Tetiana Vodotyka - So, it means that human nature didn't change much from prehistoric times.

John Chapman - I think that this concerns particular solutions to problems. Some of the problems came up. Don't forget after Tripillia the density of settlements was much lower and size of sites was much smaller. Maybe for three thousand years. It was only when you have that big concentration that you have come up with new solutions. And this solution that you're talking about in modern times I think is the solution that Trypillian people found.

Tetiana Vodotyka - The thing is that Tripillian society didn't evolve to the city of high-density. For example, Rome did.

High-density compact
occupation at Ur
(modified from Woolley &
Mallowan 1976, pl. 124)

John Chapman - That is the very interesting point. The Trypillian people had two major characteristics that we are not sure about. We expected something different when we started our investigation. We expected it to be a more social differentiation with some elite, some hierarchy. But there is no sign of hierarchy on Tripillian sites. You've got community centers, big houses which are probably meeting houses. But that doesn't necessarily mean big bosses. Community houses built by the community to have meetings.

All of their things got together. When we excavated Nebelivka we expected special finds that showing high status. We found one gold hair ring in a whole site. No copper objects, we found no ritual finds. We couldn't believe it and we excavated the biggest assembly house on the site and there were no signs of the hierarchy at all, and that is really weird for Gordon Childe's theory. It doesn't work. And the other thing that is strange about Tripillian. Most cities have a hinterland, most high-density cities have a hinterland. But in low-density, the hin-

terland idea is approached but the hinterland is part of the low-density city like a rural-urban. We looked around Nebelivka. We drew a circle five kilometres away from Nebelivka and walked to try to find settlements within five kilometres and couldn't find any. There was no hinterland. So, nothing going on.

Tetiana Vodotyka – Maybe my next question will be about modern urbanists. Would they agree with you?

Bisserka Gaydarska – Well, it's very difficult, I have to say. First of all, within archaeology, we have a small group of people, of like-minded people who are trying to make a strong case. We are really trying to put the evidence and to convince the world that there is this phenomenon that you cannot possibly ignore. If you are going with the classic view of urbanism you have to find an answer to this other evidence and try to explain what is going on, because it's not very good to say that all this is exceptional because so far what I hear is an answer: "Oh, this is an exception that proves the rule". This is not a valid thing, you have to say how because we are talking about people here. We are not talking about structure, it's real people who live in various ways. You have to be able to explain that. So there is no very strong answer to this apart from: "Oh, well this is an exception". As far as modern urban studies are concerned where we put the boundaries? Because as I said earlier to you how you compare the place where we live which is Durham which is smaller place than London and the same, how we go in the past. These are obviously very different phenomena and it's obviously very difficult to compare these things. Therefore, how do come up with one criteria that is valid for all times all across the world. And that's where I think that I have a contribution which, very immodestly, I have to suggest. If you look in absolute terms it would be very difficult. But if you go to old good Einstein and suggest that there's relativity and there's a relation that you have to look, then would be much easier to explain things. Because if you look for criteria... But if you look in terms of relations then it's much easier to explain some phenomenon. In Africa this site to this site they have particular relations with each other. These relations probably the same as the relations in Europe but the two forms are very different and what is important is that this site to this site this was the bigger site, more important site, this was the smaller site not so important but very much dependent on that. And this is what is important, this relationship is critical. But not to look at the sites as given as something that is fixed. You have to look in a different way. This is what I suggest is a different way. If you look in a different way that will help you to understand.

Tetiana Vodotyka – I've prepared a question about those people who plan modern cities. Is it possible to build a connection between prehistoric low-density sites and modern, maybe we should learn something from prehistoric times?

Bisserka Gaydarska – If you're an urban archaeologist this is a nightmare because if you want to excavate a site you know that you'll always find... there is a very long stratigraphy which says that people were living at the same time for a very long time, so they liked the place and they try to reorganize the place in which they want. And urban planners obviously give either this regards entirely what has hap-

pened in the past and start from scratch and build their own city in a different way or try to develop around the city like Rome. Rome is the best example how people have respected the past and try to build a city around. But there are not many examples like that. So urban planners recently don't learn a lot from the past I have to say, they really... especially low-density sites because they are not... don't forget that people do not recognize these sites as important, so they hold them entirely undiscovered. It was again, in the last ten years in which people try to look at this evidence in different sort of way. We have a long way to go but Ukraine is really crucial to that, to surprise everybody. That's the other thing. I think that because people just think: "Ukraine? Where is that? Why there, why not here?". And people very surprised that it's not in Bulgaria or somewhere else because of the culture found in these sites has a very wide distribution. It goes into Romania, it goes into Ukraine, Moldova as well. These big sites appear only in Ukraine and Moldova, but not in Romania.

Tetiana Vodotyka - Why?

Bisserka Gaydarska - Exactly! Why?! And this is a very interesting question and people haven't answered that yet. I don't think there is a satisfactory answer what did that happen. That's the research agenda for the next generation to come. This is the sort of questions we have to ask rather than say: "Oh, no no no... It doesn't exist!". I think it's not positive to say: "It does not exist". Let's try to explain, let's try to see why it happened here not there, what are the factors. You're absolutely right. There are probably are environmental factors, but there are also social factors. People try to go very much with environmental factors rather than with the social. Think about what happens in Europe these days, which is this flush of the immigrants that coming. There's a war, they escape war and this is nothing to do with the environment. It's all to do with the political situation. It's political, it's economic. Sometimes, of course, it could be environmental. There is always more than one factor, that affects what happens and the exception of the particular place. Why density increases or decreases. You have to be really more flexible with the explanations that you have rather than fix the explanations.

John Chapman - In Romania there is very similar culture with similar kinds of beautiful painted pottery and figurines and all the stuff. Just before the first of megasites appeared these sites went through a phase of becoming smaller and more dispersed and forming essentially two-three-four-hectare villages, like. And if you start that you get used to living in two, three or four hectares villages. Like a lot of villages today all over the Balkans and Eastern Europe it is really difficult to reverse that and say: now we going to live in ten-hectare, now we are going to live in a twenty-, now we're going to live in a fifty-hectare village. If you are interested in this, these sites in this period in Romania could have started to come together and grow and nucleate.. Imagine European megasites in Romania, it didn't happen because it was just a different trajectory.

Tetiana Vodotyka - I've got a question. These megasites were huge, how did they manage with communication? What about moves, what about supplies, how to get from one site to another in case of danger, disaster?

John Chapman - Well, yes. The megasite at Nebelivka is 1,8 kilometres from one end to the other. The two other really big sites are Maidanetske and Talianki; they are even longer, with distances two kilometres from one end to the other. What you've got is the megasites, you've got little neighbourhoods, you've got little groups of houses, and you've got groups of groups which we called Quarters. News would pass from quarter to quarter and within the quarter down to the neighborhood and all around. So, you don't have to have a social hierarchy to have an information hierarchy. People passing news from the one assembly house, one meeting house to the next. I mean, how far did we walk to the pub from the metro? A kilometer?

Tetiana Vodotyka - No, I think less. It was about fifteen minutes, ten minutes maybe.

John Chapman - If you had picked another pub that was two kilometres away then it should take thirty minutes, forty or thirty minutes of walking across the whole time. Sometimes, but also it depends on where the house is, so it might be longer because it was more social to visit your family. A colleague called Brian Buchanan has a program and he's running it now. We don't know the results but he's going to work out the most common routes around the megasite. It will be really interesting to see. It's almost sort of random walk. Almost, but a bit more structured, not much. We'll be seeing how people tended to walk around the megasite.

Tetiana Vodotyka - Okay. I think we should finish. Maybe a couple of words to sum up?

John Chapman - It's a challenge to define urbanism and show examples of it and then explain it. We're at the stage when we think that we can identify it. We can't necessarily explain it particularly well, but we're in the middle of that stage. That's where the research is at the moment and since the first meeting at a conference four years ago where we had heard about low-density sites at three continents we now know them in five continents. The more people can hear about it and think about it through your journal. The more interest there will be in this idea.

Bisserka Gaydarska - Well, to sum up, maybe we didn't mention Roland Fletcher. We have to give credit to him if it wasn't for him, for his long-life work actually to introduce this. And yet he came up with the idea not because he worked in Angkor Wat which is the primary center of low-density urbanism. But because one of his major works was the work called "The limits of settlement growth". He was trying to establish any patterns of human occupation. How do we start from hunter-gatherers, from the Palaeolithic to where we are now? Can we actually see some kind of ways in which humans behave in a similar way? And there are, there are always ways and he introduced several indexes according to which we can classify the way we live. This is not to do with anything but an evolutionary way of development, he's not saying: "oh, these are simple and these are complicated". No. It was more about these are the civilized people and these are not the civilized. It more to do: "why are people choosing to do that way, what happens?" And it's nice to see that some of the places go one way, they come back, so it's not so simple, it's not: "we all go that way". I think we have to acknowledge Roland Fletcher's work.

We look at the evidence and we try to see it in a particular sort of way. There is no right or wrong way. What is bad is to deny something and say it doesn't exist. That's bad, that's really bad. Not to acknowledge new ideas. You have things to explain, as I was telling earlier. People try to undermine the evidence just because they can't explain it. We can't explain it, oh, let's forget about it! No. That's not how to do it. With the model that you have, you have to be able to explain these exceptions. If your model doesn't explain exceptions, you have to try again. You have to rework your model to acknowledge what is happening here and then you can expect that. But till that moment comes I'll stick to my low-density urbanism.

Tetiana Vodotyka - Thank you very much to you both.

Bisserka Gaydarska - It was a pleasure!

УДК 94(438)

Marcin Danielewski

*Doctor of Philosophy
Historian and archaeologist
Institute of History
Adam Mickiewicz University in Poznań
e-mail: m_danielewski@tlen.pl*

GORDS AND CITIES IN POLAND IN THE 13th CENTURY IN THE CONTEXT OF THE THEN SETTLEMENT CHANGES

The presented article revolves around an important academic issue pertaining to the spatial and chronological relations in the gords and towns of the 13th century, operating in Poland in the then Piast duchies. As part of the considerations, selected examples of gords and towns have been presented from the specific historical countries (Greater Poland, Kuyavia, the Gdansk Pomerania, Masovia, Central Poland, Lesser Poland and Silesia) to illustrate the issues in question. At the same time, attempts have been made to refer these examples to models or spatial relations including towns and older settlement as presented by Marian Rębkowski. These considerations lead to a conclusion that the gords and towns in the 13th century often operated next to each other, fulfilling different functions, at the same time complementing each other.

Keywords: gords, cities, settlement changes, 13th century

¹ In this case, I take into consideration mainly cities as interpreted by Górczak Z. (2016), *Lokacje i życie miejskie w średniowiecznej Wielkopolsce*. [in:] *Archeologia miast wielkopolskich*, ed. H. Machajewski, J. Wrzesiński, Poznań, pp. 13-14.

² More on the subject in Danielewski M. (2016). *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*. Poznań, pp. 304-316.

In this text, I present gords and cities in Poland in the 13th century with special emphasis placed on selected central settlements where in the time in question, cities were granted their charters. In the context of research into 13th century Poland, chronological and spatial relations between the old settlement elements (gords) and the newly established cities seem to be of great importance¹. In the course of my considerations I will also try to provide an answer to the question if cities were a continuation of gords. Another question is if areas with no longer operating early mediaeval gords were included into charter cities and their defensive walls and how popular this solution was². A detailed presentation of the cities and their spatial and chronological relations has been provided only for selected examples from several historical lands.

The number of cities granted charters in the 13th century is very large. Let me refer to data collected by Henryk Samsonowicz whose tentative calculations of city charters in the various parts of Poland in the 13th century were as follows:

- Silesia: 115 city charters.
- Greater Poland: 39 city charters
- Lesser Poland: 26 city charters
- Kujawy and Dobrzyń land: 9 city charters

³ Samsonowicz H. (1980).

Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 28, no.3, pp. 342-344.

⁴ Górczak Z. (2002). Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.) Poznań, pp. 6, 197-199.

⁵ Chłopocka H. (1965). Lokacja na prawie zachodnioeuropejskim. Rola Gniezna w procesie jednoczenia państwa. [in:] *Dzieje Gniezna*, ed. J. Topolski, Warszawa, pp. 133-135; Biniś-Szkopek M. (2016). Od grodu do miasta lokacyjnego – Gniezno w XI-XV wieku. [in:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, ed. J. Dobosz, Gniezno, p. 114.

⁶ Górczak Z. (2002). Najstarsze lokacje miejskie, p. 197.

⁷ Kaczmarczyk Z. (1953). Przywilej lokacyjny dla Poznania z r. 1253. *Przegląd Zachodni*, 9, issues 6-8, pp. 142, 157-158.

⁸ Olejnik K. (1982). Z wojennej przeszłości Poznania. Poznań, p. 32; Nowacki B. (2013). Przemysł I 1220/1221-1257. *Książę suwerennej Wielkopolski*. Kraków, pp. 213-214.

⁹ Spominki poznańskie. (1962). [in:] *Roczniki wielkopolskie*, ed. B. Kürbis, cooperation G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa 1962, p. 125. Indirectly, this fact may be corroborated by the narration interrupted under 1273 of *Rocznik kapituły poznańskiej*. Attention was drawn to this fact by Rubczyński W. (1886). *Wielkopolska pod rządami synów Władysława Odonica (1239-1279)*. *Rocznik Filarecki*, 1, p. 84. The annals stops before 1273 and the entries were resumed only after 1295. Cf. *Rocznik kapituły poznańskiej*. (1962). [in:] *Roczniki wielkopolskie*, ed. B. Kürbis, cooperation G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa, pp. 52, 53.

- Łęczyca and Sieradz lands: 17 city charters
- Gdańsk Pomerania and Chełmno land: 5 city charters
- Mazovia: 4 city charters³.

Of course these numbers refer to all city charters including failed attempts. The presented calculations, incomplete and to some extent erroneous as they are (after all, the exact time of granting charters is not always known) show the scale of the growing network of cities in the 13th century. The number of 215 city charters in medieval Poland is truly impressive. It also shows the advancement of urban processes in some of the historical lands. In this case, Silesia is definitely in the lead with its 115 city charters. However, Wielkopolska also enjoyed a growing network of cities. This is a good moment to refer to the findings of Zbyszko Górczak according to which, by 1314 as many as 50 city charters had been successfully granted in Wielkopolska; 30 of these cities were established by the rulers, 11 by secular magnates and 9 by church institutions⁴. These numbers show the scale of the settlement processes in Wielkopolska principalities in the 13th century. As for Wielkopolska, the first recorded city charter was granted to Gniezno before 1243.⁵ The subsequent, oldest city charters in this area are related to Powidz (1243 or 1245?), Międzyrzecz (before 1248), Kostrzyn (1251), Śródka (before 1253? or 1288?), Poznań (1253) and Śrem (1253)⁶.

Let me consider now selected 13th century gords and charter cities in order to establish the forms of spatial and chronological relations prevailing in the specific historical lands incorporated into the then Piast principalities. Of course the presented examples are selective and have the task of presenting various solutions applied to grant city charters in Poland in the time in question.

Two key centres in Wielkopolska: Gniezno and Poznań, provide an extremely interesting gord vs. city juxtaposition. Back in the 10th century the region had hosted huge gord structures. In the course of time, they were extended, sometimes destroyed and revived. However, the second half of the 12th century and the first half of the 13th century were of key importance to the existing gords. For obvious reasons, the time when a specific gord stopped performing its functions to transform into a hillfort may be difficult to determine. In this case, it is much easier to indicate the time of a gord's construction than its decline, especially when the latter was not related to any catastrophe, i.e. a fire or an invasion. On the other hand, the example of the city of Poznań shows that the beginning of a city not always meant the end of a gord's existence. As I have mentioned before, the city charter was granted to Poznań which was established on the left river bank in 1253⁷. However, back in 1249 the gord on the island of Ostrów Tumski was thoroughly restored on the initiative of prince Przemysł I⁸. What is more, in 1274 Brandenburg invaded Wielkopolska and records from *Spominki poznańskie (Poznań Reminiscences)* indicate that the invaders burnt down Poznań: *Theutonici Poznaniam comburunt*⁹. However, it is difficult to decide if the reference was made to a charter city, its surrounds

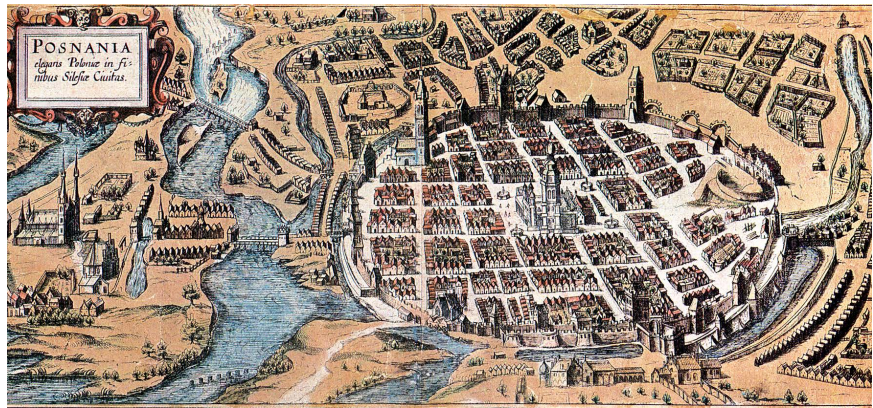

Figure 1. The modern panorama of Poznań.

¹⁰ All the three solutions were suggested in the existing literature on the subject: Olejnik K. (1970). *Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbicia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385)*. Poznań, p. 141; Spors J. (1974). *Agresja brandenburska wobec Wielkopolski do 1278 roku*. *Roczniki Historyczne*, 40, p. 119; Hlebionek M. (2010). *Bolesław Pobożny i Wielkopolska jego czasów*. Kraków, p. 111.

¹¹ Pilarczyk Z. (1988). *Obronność Poznania w latach 1253-1793*. Poznań, pp. 63, 72, 77.

¹² Linette E. (1981). *Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów*. Warszawa – Poznań, p. 31; Jakubiak A. (1988). *Z dziejów fortyfikacji Poznania do końca XVIII wieku*. [in:] *Poznańskie fortyfikacje*, ed. B. Polak, Poznań, p. 35.

¹³ Długosz J. (1978). *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. IX, Warszawa, pp. 63-64.

¹⁴ Kaczmarek J. (2005). *Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie aglomeracji poznańskiej w X-XIII wieku*. [in:] *Civitas posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, ed. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, p. 48.

¹⁵ Kóčka-Krenz H. (2015). *Ostrów Tumski w Poznaniu w początkach polskiej państwowości*. [in:] *Pamięć w dębie zachowana*, ed. A. Stempin, Poznań, p. 17.

¹⁶ More on this chronology in Sawicki T. (2001). *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie*. [in:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, ed. Z. Kurnatowska, Poznań, pp. 87-126.

or maybe a gord¹⁰. Irrespective of the scenario, I am of an opinion that the gord and the city coexisted for some time. Especially that the city developed slowly and initially, it was surrounded only by banks made of wood and earth while the construction of the city wall commenced as late as 1275¹¹. On the other hand, the castle was built on the left river bank in 1274-1288¹². This shows how time-consuming was the process of building the city with all its elements. Of course at that time, the status of the importance of the gord declined. Despite this fact, back in the 14th century head of town, Przemko, chose Ostrów Tumski with the Poznań cathedral as a point of opposition against the supporters of prince Władysław Łokietek¹³. This fact shows that the then right-bank Poznań enjoyed significant military values if the supporters of Henry III, Duke of Głogów, chose it for the venue of their defence.

It is therefore clear that ultimately the new city of Poznań was situated in a different location. The point of gravity was transferred from the right to the left bank of the river Warta, in the vicinity of Saint Gotthard settlement, partly St. Adalbert and St. Martin settlements¹⁴. However, as late as in the second half of the 13th century, the old gord and the new charter city coexisted. In this case, it was a relocation of the centre of the prince's power from the right bank of the river to the left one, extended over time. The huge investments i.e. construction of the new settlement, required the gord's existence for several decades. The prince and his administration needed a seat and for this reason Ostrów Tumski remained a dynamic centre in the second half of the 13th century. Important changes definitely followed completion of the Poznań castle. Once Poznań was settled on the left river bank, the gord remained on the outskirts of the charter city and while it sometimes played a military role, it was no longer part of the prince's or the church's jurisdiction¹⁵.

A subsequent interesting example is offered by another key city in Wielkopolska, i.e. Gniezno. There, a powerful, multi-section gord was in operation, built in the 10th century¹⁶ and later on, just like Poznań,

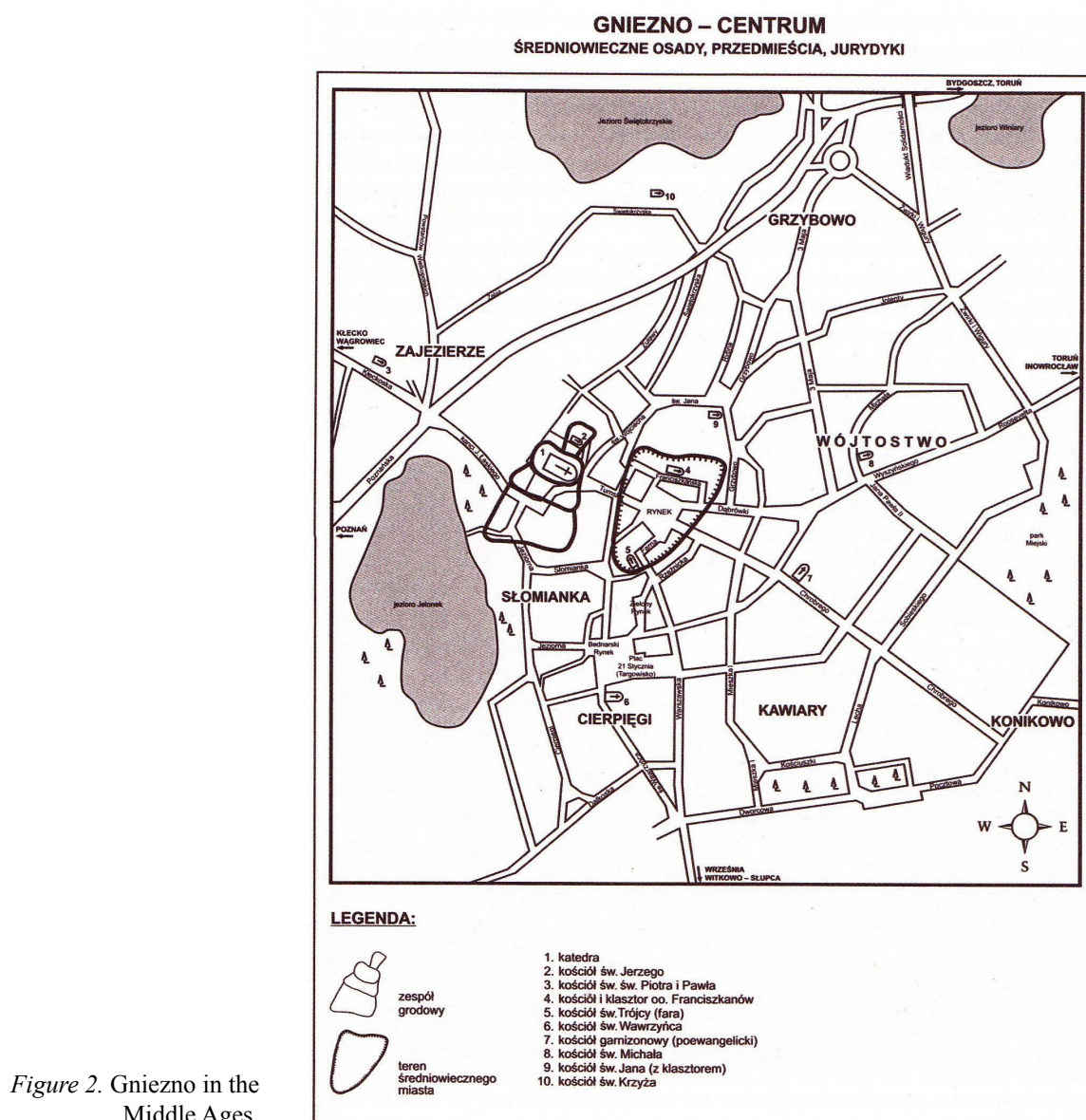

Figure 2. Gniezno in the Middle Ages.

¹⁷ These events are reflected in written materials: Gall Anonim. (1952). *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Małczyński, Kraków, lib. I, cap. 19, p. 43; Kosmas. (1923). *Die chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, ed. W. Weinberger, B. Bretholz, Berlin, lib. II, cap. 3, p. 84.

affected by the invasion by Bretislav I, Duke of Bohemia, in 1038¹⁷. However, Gniezno as a charter city represents a slightly different model of development than the previously analysed example of Poznań. The Gniezno gord would operate as late as in the second half of the 12th century although its further existence was largely impacted by a fire in 1192. As a result of an invasion by Casimir II the Just, a considerable part of the gord was burnt down¹⁸. Finally, in the northern part of Góra Lecha (Lech's Hill) a castle was built. The brick castle was raised in 1234-1237 on the initiative of Władysław Odonic and was strictly related to the city charter¹⁹. The latter was to be granted in the

¹⁸ Rocznik kapituły gnieźnieńskiej 1192-1247. (1962). [in:] *Roczniki wielkopolskie*, ed. B. Kürbis in cooperation with G. Labuda, J. Luciński and R. Walczak, Warszawa, p. 3. Cf. Chłopocka H. (1965). Gniezno głównym ośrodkiem polityczno-administracyjnym Wielkopolski do połowy XIII w. [in:] *Dzieje Gniezna*, ed. J. Topolski, Warszawa, pp. 122-123.

¹⁹ Sawicki T. (2001). Z badań nad zamkiem książęcym na Górze Lecha w Gnieźnie. [in:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, ed. Z. Kurnatowska, Poznań, pp. 223-224.

Figure 3. Distribution of archaeological sites from the Middle Ages, the vicinity of Inowrocław.

²⁰ Biniś-Szkopek M. (2016). *Od grodu do miasta lokacyjnego*, p. 114.

²¹ More on the subject in Danielewski M. (2016). *Gniezno i okolice do 1038 roku*. [in:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, ed. J. Dobosz, Gniezno, p. 37.

²² Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Nowak T. (2003). *Dzieje miasta do końca XVI wieku*. [in:] *Łęczyca. Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku. Suplement do monografii miasta*, ed. J. Szymczak, Łęczyca – Łódź, p. 11; Szymczak J. (2012). *Źródła pisane do dziejów średniowiecznej Łęczycy*. [in:] *Źródła, wykopaliska mapy. Źródła do dziejów Łęczycy*, ed. L. Sztompka, M. Żemigala, Łęczyca, pp. 18-19; Kajzer L. (2013). *Łęczyca trzecia albo kazimierzowska*. *Garść uwag*. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 60, pp. 142-143.

²³ Jurek T. (2014). *Pierwsze wieki historii Łęczycy*. [in:] *Początki Łęczycy*, vol. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), ed. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź, pp. 87-88.

²⁴ Jurek T. (2014). *Pierwsze wieki historii Łęczycy*, pp. 68, 73, 88-92.

late 1130s or the very beginning of the 1140s and has been typically attributed to the above mentioned prince Władysław Odonic or, less frequently, Bolesław the Pious²⁰. From my point of view, the location of the new city is of key importance; it was situated in the vicinity of Wzgórze Panieńskie (to the south-east of the gord) replacing an older, early medieval open settlement²¹.

Łęczyca in Central Poland is another very interesting example of the gord-city relation. In this case, the political, economic, administrative and military centres were shifted from Tum towards Łęczyca. The time of the first charter granted to Łęczyca is still under discussion. Typically in historiography (e.g. works of Tadeusz Grabarczyk, Anna Kowalczyk-Pietrzak, Tadeusz Nowak, Jan Szymczak and Leszek Kajzer) the charter has been attributed to prince Casimir I of Kuyavia while the event was to take place between 1247 and 1267²². Lately, Tomasz Jurek put forward a hypothesis that the charter had been granted during the reign of Konrad I of Masovia, perhaps around 1235²³. This initiative would be related to a settlement located west of the Bzura river valley, in the area near the so-called Old City (now a part of the city referred to as Waliszew)²⁴. In this case, I am not attempting to establish the time of the charter although in my opinion, in the light

²⁵ Grygiel R., Jurek T. (2014). Zakończenie. Początki Łęczycy: dyskurs archeologa i historyka. [in:] *Początki Łęczycy*, vol. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), ed. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź, pp. 309-310.

²⁶ The other charter was related to prince Kazimierz son of Kazimierz, see Jurek T. (2014). Pierwsze wieki historii Łęczycy, pp. 94-95.

²⁷ Lalik T. (1993). Sandomierz w świetle źródeł pisanych. [in:] *Sandomierz. Badania 1969-1973*, vol. 1, ed. S. Tabaczyński, Warszawa, p. 61.

²⁸ Codex diplomaticus Poloniae. (1858). vol. III, ed. J. Bartoszewicz, Warszawa, no. 63.

²⁹ Florek M. (2005). Sandomierski ośrodek grodowo-miejski w średniowieczu. Przemiany przestrzenne i funkcjonalne. Warszawa, pp. 41, 42, 64, Figure 22.

³⁰ Florek M. (2005). Sandomierski ośrodek grodowo-miejski, pp. 45-46.

³¹ Joannis de Czarńkow. (1961). *Chronicon Polonorum*, ed. J. Szlachetkowski, Warszawa, cap. 3, p. 625. Compare comments on the subject: Miłobędzki A. (1967). Zamek sandomierski. [in:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, ed. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Sandomierz, pp. 250-255.

³² Jasiński K. (1978). Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza Gdańskiego. [in:] *Historia Gdańska*, vol. 1 (by 1454), ed. E. Cieślak, Gdańsk, pp. 276-277; Jasiński K. (1996). Początki gminy miejskiej w Gdańsku. Na marginesie badań nad dokumentem Świętopelka dla dominikanów gdańskich z 1227 r. [in:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, ed. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń, p. 57.

³³ Paner H. (2015). Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych. *Archaeologia Historica Polona*, 23, pp. 140-145.

³⁴ Paner H. (2015). Rozwój przestrzenny, pp. 145-154 (especially 153-154). Cf. Labuda G. (1972). Rozwój gospodarki wiejskiej i początki miast samorządowych. [in:] *Historia Pomorza*, vol. 1 (by 1466), ed. G. Labuda, Poznań, pp. 513-515.

of the existing sources, the indication of Casimir I of Kuyavia as the initiator of the charter seems more convincing than T. Jurek's theory. At the same time I am aware that the new city replacing an older, early medieval open settlement, was at a distance from the gord which in the 13th century had its golden age and became yet again an important military and political centre²⁵. Both locations coexisted; in the course of the second charter granted to Łęczyca by prince Casimir I of Kuyavia around 1290, the gord had been still in use²⁶. However, the charter city and the gord were still located at a distance from each other.

Similar relations between a city and a gord occurred in Sandomierz in Lesser Poland. Quite possibly, the local city had been granted a charter during the reign of Leszek the White²⁷. However, this presumed charter is very poorly identified. Therefore, I will focus on 1286 when on the initiative of prince Leszek II the Black, Duke of Krakow and Sandomierz, the city of Sandomierz was granted another charter²⁸. The ruler decided to relocate the settlement centre from Wzgórze Staromiejskie to the top of Wzgórze Miejskie which had been populated at the end of the 10th and the beginning of the 11th centuries. On top of the new city, new structures were raised including St. Peter's church and St. Mary's collegiate church, the prince's gord and the former suburbium²⁹. The city was surrounded by a wall as late as in the 1320s³⁰ which indicates that the city was enclosed within a defensive wall several dozen years after the charter when a majority of the structures has been built inside. On the other hand, the ducal gord with a defensive bank made of wood and earth operated throughout all that time; it was converted into a castle as late as during the reign of Casimir III the Great as reported by chronicler Jan of Czarńków³¹.

At the end of this part of considerations, let me focus on Pomerania and Gdansk, a city of key importance to this area. In this case, the time of the first charter and the city's location have been largely discussed in historiography. The first issue no longer causes significant academic disputes. The city is regarded to have been granted a charter on the Lübeck law around 1260 (perhaps in 1257-1263)³². The location of the city poses more problems. Most certainly, it was outside the gord as the latter still operated in the 14th century³³. Two locations on the Lübeck law have been indicated to date: the area of the Old or Main City. In the first case, there are traces of an older settlement from as early as the 10th century. On the other hand, in the Main City the oldest settlement from the Middle Ages goes back to the end of the 13th century. In the latest literature on the subject, attempts have been made to relate the area of the charter city with the Old City, including St. Catherine's church³⁴. However, I cannot see strict spatial relations between the gord and the 13th century city as the former was situated on

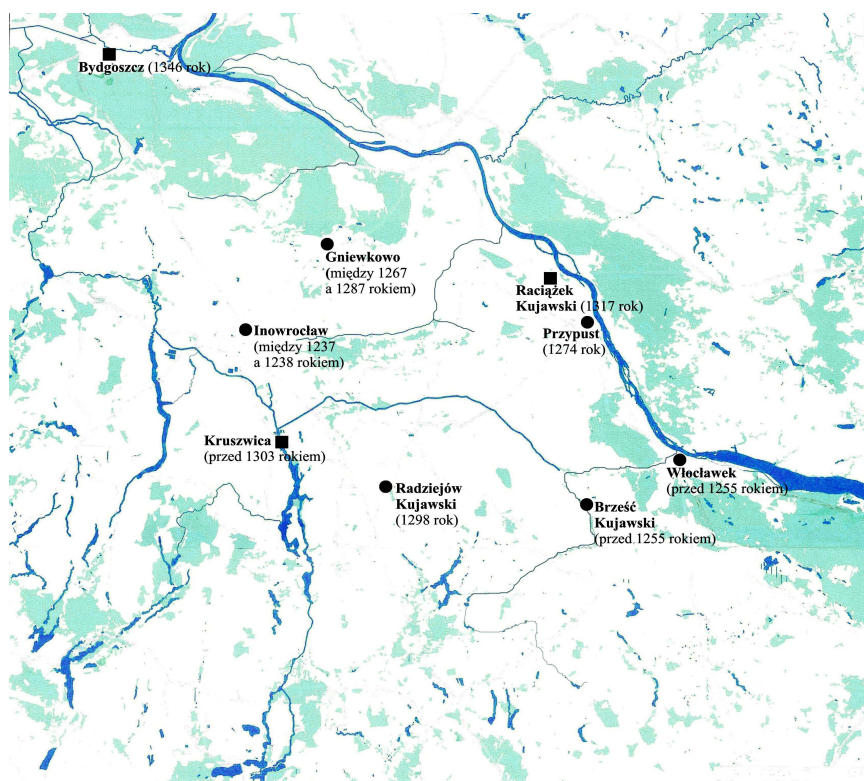

Figure 4. The oldest urban locations from medieval Kuyavia.

³⁵ Paner H. (2004). Nowe źródła archeologiczne do dziejów wczesnośredniowiecznego Gdańska. [in:] *Archaeologia et historia Urbana*, ed. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg, p. 166, Figure 1.

³⁶ Trzeciecki M. (2011). Początki Płocka. [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołębniak, Warszawa, p. 97.

³⁷ Gołębniak A. (2011). Rozwój osadnictwa otwartego i pierwsza lokacja miasta. [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołębniak, Warszawa, pp. 267-269; Trzeciecki M. (2011). Gród na Wzgórzu Tumskim. [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołębniak, Warszawa, pp. 141-144, 146.

³⁸ Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego. (1962). ed. T. Lubomirski, Warszawa, no. 11. Cf. comments on the subjects made by Pazyra S. (1959). *Geneza i rozwój miast mazowieckich*. Warszawa, pp. 90-93.

³⁹ Gołębniak A. (2011). Rozwój osadnictwa otwartego, pp. 270-276, Figure 149, 150.

⁴⁰ Polak Z. (2011). Płock średniowieczny – kontynuacja czy nowa jakość? [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołębniak, Warszawa, p. 369.

⁴¹ Polak Z. (2011). Płock średniowieczny, p. 369.

the river Moltawa, north-east of the later charter city³⁵. Therefore, the city was originated at a small distance from the gord where previously an older, early-medieval open settlement had been.

Another example of the spatial and chronological relations is Płock, located on the river Vistula in Mazovia. It is an altogether different model of using an old gord in the settlement processes related to granting a city charter. The Płock gord whose origin dates back to the late 10th century³⁶ enjoyed its peak importance during the reign of Władysław I Herman and his son Bolesław III Wrymouth. However, at the end of the 12th and the beginning of the 13th centuries, the development of the gord slowed down significantly, most probably as the aftermath of the numerous Russian and Prussian raids³⁷. Finally, in 1237 the first charter was granted to the city and it seems extremely interesting. Its existence is corroborated by a document issued by Piotr, the bishop of Płock, at the request of prince Konrad I of Masovia³⁸. The new charter city incorporated the area located to the north-east of the gord. At the same time, within this charter was also the bishop's suburbium. On the other hand, the actual gord was outside the charter city³⁹ and ultimately replaced with a castle (by slightly narrowing down the embankment) which served as the prince's seat. This investment was stepped up most probably as late as 1290 by Bolesław II of Masovia⁴⁰. Before that, the role of the prince's seat operating in the vicinity of the city granted a charter in 1237 was fulfilled by a gord whose defensive banks made of wood and earth might have been rebuilt in 1262 by Bolesław the Pious⁴¹.

+ Biskup M. (1978). Dzieje miasta w średniowieczu (od końca XII w. do 1466 r.) [in:] *Dzieje Inowrocławia*, vol. I, ed. M. Biskup, Warszawa – Poznań – Toruń, pp. 139-141.

⁴³ I referred to these premises in 2016, see Danielewski M. (2016). Sieć grodowa, pp. 305-306.

⁴⁴ Mikołajczak E. (2017). Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowicza (1230-1267). [in:] *Książę Kazimierz Konradowic i Kujawy jego czasów*, ed. D. Karczewski, Kraków, pp. 14-16.

⁴⁵ Rocznik kapituły gnieźnieńskiej 1192-1247. (1962), p. 4.

⁴⁶ Biskup M. (1978). Dzieje miasta, p. 149.

⁴⁷ Woźniak M. (2007). Inowrocław – stanowiska 2, 20 i 6 (AZP 44-40 st. na obszarze 45, 46 i 47) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych oraz z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych w związku z przebudową skrzyżowania w ciągu drogi krajowej nr 15 w Inowrocławiu. Inowrocław, text stored in Jan Kasprowicz Museum in Inowrocław.

⁴⁸ Cofta-Broniewska A. (1974). Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu. *Ziemia Kujawska*, 4, pp. 5-13.

⁴⁹ Cofta-Broniewska A. (1972). Badania archeologiczne w Inowrocławiu w 1967 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 24, pp. 164-165; Guldon Z. (1974). Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku. *Ziemia Kujawska*, 4, p. 36; Cofta-Broniewska A. (1978). Inowrocław i jego rejon w pradziejach i we wczesnym średniowieczu. [in:] *Dzieje Inowrocławia*, vol. 1, ed. M. Biskup, Warszawa – Poznań – Toruń, p. 119.

Let me now shift my attention to Kuyavia where Inowrocław was the region's most important city in the 13th century and the capital of Casimir I of Kuyavia's principality. According to a hypothesis advanced by Marian Biskup, the charter could have been granted between 1237 and 1238. According to the scholar, in 1238 at the latest, Inowrocław was granted a charter with Magdeburg rights⁴². Unfortunately, the charter has not survived to our times and therefore M. Biskup's line of reasoning is based only on indirect premises⁴³.

While the arguments and reasoning of M. Biskup seem rather convincing, due to the lack of clarity of the time when the city was granted a charter, it is difficult to have an opinion on the relations between the charter city with German rights and the hypothetical gord. The situation is even more complicated in the light of the fact that the alleged Inowrocław gord has not been discovered so far. It is also quite possible that a stronghold never actually existed in Inowrocław. Before the charter, the city was situated around St. Mary's church from the 12th century and the local market place⁴⁴. Of special interest is information included in *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej* (Gniezno Chapter Church's Annals) about the invasion by Svatopluk, a Pomeranian prince, in 1238 or 1239. The records differentiate between the church (most probably St. Mary's church) and the city⁴⁵. The area of the so-called Old City, referred to as such by M. Biskup and others⁴⁶, is therefore a separate settlement. Bearing this in mind, archaeological excavations from the area of the above mentioned church are of special importance; later on it was not incorporated into the charter city. Field research confirms the importance of the venue classified by archaeologists as site 2. Suffice it to say, in the area closest to the church, in 2007 numerous archaeological objects were excavated related to settlement from the 12th century and the first half of the 13th century. What is more, these premises were destroyed in a fire as testified by layers of ash, burnt top layer of the floor and ceramics⁴⁷. Quite possibly, these are the effects of Svatopluk's raid.

Slightly further away from the church, salt works were discovered from the 11th and the 12th centuries⁴⁸. The area was largely populated by craftsmen and other workers in the vicinity of the market place from the late 11th and the early 12th centuries with traces of smithery and steel mills⁴⁹. At present, the former salt works and settlement have been classified as archaeological site no. 20. It is worth noting that in this site, traces of a fire have also been found, sometimes amounting to 40 cm⁵⁰.

South of St. Mary's church is located site no. 6 which was surveyed in 2014. The discovered archaeological artefacts including one semi-dugout can be dated back to the end of the 12th century and the first half of the 13th century⁵¹. This concentration is a part of the southern end of Inowrocław before it was granted a charter. The subsequent planned archaeological research may provide an ultimate explanation.

⁵⁰ Woźniak M. (2012). Inowrocław stanowisko 20 (AZP 44-40 st. na obszarze 46) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych. Inowrocław, opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprowicza w Inowrocławiu.

⁵¹ Woźniak M. (2014). Inowrocław – stanowisko 6 sprawozdanie z ratowniczych badań wyprzedzających w roku 2014 (obszar AZP 44-40/189). Inowrocław, text stored in Jan Kasprowicz Museum in Inowrocław.

⁵² This issue was discussed in more details in 2015, see Danielewski M. (2015). Przyczynek do nowych badań nad kasztelanią inowrocławską w XIII-XIV wieku. Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, 16, pp. 210-212, 214.

⁵³ Zientara B. (1997). Henryk Brodaty i jego czasy, afterword by M. Dygo, Warszawa, pp. 155-158.

⁵⁴ Młynarska-Kaletynowa M. (1986). Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze. Wrocław, pp. 100, 124-128.

⁵⁵ More information about the gord in Rzeźnik P. (2000). Gród wrocławski około roku 1000. [in:] *Śląsk około roku 1000*, ed. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław, pp. 139-148.

⁵⁶ Lately, this opinion was repeated by Mikołajczak E. (2017). Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowica, p. 17.

⁵⁷ Piekalski J. (1999). Od Kolonii do Krakowa. Przemiana Topografii wczesnych miast. Wrocław, pp. 199-200.

⁵⁸ Piekalski J. (1999). Od Kolonii do Krakowa, pp. 207-208.

⁵⁹ Rębkowski M. (2001). Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. Przemiany przestrzenne i kulturowe. Kołobrzeg, pp. 53-58.

The area of Inowrocław before it was granted a charter with the captured northern, western and partly southern limits and the city's focal point i.e. St. Mary's church, have been quite well recognised by archaeologists. The area can be regarded a gord-less settlement preceding the city charter⁵². The charter city developed in stages and was established in a place where the former settlement had been scarce and ancient. Therefore, the city was established in a population-free area, where a robust centre with St. Mary's church and a market place was left outside the new charter city.

Silesia and the city of Wrocław (Breslau) seem extremely interesting in the context of these considerations. The city was granted three possible charters.

The first charter was most probably initiated by Henry the Bearded⁵³, the second was granted around 1242 (on the initiative of Bolesław II Rogatka) while the third one was granted in 1261 (on the initiative of Henry III the White and Ladislaus of Salzburg)⁵⁴. The charter city was established on the outskirts of an older settlement, on the left bank of the Oder while the former gord remained outside the city structure⁵⁵. Of special interest is the fact that the new charter city was established in an area free from older settlement. This is a clear analogy to Inowrocław. Topped with the fact that prince Casimir I of Kuyavia, the initiator of Inowrocław's charter, drew on the Silesian model (or at least this is the version adopted in Polish historiography⁵⁶), the similarities in both charters can be corroborated. It is also worth adding that after Wrocław was granted a charter, it extended significantly in the second half of the 13th century and absorbed the crafts and trade settlement located east of the city, near St. Adalbert's church⁵⁷. Outside the city, in Ostrów Tumski, remained the centre of religious and secular power. However, soon, during the reign of Henryk IV Probus in the 1280s, works started on the new prince's residence located on the left bank of the Oder, on the outskirts of the city and incorporated into the city fortifications⁵⁸. This fact shows that back at that time, the gord in Ostrów Tumski did not play an important role.

With the above considerations in mind, I can present the models of spatial relations between the cities and the gords as well as older settlements. In this case the models created by Marian Rębkowski for medieval cities in Western Pomerania prove helpful⁵⁹. Model I would include charter cities established by replacing older settlements. Three variants have been identified:

A. A charter city including a part of the suburbium or the suburbium settlement.

B. A charter city includes not only one suburbium but also the gord without the remaining parts (suburbia) of the early medieval complex.

C. A charter city gradually absorbs all the parts of the older settlement.

As part of model II, a charter city would grow at a distance from the gord as a result of which, the settlement centre was shifted to another area. In this case two variants would exist:

A. A charter city occupies a previously unpopulated area.

B. A charter city is shifted with respect to the gord and situated where the old village/settlement was.

Finally, in model III the city was granted a charter without any relations to the older gord settlement.

Each model has some imperfections and yet they are worth using in the previously analysed cities. In the light of the above considerations one can conclude that the charter city of Inowrocław was a typical example of model III i.e. a city established without relations to the older gord settlement. The charter city of Poznań needs to be classified differently as it definitely fits model II, variant B. The city granted a charter by Przemysł I on the left bank of the river Warta replaced old villages: Saint Gotthard, partly St. Adalbert and St. Martin. The same classification should be applied to the charter city of Gniezno. The city was situated on Wzgórze Panieńskie, to the south-west of the gord complex, to replace the existing open settlement. The model in question can be also applied to Gdańsk, Łęczyca and Sandomierz where the cities were built in venues of former open settlement. The same model II but variant A can be applied to the charter city of Wrocław established in a previously unpopulated area, at a distance to the gord. On the other hand, the example of Płock granted a charter in 1237 is a typical solution from model I, variant A. The new charter city incorporated partly the suburbium, leaving only the gord outside its limits. Therefore, there is no single, typical model of how cities were formed in the 13th century in Piast principalities. Each time, the process of granting a charter was conditioned by the local factors, predominantly settlement-related and definitely affected the emergence and growth of cities.

To sum up the above considerations, I must conclude that the chronological and spatial relations between gords and cities in the 13th century still require further research. In the face of scarce written sources little is known about many 13th century cities, the space they occupied and the development within the city walls. To date, the issues have also been neglected by archaeologists, narrowed down to works accompanying renovations or construction investments. Archaeological research, carried out selectively and randomly, does not contribute to a better understanding of the specific 13th century cities. Some of the smaller cities are very poorly researched which also precludes any conclusions on urban space. Therefore, the issue of chronological and spatial relations between gords and cities has not been thoroughly surveyed and it may remain so for a long time. Despite these distressing reflexions, one should not avoid presentation of conclusions resulting from these considerations with the most important of them i.e. observations related to the times before granting the charters. This comparison suggests that at least several models of spatial relations between gords and cities existed. In my opinion, any charters followed by development (outside walls, a classical grid of streets, the shape of the market and the distribution of subsequent house lots) necessitated a preferably poorly populated and undeveloped land. There was no need to adjust the streets to the already existing distribution of the subsequent buildings. This may be the reason for the distance between cities established on the German law from the local gords (Poznań, Gdańsk, Gniezno, Sandomierz). This does not indicate that each time, unpopulated areas were sought for charter cities although such situations occurred (Inowrocław). In the future, this issue necessitates further detailed research into specific areas like fragmented principalities

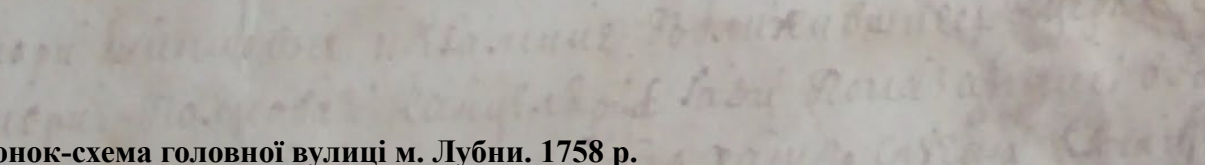
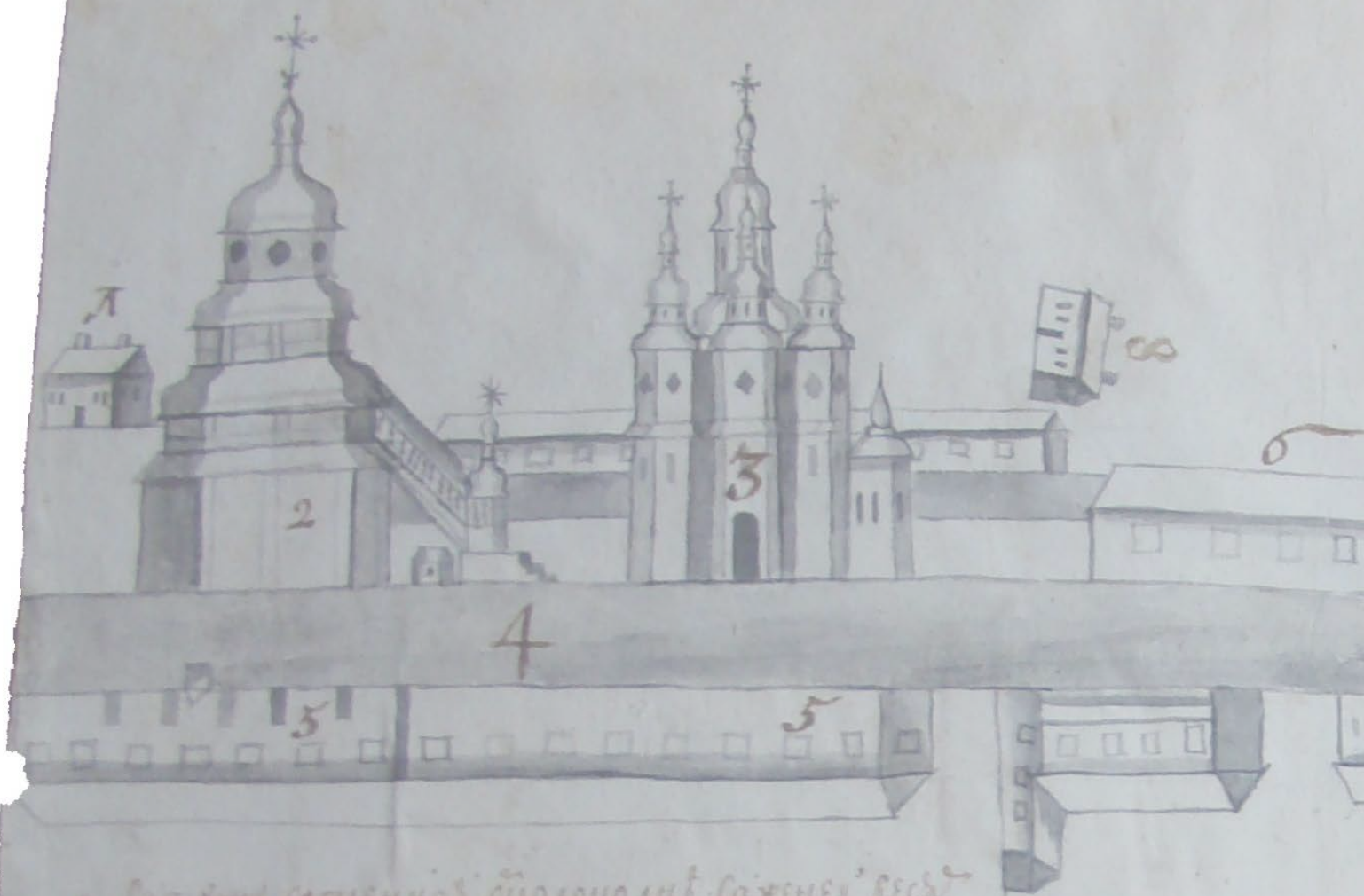
or the settlement-related activities on the part of the specific princes. Such analyses could indicate which models of the spatial relations between cities and gords are typical of specific principalities and which solutions were employed by the specific rulers. In my opinion, the development of historical science will allow to provide answers to these questions in the future.

Bibliography:

- Biniaś-Szkopek M. (2016). Od grodu do miasta lokacyjnego – Gniezno w XI-XV wieku. [in:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, ed. J. Dobosz, Gniezno, pp. 93-159.
- Biskup M. (1978). Dzieje miasta w średniowieczu (od końca XII w. do 1466 r.) [in:] *Dzieje Inowrocławia*, vol. I, ed. M. Biskup, Warszawa – Poznań – Toruń, pp. 129-236.
- Chłopocka H. (1965). Gniezno głównym ośrodkiem polityczno-administracyjnym Wielkopolski do połowy XIII w. [in:] *Dzieje Gniezna*, ed. J. Topolski, Warszawa, pp. 118-132.
- Chłopocka H. (1965). Lokacja na prawie zachodnioeuropejskim. Rola Gniezna w procesie jednoczenia państwa. [in:] *Dzieje Gniezna*, ed. J. Topolski, Warszawa, pp. 133-156.
- Codex diplomaticus Poloniae. (1858). vol. III, ed. J. Bartoszewicz, Warszawa.
- Cofa-Broniewska A. (1972). Badania archeologiczne w Inowrocławiu w 1967 roku. *Sprawozdania Archeologiczne*, 24, pp. 163-174.
- Cofa-Broniewska A. (1978). Inowrocław i jego rejon w pradziejach i we wczesnym średniowieczu. [in:] *Dzieje Inowrocławia*, vol. 1, ed. M. Biskup, Warszawa – Poznań – Toruń, pp. 57-128.
- Cofa-Broniewska A. (1974). Wczesnośredniowieczna warzelnia soli w Inowrocławiu. *Ziemia Kujawska*, 4, pp. 5-13.
- Danielewski M. (2016). Gniezno i okolice do 1038 roku. [in:] *Dzieje Gniezna pierwszej stolicy Polski*, ed. J. Dobosz, Gniezno, pp. 15-73.
- Danielewski M. (2015). Przyczynek do nowych badań nad kasztelanią inowrocławską w XIII-XIV wieku. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, 16, pp. 207-215.
- Danielewski M. (2016). Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku. Poznań.
- Długosz J. (1978). *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. IX, Warszawa.
- Florek M. (2005). Sandomierski ośrodek grodowo-miejski w średniowieczu. *Przemiany przestrzenne i funkcjonalne*. Warszawa.
- Gall Anonim. (1952). *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. K. Maleczyński, Kraków.
- Gołembnik A. (2011). Rozwój osadnictwa otwartego i pierwsza lokacja miasta. [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołembnik, Warszawa, pp. 217-278.
- Górczak Z. (2016). Lokacje i życie miejskie w średniowiecznej Wielkopolsce. [in:] *Archeologia miast wielkopolskich*, ed. H. Machajewski, J. Wrzesiński, Poznań, pp. 11-32.
- Górczak Z. (2002). Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.) Poznań.
- Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Nowak T. (2003). Dzieje miasta do końca XVI wieku. [in:] *Łęczyca. Dzieje miasta w średniowieczu i w XX wieku. Suplement do monografii miasta*, ed. J. Szymczak, Łęczyca – Łódź, pp. 9-104.
- Grygiel R., Jurek T. (2014). Zakończenie. Początki Łęczycy: dyskurs archeologa i historyka. [in:] *Początki Łęczycy*, vol. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), ed. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź, pp. 303-311.

- Guldon Z. (1974). Dzieje hutnictwa żelaznego na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do XVI wieku. *Ziemia Kujawska*, 4, pp. 31-45.
- Hlebionek M. (2010). Bolesław Pobożny i Wielkopolska jego czasów. Kraków.
- Jakubiak A. (1988). Z dziejów fortyfikacji Poznania do końca XVIII wieku. [in:] *Poznańskie fortyfikacje*, ed. B. Polak, Poznań, pp. 33-64.
- Jasiński K. (1978). Gdańsk w okresie samodzielności politycznej Pomorza Gdańskiego. [in:] *Historia Gdańska*, vol. 1 (by 1454), ed. E. Cieślak, Gdańsk, pp. 271-297.
- Jasiński K. (1996). Początki gminy miejskiej w Gdańsku. Na marginesie badań nad dokumentem Świętopełka dla dominikanów gdańskich z 1227 r. [in:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu. Studia ofiarowane Profesorowi Antoniemu Czacharowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, ed. R. Czaja, J. Tandecki, Toruń, pp. 43-57.
- Joannis de Czarnkow. (1961). *Chronicon Polonorum*, ed. J. Szlachetkowski, Warszawa.
- Jurek T. (2014). Pierwsze wieki historii Łęczycy. [in:] *Początki Łęczycy*, vol. 3 (W kręgu historii i historii sztuki), ed. R. Grygiel, T. Jurek, Łódź, pp. 7-196.
- Kaczmarczyk Z. (1953). Przywilej lokacyjny dla Poznania z r. 1253. *Przegląd Zachodni*, 9, issues 6-8, pp. 142-166.
- Kaczmarek J. (2005). Między grodem a miastem. Przemiany osadnicze na terenie aglomeracji poznańskiej w X-XIII wieku. [in:] *Civitas posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, ed. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań, pp. 43-58.
- Kajzer L. (2013). Łęczyca trzecia albo kazimierzowska. Garść uwag. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 60, pp. 383-393.
- Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego. (1962). ed. T. Lubomirski, Warszawa.
- Kosmas. (1923). *Die chronik der Böhmem des Cosmas von Prag*. ed. W. Weinberger, B. Bretholz, Berlin.
- Kóčka-Krenz H. (2015). Ostrów Tumski w Poznaniu w początkach polskiej państwowości. [in:] *Pamięć w dębie zachowana*, ed. A. Stempin, Poznań, pp. 11-25.
- Labuda G. (1972). Rozwój gospodarki wiejskiej i początki miast samorządowych. [in:] *Historia Pomorza*, vol. 1 (by 1466), ed. G. Labuda, Poznań, pp. 495-521.
- Lalik T. (1993). Sandomierz w świetle źródeł pisanych. [in:] *Sandomierz. Badania 1969-1973*, vol. 1, ed. S. Tabaczyński, Warszawa, pp. 49-72.
- Linette E. (1981). Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów. Warszawa – Poznań.
- Mikołajczak E. (2017). Inowrocław w czasach Kazimierza Konradowica (1230-1267). [in:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, ed. D. Karczewski, Kraków, pp. 13-32.
- Miłobędzki A. (1967). Zamek sandomierski. [in:] *Studia sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, ed. T. Wąsowicz, J. Pazdur, Sandomierz, pp. 245-276.
- Młynarska-Kaletynowa M. (1986). Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze. Wrocław.
- Nowacki B. (2013). Przemysł I 1220/1221-1257. Książę suwerennej Wielkopolski. Kraków.
- Olejniak K. (1970). Obrona polskiej granicy zachodniej. Okres rozbicia dzielnicowego i monarchii stanowej (1138-1385). Poznań.
- Olejniak K. (1982). Z wojennej przeszłości Poznania. Poznań.
- Paner H. (2004). Nowe źródła archeologiczne do dziejów wczesnośredniowiecznego Gdańska. [in:] *Archaeologia et historia Urbana*, ed. R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg, pp. 165-173.

- Paner H. (2015). Rozwój przestrzenny wczesnośredniowiecznego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych. *Archaeologia Historica Polona*, 23, pp. 139-161.
- Pazyra S. (1959). *Geneza i rozwój miast mazowieckich*. Warszawa.
- Piekalski J. (1999). *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana Topografii wczesnych miast*. Wrocław.
- Pilarczyk Z. (1988). *Obronność Poznania w latach 1253-1793*. Poznań.
- Polak Z. (2011). Płock średniowieczny – kontynuacja czy nowa jakość? [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołębniak, Warszawa, pp. 311-378.
- Rębkowski M. (2001). Pierwsze lokacje miast w księstwie zachodniopomorskim. *Przemiany przestrzenne i kulturowe*. Kołobrzeg.
- Rocznik kapituły gnieźnieńskiej 1192-1247. (1962). [in:] *Roczniki wielkopolskie*, ed. B. Kürbis in cooperation with G. Labuda, J. Luciński and R. Walczak, Warszawa, pp. 1-20.
- Rocznik kapituły poznańskiej. (1962). [in:] *Roczniki wielkopolskie*, ed. B. Kürbis, cooperation G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa, pp. 21-78.
- Rubczyński W. (1886). Wielkopolska pod rządami synów Władysława Odonica (1239-1279). *Rocznik Filarecki*, 1, pp. 1-98.
- Rzeźnik P. (2000). Gród wrocławski około roku 1000. [in:] *Śląsk około roku 1000*, ed. M. Młynarska-Kaletynowa, E. Małachowicz, Wrocław, pp. 139-148.
- Samsonowicz H. (1980). Tendencje rozwoju sieci miejskiej w Polsce późnośredniowiecznej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 28, no. 3, pp. 341-348.
- Sawicki T. (2001). Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie. [in:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych Nowe fakty. Nowe interpretacje*, ed. Z. Kurnatowska, Poznań, pp. 87-126.
- Sawicki T. (2001). Z badań nad zamkiem książęcym na Górze Lecha w Gnieźnie. [in:] *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, ed. Z. Kurnatowska, Poznań, pp. 221-241.
- Spominki poznańskie. (1962). [in:] *Roczniki wielkopolskie*, ed. B. Kürbis, cooperation G. Labuda, J. Luciński, R. Walczak, Warszawa 1962, pp. 123-126.
- Spors J. (1974). Agresja brandenburska wobec Wielkopolski do 1278 roku. *Roczniki Historyczne*, 40, pp. 107-121.
- Szymczak J. (2012). Źródła pisane do dziejów średniowiecznej Łęczycy. [in:] *Źródła, wykopaliska mapy. Źródła do dziejów Łęczycy*, ed. L. Sztompka, M. Żemigala, Łęczycza, pp. 11-40.
- Trzeciecki M. (2011). Gród na Wzgórzu Tumskim. [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołębniak, Warszawa, pp. 101-148.
- Trzeciecki M. (2011). Początki Płocka. [in:] *Płock wczesnośredniowieczny*, ed. A. Gołębniak, Warszawa, pp. 55-100.
- Woźniak M. (2007). Inowrocław – stanowiska 2, 20 i 6 (AZP 44-40 st. na obszarze 45, 46 i 47) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych oraz z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych w związku z przebudową skrzyżowania w ciągu drogi krajowej nr 15 w Inowrocławiu. Inowrocław, text stored in Jan Kasprowicz Museum in Inowrocław.
- Woźniak M. (2012). Inowrocław stanowisko 20 (AZP 44-40 st. na obszarze 46) sprawozdanie z nadzorów archeologicznych. Inowrocław, opracowanie w zbiorach Muzeum Jana Kasprowicza w Inowrocławiu.
- Woźniak M. (2014). Inowrocław – stanowisko 6 sprawozdanie z ratowniczych badań wyprzedzających w roku 2014 (obszar AZP 44-40/189). Inowrocław, text stored in Jan Kasprowicz Museum in Inowrocław.
- Zientara B. (1997). *Henryk Brodaty i jego czasy*, afterword by M. Dygo, Warszawa.

Малюнок-схема головної вулиці м. Лубни. 1758 р.
ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1818

Малюнок-схема головної вулиці м. Лубни. 1758 р.
ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1818

ишшо вѣ и вѣлний бужбѣи соборѣи ии доколы
ишшѣи вѣлнѣи, и вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи

РАННЬОМОДЕРНЕ МІСТО

8. Канцелярія поштова і обшарѣе конторѣи вѣлнѣи
ніеи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи.
9. вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи
вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи
вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи
вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи
вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи

вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи
вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи
вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи
вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи вѣлнѣи

Тетяна Гошко

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри Класичних, візантійських і середньовічних студій
Українського Католицького Університету,
e-mail: hoshko@ucu.edu.ua*

УЯВЛЕННЯ ПРО ДИТИНСТВО У КОДЕКСАХ МІСЬКОГО ПРАВА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Кодекси міського права Речі Посполитої XVI – початку XVII ст. відображали еволюцію уявлень про дитинство від пізнього середньовіччя до ранньомодерної доби. Хоч вони й посилаються на правові норми попередніх епох, однак містять чимало положень, що з'явилися під впливом Гуманізму і Реформації. Внаслідок глибшої християнізації моралі на межі Середніх віків і Нового часу утверджується нове ставлення до дитинства як особливого і важливого етапу в житті людини. Тому станом на XVI ст. у правових кодексах з'являються спеціальні статті про дітей. Міське право починає захищати інтереси дітей, розглядаючи різні аспекти, зокрема право ненародженої, але зачатої, дитини, дітей «правдивого ложа», сиріт тощо, майнові інтереси дитини, її життя та майбутнє.

Ключові слова: *середньовіччя, ранньомодерна доба, Річ Посполита, вік людини, етапи життя, дитинство, кодекси міського права, опіка, повноліття, злочин, кара, вагітна жінка, матеріальні інтереси дітей, діти «правдивого ложа».*

Де б не жила людина, вона завжди намагається осмислити і зрозуміти світ, що її оточує, своє місце в ньому, побачити себе як його невід'ємну частину. Не винятком були і люди середньовіччя та ранньомодерної доби. Оскільки людина змінюється протягом життя, і це помітно як їй самій, так і іншим, тож люди завжди аналізували етапи свого життя. Перший із них – дитинство – набувало різних сенсів у різні історичні періоди. Розуміння дитинства було невіддільне від осмислення інших етапів людського життя.

У цій статті зроблено спробу показати, як кодекси міського права Речі Посполитої XVI – початку XVII ст. відображали еволюцію уявлень про дитинство від пізнього середньовіччя до ранньомодерної доби.

Хоч космос середньовічної людини був надзвичайно тісним, обмеженим та одноманітним, хоч все в її світі було упорядкованим і мало своє визначене місце, але це була позірنا простота, бо цей начебто маленький за розмірами світ у сприйнятті того-

¹ Гуревич, А. (2007). Избранные труды. Средневековый мир. СПб, С. 72.

² Аръес, Ф. (1999). Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург, С. 32-33.

³ Див.: Sears, E. (1986). *The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle*. Princeton, P. 38-53.

⁴ Дари також несли символічні смисли. В Новому Завіті читаємо: «І, ввійшовши до дому, знайшли там Дитятко з Марією, Його матір'ю. І вони впали ницьма, і вклонилися Йому. І, відчинивши скарбниці свої, піднесли Йому свої дари: золото, ладан та смирну» (Мт 2, 11). Ця фраза інтерпритується багатьма дослідниками, і описані дари інтерпретують в різний спосіб. Поширеним є сприйняття їх як символу земного царства, богослужіння і смерті. Саме такою є інтерпретація цих дарів у пасхальному гімні «We Three Kings» Джона Генри Гопкинса, який став надзвичайно популярним у християнському світі

⁵ Див.: O'Neill, Y. (september, 1965). *The History of the Publication of Bernard of Gordon's Liber de Conservatione Vitae Humanae. Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, Bd. 49 (H. 3), 269-279.

⁶ Shahar, S. (2004). *Growing Old in the Middle Ages. 'Winter Clothes Us in Shadow and Pain'*. London; New York, P. 15. Детальний аналіз різноманітних середньовічних і ранньомодерних теорій про стадії людського життя див.: Ibidem, P. 12-36.

⁷ Детальніше див.: Гуревич, А. (2005). Индивид и социум на средневековом Западе. М., С. 198.

⁸ Див.: Гошко, Т. (2017). «Саксонське Зерцало»: символи і метафори. *УІЖ*, № 2, С. 134-135.

часних людей був неймовірно насиченим. Як зауважив Арон Гуревич, «[п]оряд із земними істотами, предметами і явищами він включав в себе ще й інший світ, породжений релігійною уявою і марновірством. Цей світ з нашої теперішньої точки зору можна було би назвати подвоєним, хоч для людей середньовіччя він виступав як єдиний. Про кожен предмет окрім обмежених відомостей, що стосувалися його фізичної природи, існувало ще й інше знання – знання його символічного сенсу, його значення в різних аспектах співвідношення людського світу до світу божественного... Символічне подвоєння світу надзвичайно його ускладнило... Світ символів був невичерпним»¹. Оскільки люди середньовіччя мислили символічними категоріями, то й на уявлення про людське життя цей символізм, безперечно, накладався. У Європі він мав яскраво виражене християнське забарвлення і був пов'язаний із символікою чисел. Це відобразилося і в уявленні про етапи людського життя. Вони були описані у наукових та псевдонаукових трактатах, поетичних творах, відображені в іконографії². Згодом ці уявлення стали предметом дослідження для сучасних медієвістів³.

Одним із найдавніших середньовічних уявлень був поділ людського життя на три фази, що їх символізували три волхви, які прийшли привітати новонародженого Ісуса і принесли йому свої дари⁴. Французький лікар і доктор медицини Бернар де Гордон (1270-1330) у своєму трактаті «*Liber de Conservatione Vitae Humanae*», виданому у 1308 р.⁵, також поділяє людське життя на три окремі періоди:

1. *Aetas pueritiae* – від народження до 14 років;
2. *Aetas iuventutis* – від 14 до 35 років;
3. *Aetas senectutis* – від 35 років до кінця життя⁶.

У XIII ст. Філіп Новарський у трактаті «Чотири віки людини», в якому виклав свої погляди на виховання людини, провів паралель між етапами людського життя і порами року. Чотиричленний поділ людського життя підтримав і Гіппократ, на думку якого кожному із етапів в житті людини відповідає певний фізіологічний стан – вологість, сухість, тепло чи холод⁷.

Однак, найчастіше циклів людського життя виділяли 7, що не дивно, бо саме це число було надзвичайно популярним у середньовіччі і мало символічне значення, про що неодноразово писали дослідники⁸. Ба більше, найчастіше крайні дати окремих періодів людського життя також були кратними 7, рідше іншим числам, які мали символічне значення у біблійних текстах. Зокрема, в середньовічному трактаті «Велике зібрання всілякого роду речей» читаємо: «Перший вік – дитинство (*enfance*), який саджає зуби, і починається цей вік з народження дитини і продовжується до семи років, і в цьому віці всяка істота називається немовлям, що те саме, що й безмовне – тому що в цьому віці воно не вміє ні говорити, ні складати досконало фрази, так як зуби його ще не зміцніли і не зайняли свого місця, як говорить Ісидор і Константин. За дитинством іде другий вік, який називається *pueritia*, і називають його так, тому що людина в цьому віці схожа на зіницю ока, як говорить Ісидор, і триває цей вік до чотирнадцяти років. Потім приходить черга третього віку, який називається *adolescencia* (adolescence),

⁹ Цит. за: Арьес, Ф. (1999). Ребенок и семейная жизнь при старом порядке, С. 32.

¹⁰ Isidore of Seville, trans. Barney, S. A., Lewis, W. J., Beach, J. A. & Berghof, O. (2006). *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge, P. 241.

¹¹ Ibidem, S. 241-243.

¹² Преподобный Максим Грек. (n.d.). Разные сочинения. Retrieved December 15, 2017, from http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/maksim_grek/razn_soch/txt10.html#a45

¹³ Сказание о сотворении Богом Адама. (n.d.). Retrieved December 15, 2017, from <http://apokrif.fullweb.ru/apocryph2/adam.shtml>

¹⁴ Усачев, А. (2014). «Старость глубокая» в XIV – XVI в.: демографические реалии и их восприятие современниками (на материалах письменных источников). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 1 (55), С. 60.

який триває за Константином в його повчанні до 21 року, а за Исидором він триває до 28 років, доходючи до 30 і 35 років. Вік цей називається так через те, що людина стає здатною народжувати собі подібних, говорить Исидор. В цьому віці члени гнучкі і можуть ще рости, отримуючи силу і могутність від природнього тепла. І внаслідок цього людина в цьому віці досягає розмірів і сили, даних їй природою⁹. Справді, у трактаті Исидора Севільського виділено шість, але фактично, сім періодів життя людини, бо із шостого виділено окремий, умовно кажучи, підетап – останній період старості. За Исидором Севільським, вік немовляти триває до семи років, дитинство – до 14, період дорослішання – до 28 років, зрілість у людини наступає у 50 років, а у 70 – старість: **«Періоди людського життя (De aetatibus hominum) 1.** Є шість періодів у людському житті: немовля, дитина, юнак, молода людина, дорослий і старий. 2. Перший період, вік немовляти (infantia), від народження дитини триває до семи років. 3. Другим періодом є дитинство (pueritia), яке є чистими (purgus) роками, протягом якого дитина ще не підходить для дітонародження, і триває він до чотирнадцяти років. 4. Третій період, юність (adolescentia), є зрілим (adultus, ppl. Adolescere), достатнім для дітонародження і триває до двадцяти восьми років. 5. Четвертий період, молодість (iuventus), найсильніший з усіх періодів, закінчується в п'ятдесят років. 6. П'ятий період, життя старої людини (senior), тобто зрілість (gravitas), що є спаданням від юності до старих років, але ще не стара людина... Цей період починається в п'ятдесят і закінчується в сімдесят років. 7. Шостий період є роками старості (senectus), який є не обмеженим роками, навпаки триває стільки життя, скільки призначено після попередніх п'яти періодів для старіння. Senium, однак, являє собою останню частину старості і називається так, тому що це кінець шостого (cf. seni, "six") періоду. Отже, на ці шість періодів філософи розділили людське життя – періодів, в яких змінюється життя, проходить свій шлях і досягає кінцевої точки смерті»¹⁰. Далі Исидор детально пояснює особливості всіх цих шести періодів життя людини¹¹.

Теорія про поділ людського життя на сім окремих періодів побутувала і на руських землях, зокрема Максим Грек писав: «Сім ступенів людського віку. Немовля до 3 років, дитинча до 6 років, дитина до 9 років, отрок в 12 років, юнак в 20 років, чоловік в 30 років, старий в 50 років. «Даси частину семи, даси і восьмому» (Еккл., 11, 2), тобто семи ступеням, це нинішньому тлінному життю, даси і восьмий, тобто восьмому майбутньому віку відповідні духовні справи»¹². Певний відгомін цієї теорії присутній і в популярному апокрифічному тексті «Сказание како сотвори Бог Адама»: «І був Адам у раю сім днів, [як] прообраз [встановлений] Господом Богом життя людського: [коли людині] 10 років виповниться – [це] народження життя, 20 років – юнак, 30 років – повноліття, 40 років – зрілість, 50 років – сивина, 60 років – старість, 70 – кончина»¹³. Як зауважив російський дослідник А.Усачов, тут наводиться дещо інше, в порівнянні з текстами Максима Грека, датування старості¹⁴, яке однак, перегукується із висновками Ю.Бес-смертного про старість у віці 50-60 років для населення Західної

¹⁵ Бессмертный, Ю. (1991). Жизнь и смерть в средние века: очерк демографической истории Франции. М., С. 113.

¹⁶ Аръес, Ф. (1999). Ребенок и семейная жизнь при старом порядке, С. 36.

¹⁷ Там же, С. 36.

¹⁸ Бастль, Б. (2004). Вік. Новий час. У П Дінцельбахер (Ed.), *Історія європейської ментальності*. Львів, С. 268.

¹⁹ Childhood. (2017, December 13). Retrieved December 15, 2017, from <https://en.wikipedia.org/wiki/Childhood>

²⁰ Дитинство. (n.d.). Retrieved December 15, 2017, from <http://www.psyh.kiev.ua/%D0%94%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE>

²¹ Groicki, B. (1954). Tytuły prawa majdeburkiego. Warszawa, S. 195.

²² Аналіз історіографії питання в європейському контексті див.: Cunningham H. (2014). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London, P. 3-17.

Європи¹⁵. Отже, теорія про поділ людського життя на окремі періоди відповідно до вікових категорій була доволі популярною у Середньовіччі, причому у різних частинах християнського світу. Тож нічого дивного, що вона знайшла своє відображення і у кодексах міського права XVI – першої половини XVII ст.

В Середньовіччі життя загалом розглядалося як низка етапів, кожен з яких відповідав певному виду занять, фізичному типові, обов'язкам і певній моді. Періодизація життя була настільки ж усталеною, як і структури суспільства чи природні цикли¹⁶. Термінологія, яка позначала ці сім етапів у житті людини була доволі складною, і не завжди можна було в інших мовах знайти відповідники цим термінам. На це вказує один із французьких інтелектуалів в 1556 р.: «Французькою це значно важче, аніж латиною, оскільки латиною сімом періодам життя (за кількістю планет) дано сім різних імен, з яких у французькій мові можна знайти лише три, а саме дитинство, молодість і старість»¹⁷. Щось подібне можна сказати і про українську мову і характерну для даної проблеми термінологію. А відтак, розуміння уявлень про вікові особливості життя людей в той чи інший період є важливими для розуміння історичного розвитку суспільства загалом. Беатрікс Бастль пише: «Вік людини – одна з категорій диференціації людського буття поряд зі статусом, станом належністю і статтю. Стосунки між віковими групами і поколіннями впливають на структуру суспільства і водночас є його продуктом. Хоча фізичний і психічний вік залежить від кожного окремо, проте одночасний розвиток продуктивних та освітніх систем зумовлює відповідний поділ життя, який багато в чому не залежить від окремого індивіда. Отже період життя людини не є якимось однозначним поняттям, це не проста, а хронологічно кількісна величина. Фактично – це крихка, важко доступна концепція»¹⁸.

Крайніми в цій схемі етапності людського життя були дитинство і старість. У літературі є чимало визначень кожного із цих періодів. Підсумовуючи їх, можна зазначити, що дитинство – це період у житті кожної людини, який триває від народження до підліткового віку, тобто до досягнення статевої зрілості (пубертатного періоду). У психології розвитку у дитинстві виділяють такі етапи: розвитку дитячого віку (навчання ходити), раннє дитинство (ігровий вік), середнє дитинство (шкільний вік) та підлітковий вік (період статевого дозрівання після статевого дозрівання)¹⁹. Окрім того, «у дитинстві поєднані процеси росту, дозрівання, розвитку. Кожен окремий період дитинства характеризується специфічною соціальною ситуацією розвитку, провідним видом діяльності та виникненням новоутворень у психіці й особистості дитини»²⁰.

Дитинство, як і старість, було пов'язано з опікою, якій присвячено було чимало уваги у кодексах міського права. На неї могли розраховувати всі, хто не міг самостійно розпоряджатися своїм життям і майном, той «хто сам собі поради не може»²¹. Однією із таких категорій є неповнолітні діти. Питання дитинства і виховання неповнолітніх дітей в історичній перспективі стало особливо популярним із 60-х рр. XX ст., і на сьогодні у світовій історіографії має уже поважну літературу²². Що ж до української історіо-

²³ Ворончук, І. (2014). Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби. *Україна в світовій історії*. № 3 (52), С. 136.

²⁴ Іваницький, С. (1925). Закон про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини. У *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права*. Вип. 1. К., С. 59–81.

²⁵ Сердюк, І. (2009). «Без заплати, на харчах і одежі хозяйскихъ»: діти в населенні лівобережного українського міста XVIII ст. *Краєзнавство*. № 1-2, С. 196-202; Сердюк, І. (2012). Дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст. У *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. (Т.1: Практики, казуси та девіації повсякдення)*. С. 57-86). К.; Маслійчук, В. (2010). Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *УІЖ*. № 2, С. 38-47; Маслійчук, В. (2011). Дитина на Північному Лівобережжі в другій половині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. № 2, С. 63-68 та ін.

²⁶ Groick, B. Tytuły prawa majdeburskiego, S. 195.

²⁷ Арьес, Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке, С. 37.

²⁸ Детальніше див.: Clarke, J. (2004). *Histories of Childhood*. У Wyse, D. (ed.) *Childhood Studies: An Introduction*. Malden, MA; Oxford, UK, P. 5.

графії, то почасти можна погодитися із твердженням Ірини Ворончук: «З точки зору соціальних практик в українській історіографії з'ясовано лише питання опіки над жінками. Проблема опіки над неповнолітніми дітьми в українській історіографії не заторкувалась, хоча тогочасне законодавство і документальний матеріал дають можливість дослідити широкий спектр питань, пов'язаних з опікунською практикою над дітьми»²³. Однак, видається, авторка надто категорична, оскільки питання опіки над дітьми в українській історіографії таки розглядалося, зокрема стосовно міст-магдебургій, в тому числі і на Волині. Першим про опіку над неповнолітніми на руських землях у містах з німецьким правом писав С.Іваницький-Василенко²⁴. Щоправда, навіть стосовно міст тема опіки на руських землях далеко не вичерпана. У сучасній українській історіографії доволі активно вивчається опіка над дітьми у XVIII ст. та демографічні характеристики дитинства²⁵. Та все ж більшість аспектів цієї теми в українській історіографії таки не досліджена, хоч у розпорядженні дослідників є достатня кількість джерельного матеріалу, пов'язаного з даною проблемою.

Найперше під опіку потрапляли діти, а тому тема опіки на пряму була пов'язана із уявленням про дитинство, бо сама опіка над дітьми тривала доти, доки тривало дитинство, тобто до досягнення дитиною віку, який давав їй можливість приймати свідомі рішення і самій відповідати за свої вчинки: «Опіка нічим іншим не є, як владою над людиною, яка залишившись після батьківської смерті, сама собі через свою молодість зарадити не вміє, дана від того, хто чинить тестамент, або від уряду. Аби той, кому така влада дана, мав на своїй праці сироту, керував ним, захищав, виховував як батько, мав його маєтки в управлінні, і розпоряджався ними аж до досягнення сиротою років розторопних»²⁶. Навіть більше, як зауважив Філіпп Ар'єс, саме поняття дитинства було пов'язане з ідеєю залежності: слова хлопець, синок, гарсон належать до словника феодално-сеньйоріальних відносин залежності. «Дитинство закінчувалось тоді, коли закінчувалась, або ставала меншою залежність»²⁷. Щоправда, треба мати на увазі, що Ф.Ар'єс у своєму дослідженні говорить не так про реальних дітей і їхнє дитинство, як про сприйняття цього етапу людського життя людьми епохи середньовіччя²⁸, як, власне кажучи, і кодекси міського права XVI ст.

В епоху середньовіччя дитинству не було місця, до XII ст. дітей практично не зображали. Тільки у наступному столітті з'явиться кілька дитячих типів в образотворчому мистецтві: ангел, Ісус-немовля, якого найчастіше зображали з Богородицею, оголене дитя. При тому немовля Ісуса в цей час практично ніколи не зображали без пелюшок, його оголять лише наприкінці доби середньовіччя. А у XIII ст. зображення голих немовлят символізували дитячу невинність. Також до цього часу належить зображення душі, яка покидає тіло у вигляді оголеного немовляти. Починаючи з XIV ст. тема дитинства Ісуса розвивається, що тісно переплелось із розвитком культу Богородиці. Саме в цей час в іконографії з'являється тема дитинства інших святих. Все це символізує поступову зміну ставлення до дітей. У XV-XVI ст. з'являються зображення дітей у колі сім'ї, а згодом, не пізніше XVI ст., з'являються зобра-

²⁹ Детальніше див.: Арьес, Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке, С. 44-48.

³⁰ До прикладу, у Франції в XVI ст. рівень дитячої смертності становив 30% серед дітей, яким не виповнилось року, а в XVII ст. він піднявся до 40% (Ададуров, В. (2002). Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.). Львів, С. 214-215). Дитяча смертність була доволі високою на українських землях і у XVIII ст. Як зауважив Ігор Сердюк, «за даними церков Києво-Печерської лаври, у 1763 році померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3%». Та навіть з тих, хто виживав, віку 5 років досягали лише 42-43% (Сердюк, І. (2011). Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава, С. 114). Подібні висновки ро-

бить і Олена Замура, вказуючи на високий коефіцієнт смертності, причому відмінний в залежності від статі: Замура, О. (2014). «Великий шаленець». Смерть і смертність у Гетьманщині XVIII століття. К., С. 100-101.

³¹ Арьес, Ф. (1999). Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке, С.49. Не всі дослідники поділяють думку Ф.Арьеса щодо специфічного ставлення до дитинства в добу середньовіччя. Зокрема, Діана Мамичева зауважила: «У відповідності до догматичної точки зору все земне буття знаходиться під владою Бога, який створив людину і повелів їй «плодитися і розмножуватися», тому весь оточуючий світ є втіленням його сакральної волі. Крім того, на землі існували місця, які особливо поважали, де простір і час були дані не у вимірі людського життя, а були зосередженням вічності і безконечності – це храм, Церква, які були втіленням божественної присутності. В сакральному хронотопі Церкви дитина мала абсолютно іншу антропологічну метрику, аніж у повсякденному житті серед людей, оскільки саме тут вона набувала свого дійсного людського обличчя, отримуючи ім'я, свого небесного покровителя і духовних батьків – усе це відбувалося з актом хрещення. Саме хрещення немовлят і дітей старшого віку перетворювало дитину в значиму фігуру, що втілювала ідеал. Тому варто відмітити, що всупереч думці Ф.Арьеса в християнській культурі дитинство набуло свій хронотоп в сакральному вимірі ще до того, як на нього звернула увагу народна, профанна більшість» (Мамичева, Д. (2013). Детство – метаморфози культурного взгляда. Таганрог, С. 71). Утім, наступні висновки авторки, зроблені на основі аналізу російського матеріалу і насамперед життійної літератури, практично підтверджують висновки Філіппа Арьеса про зміну ставлення до дитинства від XIV до XVII ст.: «...Життя XIV-XVII ст. демонструють певну трансформацію давньоруської свідомості, пов'язану з християнським осмисленням сакрального змісту дитинства, в результаті чого семантика останнього наповнилася такими значеннями, як цнотливість, невинність, наївність, святість... Вплив християнської традиції на повсякденні практики сприяв їх поступовій зміні. Поширення християнського образу дитинства як значимого культурного символу сприяло гуманізації відношення до дитини» (Там само, С. 88). Про дискусійність позиції Ф.Арьеса щодо трактування дитинства в Середньовіччі див.: Clarke, J. (2004). Histories of Childhood, P. 6-7.

³² Арьес, Ф. (1999). Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке, С. 53. На цю трансформацію звертає увагу і В.Маслійчук: Маслійчук, В. (2010). Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст., С. 38.

І саме це дуже добре видно у кодексах кінця XVI ст. Тут захищається право дитини життя і на маєток, при тому, навіть такої, яка ще не народжена, або яка була народжена, але не вижила. Народжена і охрещена – це вже повноцінна людина з подобою Божою і душею. Не дивно, що обґрунтування поблажливого ставлення до дітей знаходимо в творах діячів Відродження. Зокрема Еразм Роттердамський про дітей і дитинство писав: «Всі згодні, що дитинство – найщасливіший і найприємніший вік. Але чим нас приваблюють діти, за що ми їх так любимо, так пестимо? Чому навіть вороги захоплюються ними? А це тому, що вабить усіх до себе принадна глупота, якою розсудлива природа обдарувала дітей. Дешицею насолоди вона скропила важку працю вчителів і зробила їх таким чином лагіднішими до своїх учнів»³³. Тож жодним чином не виглядає дивною акцептація такого ставлення до дітей у кодексах права, написаних наприкінці XVI ст., які зазнали неоднозначного впливу ідей доби Відродження і Гуманізму.

Відображення дитинства у правових трактатах в різний час відбивало уявлення суспільства про повносправність, відповідальність і вік людини. Ці норми були присутні ще у Саксонському Зерцалі. Саме звідти вони були запозичені до Статуту Яна Ласького. Однак тут не все було однозначним, бо норми міського права у цьому збірнику мали компілятивний характер і базувалися на різних джерелах. Відповідно до Статуту Ласького, опіка над сиротами припинялася після досягнення ними *annos pubertatis*, що за нормами саксонського права означало 21 рік. Однак в іншому місці Статуту, де за основу було взято *Weichbild*, зазначалося, що уже в дванадцять років дитина могла визначити, кого бажає собі за опікуна і в окремих випадках виступати за себе у суді: «*De puero duodecim annuorum que possit sibi tutorem eligere et pro se in iudicio respondere*». Але опікуном можна було стати лише після досягнення 21 року, і тільки з того часу можна було виконувати опікунські обов'язки стосовно дружин: «*Quando adolescens ad annos pubertatis pervenerint extunc sue uxoris tutor esse potest*»³⁴. Ця норма суттєво відрізнялася від норми Саксонського Зерцала, відповідно до якої опікуном можна було стати уже по досягненні юнацького віку: «Після досягнення юнацького віку він може бути опікуном своєї дружини або когось іншого, якщо побажає, і навіть виступати за підопічних у поєдинку, хоча він і не повнолітній. Бо оскільки він може себе представляти, то може представляти і підопічних» (ЗП I 42 § 2)³⁵. Тут-таки зазначалось: «Неповнолітній [12-21 рік] і той, хто досягнув граничного віку [60 років] може мати опікуна, якщо він його потребує, але може його і не мати, якщо не бажає... Після досягнення 21 року чоловік стає повнолітнім... Якщо вік чоловіка невідомий, то він вважається повнолітнім, якщо він уже з бородою і має волосся внизу і під кожною рукою» (ЗП I 42 § 1).³⁶ Останнє цілком відповідало саме середньовічним уявленням про вік людини, бо тоді, коли метричні записи велися нерегулярно, люди рідко абсолютно точно знали дату свого народження, тому уявлення про вік було доволі приблизним і визначалося зовнішніми фізичними ознаками. Навіть у XVI ст. подекуди траплялося, що люди точно не могли визначити свій вік. Певним відголоском давнини було

³³ Еразм Роттердамський. (n.d.). Похвала глупоті (В. Литвинов, Trans.). Retrieved December 15, 2017, from http://www.ae-lib.org.ua/texts/erasmus__fool__ua.htm#15.

³⁴ Детальніше див.: Sowina, U. (2002). *Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności*. In M. Dąbrowska & A. Klonder (Eds.), *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce (Cz. 1. Od średniowiecza do wieku XVIII)*. Warszawa, S. 25.

³⁵ Корецкий, М. (Ed.). (1985). *Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования* (Л. Дембо, Trans.). Москва, С. 34.

³⁶ Там же.

³⁷ Аръес, Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке, С. 29-30.

уявлення про пристойність, що побутувало в XVI ст., відповідно до якого не варто було називати однозначно кількість своїх років, застосовуючи натомість ухильні формулювання, причому поширене воно було навіть серед тих, хто здобув освіту і пройшов школу, де уже була розвинута звичка до точності, і діти уже знали свій вік. За Ф.Ар'єсом, «навіть коли навички особистої хронології поширилися повсюдно, вони не стали позитивним знанням і не розвіяли попередній морок навколо віку, який ще певний час зберігався в добрих манерах»³⁷. При тому станом на XVI ст. питання про вік для людей уже не було проблемним, і воно чітко співвідносилось з календарем.

На плутанину і неоднозначність у трактуванні періоду закінчення опіки, а відтак, і дитинства, вказував Сергій Іваницький-Василенко: «Пізніші дослідження виявили, що доба до 21 року поділялася в саксонському праві на дві частини: перша до 13 року, коли кінчалася обов'язкова опіка, і друга до 21 року, коли чоловік міг мати опікуна, якщо в тому була потреба. З наших джерел підтвердження цьому ми знаходимо тільки в глосі. Так, з глоси до S.S. довідуємося, що *pubertas* починається, за саксонським правом, у 12 років, що духівниці писати можна було лише по 14 році, маєтки здобути по 18 р., і, нарешті, справувати опіки лише по 21 року. Глоса до іншого атр. S.S. (I, 42) повторює, що *pubertas* починається по 12 р., *anni discretionis* по 21 року. Проте в глосі до I.M. (26) ми знаходимо вже інший реченець: глосатор пише, що в саксонському праві починається *pubertas* і кінчається опіка для хлопця в 14 років, а для дівчат в 13 років, з того-ж-таки часу людина дістає право розпоряджатися своїм маєтком, а опікуна може собі обрати, як схоче мати його взагалі, – це вже новий принцип, не знати, звідки взятий, бо й у Юстиніановому праві реченець цей був інший: 14 і 12 років. До цієї плутанини Яскерова *glossa marginalis* докидає, що глоси *Iuris Municipaleis* треба вважати за *perplexa*, бо справді *pubertas* починається по 14 і 13 роках, а *anni discretionis* по 21 року (I.M., 26). Після сказаного не дивно, що в Гроїцького і Щербича немає однастайності в тим, коли кінчається опіка: адже перед ними був текст S.S. і дві глоси, і кожне з них держалось в цьому питанні свого погляду»³⁸.

³⁸ Іваницький-Василенко, С. Закони про опіку над недолітками у джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини, С. 72.

Для людей середньовіччя, які мислили предметно, як зазначалось вище, важливими були речі намацальні. Тож не дивно, що уявлення про досягнення людиною повноліття опиралося не так на формальні кількість років, як на реальні зовнішні фізіологічні ознаки, але з часом таке «візуальне» визначення віку людини відходить на задній план. Це зауважив також Павло Щербич: «Але цей звичай імператорське право відкинуло, яке так каже: Дорослішання перед тим не лише кількістю років, але також і тілом чоловіка має визначатися. Але оскільки це буває проти соромливості, тому встановлюємо, щоб дорослість у чоловіків після чотирнадцяти років наставала, а у жінок у дванадцять років аби кожна дорослою вважалася. ... Коли про чиїсь роки є сумнів, тоді мають оглядати частини тіла. Але якби про них була якась достовірна відомість, тоді того огляду не потрібно»³⁹. Еволюція поглядів на дитинство в цьому контексті від XIV до кінця XVI ст. була очевидною.

³⁹ Szczerbicz, P. (1581). *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie, porządkiem obiecadla z łacińskich y niemieckich exemplarzow zebrane, a na polski język z pilnością y wiernie przełożone*. Lwów, S. 198.

⁴⁰ Гроїцький виділяє окремо опіку над неповносправними, до яких крім інших зараховували глухих і німих. Якщо опікуна над сиротами називали *tutor*, то опікуна над неповносправними називали *curator*. «Польською його радше можна назвати розпорядником, а не опікуном». У даному випадку кураторство мало тривати стільки, скільки було необхідно, але куратор на своїй посаді міг бути лише двадцять п'ять років (Groicki, B. *Tytuły prawa majdeburskiego*, S. 195).

⁴¹ Ibidem, S. 197.

⁴² Groicki, B. (1958). *Oborona sierot i wdów*. Warszawa, S. 228. Відповідно до литовського права, де опіці було присвячено чимало уваги, опікун також повинен був по закінченні опіки повернути маєтки сиротам без жодних збитків. В іншому випадку вони мали право подавати до суду, але щоб час подання не перевищував земської позовної давності, що складала 10 років. Зокрема, у Литовському Статуті 1566 р. у шостому розділі «Про опіку» зазначалося: «...А коли діти до розумних і дорослих літ дійдуть, опікуни повинні будуть ті всі маєтності дітей, як нерухомі, так і рухомі, і всякі доходи з маєтків їх, збори грошові і медові й інші всякі, які за весь час опіки своєї зберуть, їм віддати, і лічбу повну вчинивши з усього, усправедливитися» (Арт. 4); «А коли б опікун дітей за що-небудь був позваний, за те опікун не повинен у суді відповідати, окрім тих причин, які нижче описані, бо опікун не повинен дітям нічого втратити, і якби опікун за їх неповноліття щось втратив; чим би дітям кривда діялася, тоді вони, досягнувши повноліття, можуть про ті кривди свої заявити і через суд того добиватися, тільки б давності земської не пропустити» (Арт. 6) (Ківалов, С. & Музиченко, П. & Паньков, А. (Eds.). (2003). *Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах*. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. Одеса, С. 336-337)

⁴³ Szczerbic, P. *Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie...*, S. 197.

⁴⁴ Для жінок досягнення 25 років теж було певним рубежем – саме з досягненням цього віку дівчину не можна було позбавити спадку, навіть якщо вона вийшла заміж без згоди на те батьків. Бо саме батьки вважалися винними, що вона дожила у дівках до цього віку (Groicki, B. *Tytuły prawa majdeburskiego*, S. 22; Groicki, B. *Oborona sierot i wdów*, S. 93-94).

Для Бартоломея Гроїцького також питання про досягнення дитиною віку, коли настає правова відповідальність, пов'язане із питанням часу, до якого дитині необхідний опікун: «Опіка триває до досягнення сиротою чотирнадцяти років для хлопців. А якщо є дівчина, тоді до тринадцяти років...»⁴⁰. Саме з чотирнадцяти років сирота набуває право вимагати від уряду іншого опікуна чи куратора⁴¹. Щоправда, оскільки траплялися випадки, коли опікун з тих чи інших міркувань не хотів повертати підопічному його маєтки і намагався утриматися при своїх функціях, то право передбачало можливість для дитини вийти з такої ситуації і звільнитися від опіки. Для цього дитині чи молодій людині необхідно було довести, що має щонайменше чотирнадцять років і може звільнитися від опіки: «Сирота, якщо хоче від опіки звільнитися, коли досягає молодих років або можливості народження, такі роки називаються *ad annos puberitatis*, 14 років, або років розторопності, *ad annos pertectae discretionis*, 21 рік, а хоче собі вже бути вільним, не під владою опікуна, повинен довести вік. А докази такі мають бути: прийти до уряду з двома кривними по батькові, *cum duobus agnatis*, і з двома кривними по матері, *cum duobus cognatis*, які визнають роки даного сироти. Після такого визнання роки йому будуть присуджені, і тоді вже буде дозволено тому сироті управляти і керувати своїми маєтками, незважаючи на спротив опікуна, будучи при доброму здоров'ї. І буде йому дозволено обрати собі іншого опікуна, до часу, до якого хотів би. А той перший опікун, маєтки, які мав під своєю опікою, зобов'язаний буде йому віддати»⁴².

Дещо інакше, детальніше, описує повноліття Павло Щербич. У своєму трактаті він виділяє окремі етапи, коли дитина набуває права вчиняти ті чи інші дії. Таких періодів він виокремлює чотири. Зокрема, посилаючись на саксонське право, він зазначає: «Перший, коли хтось доростає молодості, що буває в тринадцять років + і шість тижнів + за ленним правом, а за саксонським в дванадцять років. Другий, коли хто до років розумних приходить, тобто чотирнадцяти років, після чого тестамент може укласти. Третій, коли кому вісімнадцять років буде, після чого може [свою власність відокремити] + в німецькому стоїть. Слугу невільного може відпустити, +чого раніше зробити не може. Четвертий, коли вже хтось до двадцять і одного року дійде, тоді вже повні роки має + а відповідно до імператорського права, аж двадцять і п'ять років + і тоді вже опікуном може бути»⁴³. Варто згадати, що саме за міським правом вважалося, що від 25 років чоловік⁴⁴ може бути обраний до міської ради: «Для добра міста в раду мають бути обрані люди добрі, мудрі, що досягли віку принаймні двадцяти п'яти

⁴⁵ Groicki, B. (1953). Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego w Koronie Polskiej. Warszawa, S. 29.

⁴⁶ Ibidem, S. 28.

⁴⁷ (1623). Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xiąg pieciorku pospolitemu pozytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmnna. Poznań, S. 91.

⁴⁸ Korczak-Siedlecka, J. (2014). Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce. In *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. LVIII, S. 52. Бартоломей Гроїцький ставить жінок в один ряд з глухими, німими, сліпими, лунатиками, які, як і викляті чи відступники від християнської віри, не можуть бути суддями. Правник зауважує, що таке обмеження стосується жінок, які не можуть претендувати також на інші уряди, бо вони не здатні відповісти за свої дії, а відтак самі потребують опікуна (Groicki, B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburkiego w Koronie Polskiej, S. 28).

⁴⁹ Детальніше див.: Korczak-Siedlecka, J. Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce, S. 49-71.

⁵⁰ Статути Великого князівства Литовського у 3-х тт. Т. II, С. 133 (Розділ VI, арт. 1); у перекладі цього артикулу статуту допущено помилку і вказано для чоловіків вік 18 років (Там само, С. 335).

⁵¹ Статути Великого князівства Литовського у 3-х тт. Т. III, С. 525 (Розділ VI, арт. 1).

⁵² Ворончук, І. Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби, С. 138.

⁵³ Статути Великого князівства Литовського у 3-х тт. Т. I, С. 239 (Розділ V, арт. 14).

років...»⁴⁵. Натомість суддею, чи то лавником, він міг стати уже з 21 року життя⁴⁶.

При тому окремо зазначалося, що якщо дитина досягала двадцяти одного року, то не мала потреби в опікуні, бо сама могла розпоряджатися власним майном. Але це стосувалося лише чоловічої статі, бо дівчата і жінки потребували опікуна і після досягнення даного віку. І це для Павла Кушевича є «річ явна і ясна»⁴⁷. Варто зауважити, що стать дитини у правових джерелах розрізняли лише із досягненням annos pubertatis, який був різний для представників різних статей, бо від цього часу і хлопці, і дівчата могли обирати собі опікуна, з тією лише різницею, що дівчата не могли повністю від нього відмовитися. У суспільній практиці виглядало так, що дівчата ніколи не ставали дорослими, бо не були самостійними, вони переходили від опіки батька до опіки чоловіка⁴⁸. Але хоч у правових приписах стосовно дитинства немає гендерних відмінностей, та вже на практиці дівчатка і хлопці виховувалися по-різному, виходячи із тих уявлень про гендерні ролі, які були пануючими в суспільстві певного історичного періоду⁴⁹.

У поглядах на дитинство чітко прослідковується відмінність між німецьким міським і литовським правом. І хоч в останньому відбувалася еволюція від Статуту до Статуту, та різниця в порівнянні з німецьким правом була збережена. У литовських статутах питання про межу повноліття прописана в розділах про опіку. Зокрема в 1529 р. зазначалось: «Уставуем, абы по смерти родичов детем, лет недорослым, шкоды и розпрошенья маетностей их як лежачих, так и рухomyх, не было; с тоє причины таковыє дети лет недорослые мают быти под справою и опатрностью опекунов от родичов назначеных, або теж придатных до лет зуполных, а лета мыжчизне мають быти зуполные семнадцать, а девка петнадцать лет»⁵⁰. Однак, за Статутом 1588 р. ця межа була змінена на 18 років для чоловіків, і 13 для дівчат: «Уставуем, абы по смерти родичов детем, лет недорослым, шкоды и распрошенья маетности их яко лежачих, так и рухomyх, не было, с тоє причины таковыє дети, лет недорослые, мають быти под справою и опатрностью опекунов, от родичов назначеных албо приржонных, албо приданых до лет зуполных. А лета мужчизна маеть мети зупольные осмнадцать лет, а девка тринадцать лет»⁵¹. Щоправда, Ірина Ворончук зауважила з цього приводу, що «в українських землях віковий ценз повноліття дівчат не дотримувався: їх часто видавали заміж до досягнення 15-річного віку»⁵². За литовськими статутами неповнолітні діти також не могли укладати тестаменти, але оскільки тут межа повноліття була іншою, то і укладання тестаменту дозволялося не з чотирнадцяти років, а з часу визначеного повноліття⁵³.

Можна припустити, що вищий віковий ценз для хлопців в питанні досягнення повноліття за литовським правом, яке в основі своїй було все ж здебільшого правом земським, був пов'язаний із правом на успадкування землі та з військовою справою. Міщани ні одного, ні другого відповідно до права по спадку не мали. Така відмінність між ленним і земським правом відобразилась уже у Саксонському Зерцалі, де чітко зазначалось, що за ленним правом хлопець, який досяг лише юнацького віку (13 років), зобов'язаний

⁵⁴ Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования, С. 28 (ЗП I 23 § 2).

⁵⁵ Детальніше див.: Bardach, J. (1999). Statuty litewskie a prawo rzymskie. In Axer, J. (Ed.). *Łacina w Polsce. Zeszyty Naukowe*, Z. 7-9; (1999). *Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa, S. 11-15; Godek, S. (2013). *Prawo rzymskie w Polsce przedrozbiorowej w świetle aktualnych badań. Zeszyty Prawnicze*. Nr. 13/3. 2013, S. 55-57.

⁵⁶ Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg pieciorku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmina, S. 174.

⁵⁷ Groicki, B. (1954). Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią *Speculum Saxonum* z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629. Warszawa, S. 50.

⁵⁸ Клервоский, Б. (2009). О благодати и свободном выборе. У Б. Клервоский (Author) & Ю Ромашев (Ed.), *Трактаты*. СПб., С. 147.

мати опікуна, який би заступав його у маєтку і служив би пану, як мав служити його підопічний⁵⁴. Однак, прямого впливу на Литовські статuti в цьому питанні саксонське право вочевидь не мало. Норми радше за все диктувалися практичними потребами і міркуваннями доцільності. Утім, питання впливу німецького і римського права на право литовське і нині залишається відкритим⁵⁵.

Німецьке міське право захищало дітей від надто суворих покарань, насамперед від страти. Злочин, який вчинявся дітьми, мав бути відшкодований матеріально, але це стосувалося лише тих, хто не досягнув «літ розторопних»: «Поки хто не має більше аніж 15 років, і украв би щось, тоді горло не тратить. Але опікун з його маєтків, тим, кому украдена річ належала, нехай відшкодує. А якби не було чим нагородити і заплатити, тоді його відшмагати»⁵⁶. Схожі пасажі читаємо і в Гроїцького: «А однак дитина, яка вже близько до літ розторопних, може бути покарана за великий злочин; але якщо б була ще ближча до дитячих років, ніж до років визначених, тобто до чотирнадцяти років, тоді не має бути карана на горло, але опікун має за неї заплатити. Дитина і божевільний насильства учинити не можуть, бо насильства не може ніхто вчинити, крім тих, хто його чинить обдумано і добровільно, а діти і божевільні таких здібностей не мають. І відтак на горло не мають бути покарані, тільки шкоди, які вони чинять, мають бути відшкодовані. *Speculum Saxonum libro 2 articulo 65 et libro 3 articulo 3. Et Iure Municipali articulo 38*»⁵⁷.

Вважалося, що до досягнення відповідного віку, дитина була істотою несвідомою, тому свідомо вчиняти злочини не могла. А за неусвідомлені провини неприпустимо було карати на смерть (як наприклад людину, що була не сповна розуму). Обґрунтування цього було дано ще в попередні епохи, зокрема Бернардом Клервоським: «Там, де немає свободи, немає і воздаяння, а тому немає і суду (за винятком, звичайно, первородного гріха, який, як відомо, має іншу основу). У всіх же інших випадках, де відсутня свобода, узгоджена з волею, безсумнівно, немає ні воздаяння, ні суду... Воля такою ж мірою не може позбутися свободи, як і самої себе. Якби людина могла взагалі нічого не бажати, або бажати, але не по своїй волі, воля могла би бути позбавлена свободи. Тому душевно хворим, дітям, а також людям, які сплять, не ставлять в провину ні добро, ні зло, оскільки, не володіючи розумом, вони, очевидно, не можуть скористатися своєю волею, а звідси і судженням, притаманним волі. Оскільки воля абсолютно вільна, то за справедливістю вона судиться тільки самою собою»⁵⁸.

Таке ставлення до дитини, як до особи несвідомої, характерне було насамперед для середньовіччя. Зокрема, в одній із тогочасних притч читаємо: «Валерій розповідає про п'ятирічного хлопчика, який щодня виходив над море. Побачив це дельфін, почав гратися з хлопцем і возити його на спині, а той дельфінові хліба носив і так п'ять чи то десять літ його живив. Трапилося одного дня, що хлопець, як звичайно, вийшов над море з хлібом, та дельфін усе не з'являвся. Тим часом наринало море, змило хлопця і він потону. Коли приплив дельфін і знайшов хлопчину мертвого, то від великого жалю впав біля нього і помер. Найдорожчі, тим хлопцем можна вважати кожного доброго християнина, який щодня

⁵⁹ Паранько, Р. (transl.) (2014). Діяння римські. Християнські притчі Середньовіччя. Львів, С. 357.

⁶⁰ Цит. за: Делюмо, Ж. (2003). Грех и страх: Формирование чувства вины и цивилизации Запада (XIII-XVIII вв.). Екатеринбург, С. 619.

⁶¹ Groicki, B. Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629, S. 71.

⁶² Szczerbic, P. (2011). Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone. Kraków, Wyd. G.M.Kowalski, S. 240.

⁶³ Ibidem, S. 238; Szczerbic, P. Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie..., S. 27.

⁶⁴ Щоправда, тут були передбачені винятки: «Однак бувають такі проступки, за які навіть перелічені особи не бувають звільнені від тортур, як от виступ проти короля, проти громадської справи, що латинники називають *crimen laesae Majestatis*, тобто, якщо хтось щось таке допустить, що б було проти короля і його безпеки, коли проти скаже або містові щось нашкодить, коли до неприятеля схилиться, коли неприятели зброєю, грошима, порадою і яким-небудь іншим способом проти свого пана допоможе, коли підданих землі до того приведе, аби були проти короля, коли розбрат в місті чинить, щоб найвищу особу вбити, та інше тому подібне. Також не робить нікого вільним від тортур здача і зрада своєї Вітчизни, здача неприятелям міст і замків, хто би не був таким» (Groicki, B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*, S. 195).

має ходити понад морем, тобто понад світом, а не в світі, сіючи діла милосердя. Отож і праотець Адам був тим хлопчиком, бо до того не згрішив, вів життя в чистоті понад світом, у земному раю, де споглядав Бога. Дельфін – це Бог, який сотворив Адама і своєю благодаттю переніс його з поля Дамаського до раю. Хлопець Адам помер, коли всупереч Божій заповіді з'їв плоду і поринув у морські хвилі, тобто в злидні сього світу, згідно з книгою Буття: «В поті лица твого...» і далі. Але Дельфін, себто Бог, так полюбив його, що з любові до нього зійшов з небес і за його рід вмер на хресті»⁵⁹. Дитя несвідоме, і тим миле Богові.

Дитя безгрішне, і лише тоді, коли минає дитинство, людина отримує можливість грішити і відповідати за свої вчинки. Саме тому норми міського права не передбачали жорстокого покарання для дітей, оскільки останні не були свідомими своїх вчинків.

До речі, саме в період, коли дітей стали трактувати як особистостей з душею і подобою Божою, змінюється ставлення до дитячої смерті. Саме через таку невинність, яка притаманна була дітям, вважалося, що душі померлих дітей потрапляють до раю. У своїй проповіді до дня невинно убієнних дітей французький єпископ, поет і богослов Антуан Ґодо (1605-1672) дивувався скорботі батьків, чиї діти померли, оскільки на його думку, така рання кончина дає цим дітям, особливо немовлятам, шанс на вічне спасіння, оскільки вони, померши, зберегли свою невинність, дану їм при хрещенні. «І так, щасливі ті діти, котрі помирають перед тим, як впадуть у те нещастя [смертний гріх]! Щасливі ті, батьки і матері, котрі втратили їх у такому віці. Отже, не варто впадати у скорботу, як ви це робите, плакати, нарікати, входити у відчай, богохульствувати, звинувачувати провидіння, що ви втратили їх немовлятами чи дітьми. Ви не відаєте, що творите»⁶⁰. Одначе зрозуміло, що навіть у такому сприйнятті дитинства відображено уявлення про дитину як істоту одухотворену, і поступово особливе, почасти трепетне ставлення до дитинства тільки зростало.

В цьому контексті зрозумілою стає норма, відповідно до якої не можна було стратити вагітну жінку, адже то була страта і дитини, яка вважалась невинною: «Покарання на горло або на здоров'я має бути відтерміновано таким особам: Вагітній жінці, аж до пологів. Дитині, яка ще відповідного віку не досягнула а опікуна не має, тоді відкладають до другого суду, аби опікуна мала. Шаленцю, щоб дізнатися, чи з шаленства це вчинив, чи з іншої причини. *Speculum Saxonum libro 3 articulo 3 et libro 2 articulo 55*»⁶¹. Павло Щербич підкреслює, що навіть за вбивство, підпал, злочинство чи інші злочини, жінка не може бути покарана на горло під час вагітності, бо у випадку її страти, загине і дитина, яку вона носить. А ненароджене немовля ні в чому не винне, і це було б проти справедливості щодо нього, бо діти не мають відповідати за проступки чи злочини своїх батьків. Тому у випадку, коли жінка вчинила б злочин, який би заслуговував на смертну кару, виконання вироку має бути відкладено на час після пологів⁶².

Через вагітність жінку також не можна було покарати більше, аніж «на шкірі чи на волоссі»⁶³. Її, як і дитину до чотирнадцяти років чи стару людину (після сімдесяти років), не можна було віддати на тортури⁶⁴. Вагітна мала понести такого роду покарання тільки

⁶⁵ Groicki, B. Tytuły prawa majdeburskiego, S. 88-89. За Литовським Статутом також передбачалося суворе покарання за шкоду, заподіяну вагітній жінці, а якщо ж вагітна жінка і її дитина чи плід померли в результаті нанесеної матері шкоди, то ця дія мала каратися смертю кривдника (Див.: Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах. Т. III, С. 276-277 (Розділ 11, арт. 15)). Щоправда, як показав у своєму дослідженні Ігор Сердюк на прикладі Гетьманщини, ця норма не завжди виконувалася (Сердюк, І. Дитина і дитинство в Гетьманщині XVIII ст., С. 57-60).

⁶⁶ Szczerbic, P. Ius Municipale..., S. 239.

⁶⁷ Groicki, B. Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone..., S. 50.

⁶⁸ Modrzewski, A. F. (n.d.) O poprawie Rzeczypospolitej. Retrieved December 15, 2017, from <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/o-poprawie-rzeczypospolitej.html#footnote-idm140071968>

⁶⁹ Groicki, B. Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone..., S. 51.

⁷⁰ Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacińskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg pieciorku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmną, S. 89.

⁷¹ Гроїцький окремо підкреслює, що опіка над дітьми відрізняється від опіки чоловіка над власною жінкою, бо у другому випадку чоловік володіє рухомим майном жінки на праві власності, і не мають рації ті, які вважають, що як належить опікунові, чоловік нічого з майна жінки не може брати (Groicki, B. Tytuły prawa majdeburskiego, S. 196).

⁷² Groicki, B. Tytuły prawa majdeburskiego, S. 196, 197.

після народження дитина. Окрім того, до пологів її опікуном, як і розпорядником маєтків, мав бути найближчий кривний померлого чоловіка, який має дбати і про матір, і про дитину, і про майно⁶⁵. Павло Щербич однак зауважив, що такий родич може бути опікуном лише дитини, навіть ще ненародженої, але для матері він має бути розпорядником і захисником маєтків⁶⁶.

Дитина захищалась законом, аж до тої міри, що вбивство дитини розглядалось на рівні із вбивством дорослої людини, що теж свідчить про еволюцію ставлення до дитинства і дітей. За Гроїцьким: «Дитина, доки років розторопних не дійде, за жодну провину на горло скарана бути не може. Якщо когось убила або скалічила, тоді опікун з її майна повинен це відшкодувати і заплатити, також і шкоди, які б дитина учинила, якби провина її була доведена. Якби хто дитину вбив, заплатити за неї має, як за вбивство. Якщо також хтось чужу дитину мітлою або за волосся покарав, якщо тільки присягне, що то вчинив за провину її, за те не відповідатиме...»⁶⁷. Видно, що на відміну від убивства, рукоприкладство за провини, які були вчинені дитиною, розглядалось як річ цілком нормальна і буденна. Такою була і суспільна думка того часу. Зокрема, відомий польський політичний і релігійний діяч XVI ст. Анджей Фрич Моджевський, описуючи принципи виховання дітей, зауважував: «Нехай тоді того ретельно пильнують, аби хлоп'ята і дівчата перших молодих років своїх не проводили в ледарстві; нехай стараються, аби завжди щось робили..., лінєвство належить словом карати, а якщо від обов'язків своїх далеко відступили, тоді і покарання різками буде слухним. Бо Соломон, мудрий король, казав: не віддаляй від дитини своєї покарання; якщо її вдариш різкою, не помре; ти його б'єш, а душу з пекла виганяєш»⁶⁸.

Однак, безперечно, тілесне покарання мало бути поміркованим і не нести загрози для життя дитини.

Якщо ж убивство дитини було випадковим, то воно могло бути відшкодоване грішми: «Якщо б хто посадив дитину на коня твердоустого, який би не дав себе затримати, а через те він би дитину вбив, пан того коня має заплатити у відповідності до права, якщо хоче свого коня мати. *Speculum Saxonum libro 2 articulo 40. Et Iure Municipali articulo 38*»⁶⁹.

Закон особливо пильнував матеріальні інтереси дітей. Відповідно до норм хелмінського права, опікун не міг усунути сироту з його маєтків, ґрунтів чи від нерухомості без згоди на те міської ради⁷⁰. Опікун нічого не міг собі присвоїти з маєтків сироти⁷¹, мав докладати чималої праці і часом міг наражатися на певні небезпеки, бо всяке його управління мало бути лише на користь сироті⁷². Діти не мали відповідати і за борги, які були у їхніх батьків, але лише в тому разі, коли не успадкували достатньо майна, яке дало б їм можливість такі борги виплатити: «Діти, коли батько помре, не повинні жодних боргів платити за померлого батька або за матір, якщо їх батьки осиротили, і якщо після них жодного спадку не беруть; а якщо візьмуть, тоді повинні будуть борги платити.

⁷³ Groicki, B. Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum..., S. 50-51.

⁷⁴ Groicki, B. Tytuły prawa majdeburskiego, S. 196.

⁷⁵ Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg pieciorku pospolitemu pozytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmina, S. 69.

⁷⁶ Groicki, B. Tytuły prawa majdeburskiego, S. 182.

⁷⁷ Ibidem, S. 88.

⁷⁸ Szczerbic, P. Ius Municipale..., S. 239; Szczerbic, P. Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie..., S. 24-25.

Speculum Saxonum libro 3 articulo 10. Et libro 1 articulo 6)⁷³. Також заборонялося керувати маєтками сироти через довірених осіб, щоб завжди було з кого спитати у випадку розтрат. Якщо ж сироти зазнавали матеріальних втрат через нещасні випадки чи якісь інші катаклізми, то опікун не мав за це відповідати, але у разі, якби міг цьому перешкодити чи попередити, але цього не зробив, то мав із власних маєтків сироті відшкодувати. Крім того, обов'язки опікуна не переходили на його дітей⁷⁴. При тому закон пильнував інтереси всіх дітей і убезпечував їх від свавілля одне одного. Зокрема, відповідно до норм хелмінського права, отримавши по батькові або матері спадок, діти могли розділити між собою майно, але ніхто з них зосібна не міг нічого нікому віддати чи подарувати без згоди усіх інших⁷⁵.

Правом були захищені інтереси і тих дітей, які на момент смерті батька ще не народилися. Вони так само, як і всі інші діти, мали право на спадок по батькові, і батько мав згадати їх у своєму тестаменті. Але на відміну від інших дітей, вони не могли бути позбавлені спадку, оскільки ненароджені не могли спричинитися до того, щоб їх можна було в чомусь звинуватити. Інших дітей батько міг позбавити спадку, вказавши в тестаменті вагому причину, через яку так вчиняє. А взагалі ж міське магдебурзьке право встановлювало: «Батько, який укладає тестамент і має різних дітей – одних під своєю владою, інших уже відправлених – повинен всіх відзначити в тестаменті, якщо одним призначає спадок, а інших його позбавляє... І того теж, який би ще по смерті його мав народитися (називається *postumus*). І то тому повинен всіх відзначити, щоб між ними навколо його маєтків сварка не виникала, або також щоб тестамент у своїй силі відповідно до права діяв. Бо якщо якого сина упустив, погано уклав тестамент, то той, який почувасться скривдженим, може оскаржити тестамент протягом п'яти років»⁷⁶. Окрім того, вагітна жінка не могла бути вигнана з маєтку померлого чоловіка, оскільки носила під грудьми майбутнього спадкоємця по батькові. За старими глосами, як зазначав Гроїцький, жінку не можна було з маєтку вигнати допоки дитину грудьми годувала, і то не інакше, як з вагомих причин⁷⁷. Щербич пояснює, що вагітна жінка не може бути вигнана з маєтків чоловіка, бо навіть якби могла, то плід, який вона носить, через те, що є майбутнім дідичем маєтків, з них усунутий бути не може. А оскільки плід живиться і росте від матері, то вона має отримати достатнє утримання в цих маєтках колишнього чоловіка⁷⁸. З цього видно, що про майбутню дитину думали, як про особистість, яка має не лише право на життя, але і на спадок.

Цікаво, що за дітьми визнається право на успадкування навіть у тих випадках, коли дитина не вижила. Кодекси XVI ст. знають таку процедуру народження як кесарів розтин, хоч і не знають такої термінології. Відповідно до даної термінології – мова про «дітей із живота випоротих». Очевидно такий спосіб пологів був особливо небезпечним, тому виникла необхідність обумовити майнову ситуацію у випадку, коли діти, народжені в такий спосіб, не виживали. Хелмінське право передбачало: «Коли дитина при тяжких пологах, з живота материнського буде випорота, яку

⁷⁹ Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xiąg piecioro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmną, S. 75.

⁸⁰ Szczerbic, P. Ius Municipale..., S. 238.

⁸¹ Groicki, B. Tytuły prawa majdeburskiego, S. 87.

⁸² Мамычева, Д. Детство – метаморфозы культурного взгляда, С. 77.

⁸³ Groicki, B. Obrona sierot i wdów, S. 244.

⁸⁴ Szczerbic, P. Speculum Saxonum..., S. 27.

жінка чи баба візьме на лоно і охрестить її, а жінка, яка на той час при тій справі особисто була, бачила, що дитина рухала устами і двічі позіхнула, а потім померла, тоді має така дитина вважатися за правдиво народжену, так що право наступило на sukcesію материнську, і передало її на свою sukcesію»⁷⁹. Подібні пасажі були в трактаті Павла Щербича⁸⁰ та Бартоломея Гроїцького⁸¹.

Зрозуміло, що це положення захищало право як матері, так і новонароджених дітей. Для легітимації народження надзвичайно важливим був обряд хрещення, який в силу обставин міг бути максимально спрощеним. Саме цей обряд, як і надання імені, був символом втримання дитини у світі людей. Діана Мамичева зауважила: «Широко побутувало уявлення, що якщо довго не хрестити дитину, то нечиста сила підмінить її своїм дитинчам; або якщо повитуха забуде ім'я дитини, то остання помре. За часом надання імені збігалося з обрядом хрещення, з якого, власне, і починалася людська доля немовляти, про що говорить і приказка: «Поки не хрещений, його не цілують: нехрещена дитина – чортеня». До хрещення дитина вважається нечистою: її не клали в колиску, не надягали сорочку, тільки пеленали, іноді навіть не допускали до грудей матері. Після отримання імені і хрещення, дитина набувала нової якості: ставала об'єктом соціокультурного простору, істотою, яка могла бути пізнаною і пізнавати. Якщо дитина помирала нехрещеною, її, як нечисту, ховали не на кладовищі, а за огорожею, в болоті, якщо в хаті, то закопували під поріг або в красному куті. Відповідно до міфологічних уявлень, діти, що померли до хрещення, перетворювалися в русалок або ж потрапляли до нечистої сили, тобто поверталися туди, звідки з'явилися»⁸².

До ненародженої дитини ставилися як до реальної, бо ще ненароджена дитина не тільки мала мати опікуна, але відповідно до права, в ситуації, якщо дитина помре при народженні, опікун має вчинити реєстр маєтків для спадкоємців цієї дитини, і такий брахунок мав бути скріплений присягою опікуна⁸³.

Інтереси дітей певною мірою були захищені навіть у тому випадку, коли чоловік одружувався з жінкою, не знаючи, що не може цього робити згідно з приписами права, і був потім з нею розлучений церквою. Якщо в такому шлюбі були діти (ті, які народилися в шлюбі, і ті, які були ще не народженими, але вже зачатими на момент розлучення батьків), то за ними зберігалися всі права, так, якби вони були народжені у звичайній сім'ї⁸⁴.

Щоправда, мова могла йти лише про тих не народжених на момент смерті батька дітей, яких визнали за «дітей правдивого ложа». Це теж обумовлювалось правом. Якщо у найближчих родичів померлого чоловіка виникли сумніви щодо вагітності жінки на час його смерті, чи щодо того, чи його дитину носить жінка, то суперечка мала бути вирішена не тільки і не стільки присягою жінки чи інших зацікавлених осіб, але радше певними підрахунками: «Якщо день народження дитини припадає на час понад десять місяців і два дні (протягом якого зазвичай матері плід в животі своєму носять, почавши цей час відраховувати від дев'ятого дня від смерті батька), тоді цей плід не є від померлого чоловіка, тоді така дитина від маєтків покійника нічого не матиме, і тоді справж-

⁸⁵ Groicki, B. Tytuły prawa majdeburkiego, S. 88.

⁸⁶ Szczerbic, P. Ius Municipale..., S. 239.

⁸⁷ Ibidem, S. 240.

⁸⁸ Ibidem, S. 239.

⁸⁹ Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego języka na polski przetłumaczonego, xiąg pieciorku pospolitemu pozytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelmną, S. 70.

⁹⁰ Ibidem, S. 71.

ні спадкоємці чоловіка розділять майно поміж себе. Але якщо дитина народилася в час до десяти місяців і двох днів, почавши відрахунок від дев'ятого дня по смерті батька, або якщо також раніше народиться, аніж термін десять місяців і два дні спливе, тоді цей плід має бути визнаний від чоловіка, і буде ця дитина (якщо живою народиться) з іншими частку брати. Якщо ж помре, тоді частка її на матір перейде. А допоки вище окреслений час не мине, доки вдова не народить, доти в спокої без жодних поділів чоловікового майна має жити»⁸⁵. Якраз у даному випадку вирішальними були саме підрахунки, а не присяга. Гроїцький пояснює цю норму численними фактами ошуканства з боку жінок, коли вони, щоб якомога довше залишатися у маєтках померлого чоловіка, вигадували вагітність і навіть імітували її. Натомість спадкоємці померлого не менше були зацікавлені в тому, щоб не допустити новонародженого до поділу батьківського майна. Відтак, вони могли вдаватися до обману, тому на перше місце виходили у справі раціональні докази. Ця норма відрізняється від середньовічних норм, відповідно до яких, присяги певної кількості свідків було достатньо для доведення справи.

Подібну норму наводить і Павло Щербич, однак зазначає, що деякі нащадки рахують час вагітності дев'ять місяців і два чи три дні від дня смерті батька, а як пізніше дитина народиться, то її до поділу батьківського майна уже не допускають. А це не зовсім вірна норма, як вважає правник, посилаючись на «поради мудрих людей», бо «жінка плід носити може десять місяців і два дні найдовше». Саме так і треба рахувати час вагітності, починаючи від восьмого дня від смерті батька»⁸⁶. Натомість, підкреслює Щербич, «якби якась жінка вийшла заміж і за короткий час по тому чоловік би помер, тоді, якщо вона раніше народить, аніж даний час вийде, рахуючи від дня весілля чи шлюбу, тоді таку дитина треба сприймати, як тих, хто пізніше народився»⁸⁷. Отже, ця норма не враховувала можливості народження недоношених немовлят.

А для того, щоб сумнівів у вагітності від померлого чоловіка навіть не виникало, то жінка після його смерті, відчуваючи, що вагітна, протягом тридцяти днів мала прийти до суду і заявити про свій стан. І якщо це бувало доведено, то вона могла залишатися в маєтках чоловіка, щонайменше до народження дитини»⁸⁸.

Поблажливішим до дітей так званого «злого ложа» було хелмінське право. Відповідно до його приписів, ці діти, так само, як їхні брати чи сестри з «правдивого ложа» могли успадкувати свою частку материнського майна, незважаючи на те, чи народилися вони до шлюбу батьків, чи тоді, коли вони були у шлюбі»⁸⁹. Навіть більше, право деяким з них давало шанс, умовно кажучи, змінити статус і стати законнонародженими, але лише в тому разі, якщо батьки таки побралися: «Якби хто зачав дітей з наложницею, а потім би з нею одружився, і зачали з нею інших дітей, тоді перші діти мають вважатися законнонародженими в подружжі, яке потім наступило. Тому якщо потім батько помре, тоді так само перші діти, як і останні однаково до успадкування допускаються відповідно до права»⁹⁰.

За уявленнями XVI ст. дитина також мала право на належне виховання. Саме в цьому контексті варто розуміти приписи місь-

⁹¹ Groicki, B. *Oborona sierot i wdów*, S. 49.

⁹² Щоправда ця теза Ф.Ар'єса, як і його твердження, що дитинство є відкриттям ранньомодерної доби, зазнала критики зокрема у польській історіографії. Детальніше див.: Korczak-Siedlecka, J. *Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce*, S. 50.

⁹³ Детальніше див.: Ар'єс, Ф. *Ребенок и семейная жизнь при старом порядке*, С. 49-50.

кого права, за якими, якщо батько помер, а мати вела негідний спосіб життя, то їй не можна було доручати опіку над дітьми, і навіть, коли вона вже таке опікунство отримала, то її треба було відсторонити від опікунських обов'язків, і основним імперативом у цьому вказувалася турбота про дитину⁹¹. Таке ставлення до дитини, як уже зазначалося, кардинально відрізнялося від ставлення і поглядів середньовічної людини, коли про дитину не думали як про повноцінну людину⁹². Як зазначав Ф.Ар'єс, дитина так мало означала для середньовічної сім'ї, що померле немовля, особливо якщо воно ще було нехрещеним, закопували де попало, навіть під порогом чи в саду, як тіла домашніх тварин. «Немовля так мало значило і було зв'язане із життям такими тонкими нитками, що ніхто й не боявся, що воно повертатиметься після смерті, щоб докучати живим»⁹³. Однак ставлення до дітей, навіть ненароджених, у кодексах міського права в XVI ст. уже зовсім інше.

По суті, це було відображення нової сторінки в історії дитинства та в історії почуттів. Саме у XVI ст. з'являються портрети померлих дітей, що означає, що за ними сумували і до них уже не ставилися, як до побічного продукту життя. І хоч від XIII до XVII ст. дитяча смертність і далі залишалася доволі високою, та глибока християнізація звичаїв і повсякдення спричинила зміну ставлення до особистості дитини.

Таким чином, ставлення до дитинства і до дітей еволюціонує від пізнього середньовіччя до ранньомодерної доби, і це якнайкраще відобразилося у кодексах міського права. Станом на XVI ст. дитина з'являється не лише в образотворчому мистецтві, а й у праві. Її інтереси право не тільки обумовлює, а й активно захищає, розглядаючи різні нюанси, в тому числі такі, як право ненародженої, але зачатої, дитини, дітей правдивого ложа, сиріт тощо. Міським правом XVI-XVII ст. були захищені і майнові інтереси дитини, і її життя та майбутнє, оскільки дитину не можна було втратити, і їй було гарантовано отримання фаху відповідно до її походження. Отже, кодекси міського права XVI – першої половини XVII ст., хоч і декларують свою залежність від правових норм попередніх епох, однак містять чимало положень, що з'явилися у суспільстві тільки з приходом ідей Гуманізму і Реформації. Це добре прослідковується на прикладі відображеного на сторінках цих кодексів ставлення до дитинства і до прав дітей.

References

- Adadurov, V. (2002) *Istoriia Frantsii. Korolivs'ka derzhava ta stvorennia natsii (vid pochatkiv do kintsia XVIII st.)*. L'viv.
- Ar'es, F. (1999). *Rebenok i semeinaia zhizn' pri starom poriadke*. Ekaterinburg.
- Bardach, J. (1999). *Statuty litewskie a prawo rzymskie. Łacina w Polsce. Zeszyty Naukowe*, pod. red. J.Axera. Zeszyt 7-9. *Pomniki prawa doby Renesansu w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: OBT. 9-165.
- Bastl', B. (2004). *Vik. Novyi chas // Istoriia yevropeis'koi mental'nosti / Za red. P.Dintsel'bakhera*. L'viv. S. 263-271.
- Bernard Klervoskii (2009). *O blagodati i svobodnom vybore. Bernard Klervoskii. Traktaty*, pod red. Iu. Romasheva. Sankt-Peterburg. 136-228.

- Bessmertnyi, Iu. (1991). Zhizn' i smert' v srednie veka: ocherk demograficheskoi istorii Frantsii. Moskva.
- Clarke, J. (2004). Histories of Childhood. *Childhood Studies: An Introduction*, ed. by D. Wyse. Malden, MA; Oxford, UK. 3-12.
- Cunningham, H. (2014). Children and Childhood in Western Society Since 1500. London: Routledge.
- Deliumo, Zh. (2003). Grekh i strakh: Formirovanie chuvstva viny i tsivilizatsii Zapada (XIII-XVIII vv.). Ekaterinburg.
- Diiannia rym's'ki. Khrystyians'ki prytchi Seredn'ovichchia (2014), per. z lat. R. Paran'ko. L'viv.
- Erazm Rotterdams'kyi. Pokhvala hlupoti, per. V.Lytvynova. Retrieved from: http://www.ae-lib.org.ua/texts/erasmus_fool_ua.htm#15.
- Godek, S. (2013). Prawo rzymskie w Polsce przedrozbiorowej w świetle aktualnych badań. *Zeszyty Prawnicze*. Nr. 13/3. 39-64.
- Groicki, B. (1954). Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629. *Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów*. Warszawa.
- Groicki, B. (1958). Oborona sierot i wdów. Warszawa.
- Groicki, B. (1953). Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa.
- Groicki, B. (1954). Tytuły prawa majdeburskiego. Warszawa.
- Gurevich, A. (2005). Individ i sotsium na srednevekovom Zapade. Moskva.
- Gurevich, A. (2007). Izbrannye trudy. Srednevekovyi mir. Sankt-Peterburg.
- Hoshko, T. (2017). "Saksons'ke Zertsalo": symvoly i metafory. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 126-141.
- Ivanyts'kyi, S. (1925). Zakony pro opiku nad nedolitkami v dzherelakh Magdeburz'koho prava Zakhidn'oi Rusy i Het'manshyny. *Pratsi Komisii dlia vyuchuvannia istorii zakhidn'o-rus'koho ta ukrains'koho prava*. Vyp. 1. Kyiv. 59-81.
- Korczak-Siedlecka, J. (2014). Model wychowania dziewcząt w szesnastowiecznej Polsce. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. T. LVIII. 49-71.
- Maksim Grek, Prepodobnyi. Raznye sochineniia. Retrieved from: http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/maksim_grek/razn_soch/txt10.html#a45.
- Mamycheva, D. (2013). Detstvo – metamorfozy kul'turnogo vzgliada. Taganrog.
- Masliichuk, V. (2010). Vik doroslshannia: pochatok povnoi kryminal'noi vidpovidal'nosti v Livoberezhnii ta Slobids'kii Ukraini u druii polovyni XVIII st. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*. № 2. 38-47.
- Masliichuk, V. (2011). Dytyna na Pivnichnomu Livoberezhzhi v druii polovyni XVIII st. *Siverians'kyi litopys*. № 2. 63-68.
- Modrzewski, A. F. O poprawie Rzeczypospolitej, tłum. C. Bazylik. Retrieved from: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/o-poprawie-rzeczypospolitej.html#footnote-idm140071968>
- O'Neill, Y. V. (1965). The History of the Publication of Bernard of Gordon's Liber de Conservatione Vitae Humanae. *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*. Bd. 49. H. 3 (September). 269-279.
- Prawa Chelmińskiego poprawionego y z łacinskiego ięzyka na polski przetłumaczonego, xiąg piecioro ku pospolitemu pożytkowi przez Pawła Kuszewica z Chelмна (1623). Poznań.
- Saksonskoe zertsalo. Pamiatnik, kommentarii, issledovaniia (1985), pod red. V. M. Koretskogo; per. L. I. Dembo. Moskva.
- Sears, E. (1986). The Ages of Man: Medieval Interpretations of the Life Cycle. Princeton.

Serdiuk, I. (2009). "Bez zaplady, na kharchakh i odezhi khoziaiskikh": dity v naseleenni livoberezhnoho ukrains'koho mista XVIII st. *Kraieznavstvo*. № 1-2. 196-202.

Serdiuk, I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka mis'koho naseleennia Het'manschyny druhoi polovyny XVIII st. Poltava.

Serdiuk, I. (2012). Dytyna i dytynstvo v Het'manschyni XVIII st. *Povsiakdennia rann'omodernoi Ukrainy. Istorychni studii v 2-kh tomakh*. T.1: *Praktyky, kazusy ta deviatsii povsiakdennia*. Kyiv. 57-86.

Shahar, S. (2004). Growing Old in the Middle Ages. 'Winter Clothes Us in Shadow and Pain'. London; New York.

Skazanie o sotvorenii Bogom Adama. Retrieved from: <http://apokrif.fullweb.ru/apocryph2/adam.shtml>.

Sowina, U. (2002). Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz. 1. Od średniowiecza do wieku XVIII. Praca zbiorowa*, pod red. M. Dąbrowskiej i A. Klondera. Warszawa. 15-28.

Statuty Velykoho kniazivstva Lytovs'koho u 3-kh tomakh (2002). T. I: Statut Velykoho kniazivstva Lytovs'koho 1529 roku, za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pan'kova. Odesa.

Statuty Velykoho kniazivstva Lytovs'koho u 3-kh tomakh (2003). T. II. Statut Velykoho kniazivstva Lytovs'koho 1566 roku, za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pan'kova. Odesa.

Statuty Velykoho kniazivstva Lytovs'koho u 3-kh tomakh (2004). T. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovs'koho 1588 roku u 2-kh knykhakh. Kn. 1, za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pan'kova. Odesa.

Szczerbic, P. (2011). Ius Municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone, wyd. G. M. Kowalski. Kraków.

Szczerbic, P. (1581). Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie, porządkiem obiecadla z łacińskich y niemieckich exemplarzow zebrane, a na polski język z pilnością y wiernie przełożone. Lwów.

The Etymologies of Isidore of Seville (2006), translated, with introduction and notes, by S. A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, O. Berghof. Cambridge.

Usachev, A. (2014). "Starost' glubokaia" v XIV – XVI v.: demograficheskie realii i ikh vospriiatie sovremennikami (na materialakh pis'mennykh istochnikov). *Drevniaia Rus'. Voprosy medievistiki*. № 1 (55). 58-68.

Voronchuk, I. (2014). Instytut opiky: pravovi normy ta povsiakdenni praktyky na Volyni rann'omodernoi doby. *Ukraina v svitovii istorii*. № 3 (52). 134-150.

We Three Kings of Orient Are. Retrieved from: https://www.amalgama-lab.com/songs/b/blackmore_s_night/we_three_kings_of_orient_are.html

Zamura, O. (2014). "Velykyi shalenets". Smert' i smertnist' u Het'manschyni XVIII stolittia. Kyiv.

Tetiana Hoshko

THE VISION OF THE CHILDHOOD IN THE CODES OF THE URBAN LAW IN THE RZECZPOSPOLITA IN XVI - EARLY XVII CENTURY

Codes of Urban Law of the Rzeczpospolita of XVI - early XVII centuries reflected the evolution of ideas about childhood from the late Middle Ages to the early modern era. Although they refer to the legal norms of previous ep-

ochs, however, they contain many provisions that came under the influence of Humanism and the Reformation. As a result of deeper Christianization of morality at the turn of the Middle Ages and the New Age, a new attitude towards childhood appears, as to a special and important stage in human life. Therefore, as of the XVI century, in legal codes there are special articles about children. City law begins to protect the interests of children by considering various aspects, in particular the rights of the unborn but conceived child, the children of the «true bed», orphans, etc., the property interests of the child, his life and the future.

Key words: *Middle Ages, early modern era, Rzeczpospolita, stages of life, childhood, urban law, guardianship, adolescence, crime, punishment, pregnant woman, material interests of children, children of «true bed».*

УДК 347.454-053.6:94(477)“1648/179”

Сердюк Ігор

редактор історичного порталу historians.in.ua, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, e-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

«ДЛЯ ПРОИСКАНИЯ СЕБѢ К ЖИТИЕ МѢСТА ПРИШЕЛ В ГОРОД»: ДИТИНА І НАЙМИТУВАННЯ В МІСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.*

У статті досліджується використання найманої дитячої праці суспільством Гетьманщини з наголосом на її особливостях, притаманних для міського населення. Наймана праця та учнівство означали перебування дитини за межами власної родини та мобільність (у рамках одного населеного пункту, або ж на більшій території). Така трудова міграція дітей та підлітків була важливою складовою виокремлення міста Гетьманщини над округою. В його населенні, порівняно із селами, підвищена концентрація осіб віком 10–14, а найбільше – 15–19 років.

Міста пропонували більше варіацій винагороди. Вони мали розмаїття вакансій і пропозицій роботи саме для малолітніх та неповнолітніх слуг. Концентруючи економічні та людські ресурси, місто Гетьманщини давало можливість знайти роботу десь поблизу з рідною домівкою. Дитина могла кілька разів змінювати господарів, однак не покидаючи одного населеного пункту. В сільській місцевості, такі переміщення відбувалися б від хутора до хутора, чи поміж селами.

Переваги міста невіддільні від його небезпек, адже соціальний капітал, набутий малолітніми наймитами, міг бути і негативним та поширюватися на всю родину. Наявність мігрантів, мандрівного та маргіналізованого елемента, солдати на постої – ці типово міські явища породжували попит на проституцію, куди втягувалися малолітні дівчата. Хлопчиків могли залучати до крадіжок худоби та речей, підманювати до втеч, викрадати для служби. У такому разі родини дітей-наймитів не тільки не отримували користі із заробітків своїх нащадків, але ще й наражались на іншування, мусили сплачувати шкоду і так далі. Попри ці небезпеки місто Гетьманщини вабило до себе молодь.

Ключові слова: *Гетьманщина, дитина, життєвий цикл, наймит, наймичка, праця, слуга.*

Дорослішання і соціалізації дитини в доіндустріальну добу були тісно пов'язані із поступовим включенням у працю. Повчальне віршування поета і священника початку XVIII ст. Климентія Зіновіїва виказує доволі меркантильний, притаманний

* Дослідження виконується за грантової підтримки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з фонду Ірини і Євгена Мельників.

суспільству Гетьманщини погляд на дитину, як соціальну інвестицію у майбутнє:

Пла(ч)тє по таки(х) що хлб̃ поядають
да(р)мо: а в(ъ) млáды(х) лтєх̃ умира́ю(т).
Нимало за хлб̃ то(и) не ѿ(т)робівши:
и за дóгля(д) вѣ̃тъ нт̃ь не ѿ(т)служи(в)ши¹.

¹ Зіновійв, К. (1971). Вірші. Приповісті посполиті. К.: Наукова думка, С. 108.

² (2004). Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Vol. 3. S–Z. Macmillan Reference USA, P. 893–894. Загалом, тема зростання дитини і життєвого циклу бідних домогосподарств у різних іпостасях добре представлена на сторінках збірника «Бідні жінки і діти в європейському минулому». Див.: Henderson, J., Richard, W., [eds.] (1994). Poor Women and Children in the European Past. London: Routledge.

³ Маслійчук, В. (2012). До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т.І: Практики, казуси та девіації повсякдення*. К.: Інститут історії України НАН України, С. 87–98.

⁴ (2004). Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Vol. 3. S–Z. Macmillan Reference USA, P. 892.

⁵ У другій пол. XVII ст. сотенне містечко Канівського полку, з якого на поч. XVIII ст. населення було переселене на Лівобережжя. Зараз – однойменне село Кагарлицького району Київської обл.

Окрім всього, Зіновійву йшлося переконати матерів не плакати за померлими малолітніми дітьми, котрі ще тільки ссуть перса, а отже не привели родину до витрат. Плакати ж треба за малюками, які з'їли якусь частку хліба, але відійшли у небуття, таким чином вони завдали збитку, не виправдавши вкладені в них кошти. Подібні міркування не є чимось винятковим. Дослідники доіндустріального суспільства вважають маленьких діток обтяжливими для сімейного господарства, вони потребують турботи, прихистку, одягу харчів і, принаймні, до п'ятирічного віку, вони не можуть зробити навіть невеликого внеску до родинної економіки. Однак дорослішаючи, дитина поступально включається в господарювання, сприяє економічному зростанню родини, а отже і появі наступних дітей. Для домодерної Англії свого часу розраховано, що сім'я починає отримувати реальний прибуток від наявності нащадків приблизно на вісімнадцятому році шлюбу. На той час дітонародження припиняється і родина має достатню кількість працездатних дітей, котрі роблять позитивний внесок в сімейну економіку. Встановлюється хиткий баланс, який пізніше, з від'їздом дітей з батьківського дому однак порушиться. Це зменшить економічний потенціал родини і вже перед старими батьками знову постануть привиди злиднів².

Що до аналогічного вивчення різних аспектів історії дитячої праці на матеріалах Гетьманщини, то це є справою доволі важкою і не надто популярною. Дослідження, ґрунтовані на писемних джерелах, поодинокі і тут найперше маю згадати розвідки Володимира Маслійчука³. Окрім традиційного браку джерел також відчувуються методологічні та термінологічні проблеми, зокрема у тому, як відділити гру або ж виховні моменти від самої роботи. Думається, що діяльність, у тому числі й дитини, може бути витлумачувала як праця, якщо вона приносить певну користь, або «додатковий продукт». Як зазначив американський історик Г'ю Каннінгем:

упродовж всієї історії більшість сімей не бачили нічого незвичайного в тому, щоб очікувати від своїх дітей внеску в родинну економіку, як тільки вони ставали на це здатні. Без цього внеску бідність родин, в котрих жили ці діти, тільки б поглиблювалася⁴.

Теза Каннінгема накладається також і на суспільство Гетьманщини. Вона підтверджується і на чисто емпіричному рівні, причому для дітей обох статей. Антрополог Олександра Козак, дослідивши цвинтар сотенного містечка Стайки⁵ XVII–XVIII ст. зауважила зміни суглобів дитячих кістяків, котрі виникли унаслідок значної фізичної роботи. При цьому існували й гендерні відмінності. Спрацьованість жіночого хребта була обумовлена вираженими статичними навантаженнями (тривале стояння, сидіння в

⁶ Козак, О. (2014). Жителі сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст. (за матеріалами біоархеології). *Історична антропологія та біоархеологія України*. Вип. 1. С. 124, 128.

⁷ На мою думку, міста Гетьманщини вивершувалися над округою найперше через адміністрування довколишньої території на сотенному чи полковому рівні. Також серед складників такого вивершування можна назвати економіку, перебування військових на постой, близькість великих шляхів. Окрім того можна виділити й знавалося б локальні явища, котрі, однак, докладалися до формування «міського способу життя». Наприклад, Максим Яременко у цьому контексті виділив освіту. Див.: Сердюк, І. (2011). Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ»; Яременко, М. (2013). «Фактор міста» у «латинському шкільництві» Гетьманщини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 10, С. 115–127.

⁸ Про належність Переяславського до хліборобських полків та про виробництво й продаж зерна більш детально див.: Острась Е. (2003). Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Донецьк*.

⁹ Маю на увазі саме тих, що шукали заробітку в місті, не випускаючи з уваги й можливість пошуків заробітку у селах. Про фіксацію притоку мігрантів до Переяслава детальніше див.: Сердюк, І. (2011). Полкових городів обивателі, С. 94–96. Також див. докл. спеціальну статтю: Сердюк І. (2008). Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.). *Український селянин*. Вип. 11. С. 213–215.

¹⁰ Детальніше про Генеральний опис як джерело, та його специфіку фіксації міського і сільського населення Гетьманщини див.: Момот А. (2014). Румянцевський опис Малоросії як джерело, для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини. *Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки*. № 7 (290). С. 22–29. Сердюк І. (2008). Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини *Історична пам'ять*. №3. С. 144–152.

одній позі тощо), чоловічого – рухом та травмами. Загалом діти віком 9–14 років зазнавали регулярних перевантажень, котрі відображалися у патологічних змінах сухожиль та м'язів⁶. Отож, дитина в Гетьманщині працювала «всерйоз», її праця була націлена саме на результат, а не на процес. Це – головна відмінність від сучасності, і це те, що обумовлювало та уможливлювало повсюдне використання найманої дитячої праці, вона з розцінювалася не як виховання, а як реальний внесок у родинну економіку.

Необхідно зауважити, що дитина могла зробити свій внесок в сімейну економіку як працею безпосередньо в родинному господарстві, так і працюючи за його межами. При цьому схожими могли бути багато видів робіт, їх об'єм, характер, тощо. Разом з тим, праця сина ремісника з одного боку і його учня з іншого, або ж так само доньки козака і його малолітньої наймички, носила виразно різний соціальний контекст. Наймана праця та учнівство означали перебування дитини за межами власної родини та мобільність (у рамках одного населеного пункту, або ж на більшій території).

Трудова міграція дітей та підлітків була важливою складовою виокремлення міста Гетьманщини над округою⁷. Зауважу, що ця теза не мусить бути універсальною для різних полків. Слід гадати, що вона по-різному працюватиме, наприклад, в Переяславському і Стародубському полках. Переяслав був центром землеробського полку зі слабким рівнем «урбанізації»⁸. Відтак, саме туди стягувалися заробітчани з довколишніх сотень. Важливо, що серед таких мігрантів-чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок – 24,3%⁹. Притік дітей і підлітків до Стародуба мусив бути менш вираженим. На території «його» полку знаходилися доволі великі міста: Мглин, Погар, Новгород-Сіверський, Почеп – значні ремісничі і економічні осередки. Тим не менше, як засвідчують історико-демографічні дослідження, Стародуб теж зміг привабити молодих трудових мігрантів. Якщо його населення, відображене у Генеральному описі 1765–1769 рр.¹⁰, за віком розподілити на п'ятирічні вікові групи, то найбільш чисельними мешканцями міста виявляться ті, кому виповнилося 15–19 років. Показово, що у полкових селах фіксується навпаки «нестача» осіб цього віку. Те ж, однак менш виражено, спостерігаємо і щодо тих, кому виповни-

¹¹ Детальніше цей сюжет див.: Сердюк І. (2016). Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст. *Краєзнавство*. №3–4. С. 87–93.

¹² Волошин Ю. (2016). Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. К.: К.І.С., С. 120.

¹³ У 2011 р. читаючи лекцію «Дитина та Імперія» (у рамках реалізації проекту «Публічні лекції. Політ.ua»). На жаль розшифровка лекції вже не доступна у мережі. Первісно вона знаходилася тут: <http://polit.ua/lectures/2011/03/11/masliychuk.html>

¹⁴ Сердюк І. (2009). „Без запла-ты, на харчах и одежи хозяй-скихъ”: діти в населенні Лівобережного українського міста XVIII ст. *Краєзнавство*. № 1–2. С. 196–204.

¹⁵ Кошелева О. (2004). Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. М.: ОГИ, С. 175.

¹⁶ Наприклад: Маслійчук, В. (2012). До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.

¹⁷ Дещо детальніше див. мій невеликий есей: Сердюк І. (2017). Вогонь, вода та не-останні клейноди. Декілька слів про історію дитячої праці в Гетьманщині. *historians.in.ua*. Доступно: <https://goo.gl/СТР6w2>

¹⁸ У цьому сенсі класичним є дослідження, де кілька сторінок присвячено дитячій праці, і тези котрого переповідалися та цитувалися в наступних подібних історико-економічних студіях. Див.: Гуржій І. (1958). Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). К., С. 113–119.

¹⁹ Маркс К. (1952). Процес виробництва капіталу. *Капітал. Критика політичної економії*. Т. 1. Кн. 1. К., С. 243–256.

лося 10–14 років¹¹. Те, що такий віковий дисбаланс викликаний саме трудовою міграцією опосередковано підтверджується підрахунками Юрія Волошина, згідно яких серед полтавських слуг у 60-х–70-х рр. XVIII ст. найбільше було віком 15-19 років¹². Подібні демографічні спостереження можна підсумувати влучною заувагою Володимира Маслійчука:

Якщо ми уважно подивимося на місто Лівобережної чи Слобідської України, основним робітничим контингентом, основним наймитом, якщо слідкувати за переписами, буде особа до 22 років¹³.

«Life cycle service»

Описаний вище стан речей засвідчує важливість праці дітей і підлітків для тогочасного міського соціуму. Їхня мобільність зумовила ще одне явище – помітна частка дітей в Гетьманщині дорослішала та працювала поза власною родиною. Останній аспект, в силу різних причин, був більше оприявлений у містах. За моїми підрахунками, майже 20% дітей віком 5–14 років у полкових осередках мешкали не зі своїми батьками. Число дітей поза сім'єю зростало з віком, їх частка серед п'яти-семилітніх не перевищувала 10%, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім'єю¹⁴. Велика кількість дітей, що жили й заробляли самостійно, була притаманна не тільки містам Речі Посполитої (та на Захід від неї), а і Російській імперії, що Ольга Кошелева показала на прикладі Петербургу часів Петра I¹⁵.

Попри таку представленість і непогану джерельну фіксацію, дитячу працю на матеріалах Лівобережної України наявна історіографія (за окремими винятками¹⁶) зображує в дусі творів Чарльза Діккенса, на основі радянського тлумачення творів Карла Маркса, іноді ще й у парадоксальному поєднанні з реляціями про любов до дитини, як одвічну рису українського народу. Такі дослідження говорять про експлуататорський характер, малооплачуваність, важкі умови, дискримінацію. Це має налаштувати на вивчення економічної сторони дитячої праці з бідністю, як основною причиною потрапляння у найми тощо¹⁷.

За подібного підходу увага концентрується на економічній складовій дитячої праці, а основною її причиною вказується бідність, неможливість прогодувати дитину тощо¹⁸. Зрештою, не вдаючись до переповідань творчості класиків, однак висловлю дуже важливу як на мене заувагу. Той же Маркс працю дітей та жінок розглядав у контексті постановня капіталізму і вважав це явище наслідком чи ознакою розвитку капіталістичних відносин¹⁹. Натомість суспільство та економіка Гетьманщини були доіндустріальними, докапіталістичними, а тому економічна модель виписана

²⁰ Бібліографія таких робіт істотна, вона вельми різноманітна хронологічно, територіально і сюжетно. Тут наведу прикладів: Goldberg, P. J. (1986). Marriage, migration, servanthood and life-cycle in Yorkshire towns of the later Middle Ages: Some York cause paper evidence. *Continuity and Change*. August. Vol. 1. Issue 2. P. 141–169; Sarti R. (2007). *Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th–19th centuries)*. *Obradoiro de Historia Moderna*. №16. P. 9–39; Fauve-Chamoux, A. (2004). *Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers. Зрештою, найбільш «свіжим» дослідженням є великий розділ «Life cycle service» ґрунтовної книги Миколая Шолтисека про родину у Східно-Центральній Європі: Szoltysek, M. (2015). *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses*. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers.

²¹ У вузькому значенні йдеться про найми чи службу, як тимчасовий період життя індивіда, після якого такий *serve* засновує власне господарство, або повертається у батьківське. Див.: Poniat, R. (2014). *Slużba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*. Warszawa, S. 68.

класиком на прикладі Англії тут не працює. Більш продуктивним видається підхід сучасної європейської історіографії²⁰, котра, не відкидаючи економічного аспекту, розглядає проблему дитячої праці більш комплексно, використовуючи концепт *life cycle service* або ж *life cycle servanthood*²¹.

У такому ракурсі домова служба (в українській історіографії маркована поняттям «найми», «наймитування»), постає не як щось постійне, доконане, а як один з етапів життя людини, важлива складова її соціалізації. Вона розглядається не тільки як наслідок злиднів, а як певний запобіжник від цього явища, котрий дозволяв елементарно вижити, отримати певний соціальний капітал, набутти якихось матеріальних ресурсів, необхідних для переходу в наступний етап життєвого циклу²². Тобто, якщо людина йшла в найми, то це не означало, що вона буде займатися цим все своє життя. До того ж *serve*, або ж слуга, чи наймит міг бути важливим членом домогосподарства, ледве не родичем, що однак аж ніяк не є підставою змальовувати його життя у пасторальних тонах.

Необхідно зауважити, що концепт *life cycle service* до сьогодні пройшов серйозну перевірку часом та емпіричним матеріалом. Він був введений в історіографію в 1960-х рр. для тлумачення періоду в житті людини між залишенням родинного домогосподарства і заснування власного. У цей час набувався певний статус, котрий, однак не був сталим. Через такий етап проходила велика частина європейської молоді. Ще Джон Хайнал зауважив, що значна поширеність подібної служби зумовила підвищення шлюбного віку та впливала на спосіб функціонування домогосподарств. На його думку, *life cycle service* становив один з ключових елементів, які вирізняли Захід на тлі решти світу, адже це явище посприяло формуванню еластичного ринку праці, і, навіть, постанню капіталізму. Більш сучасні праці, зокрема авторства Цезаріо Кукльо, Радослава Понята та Миколая Шолтисека показують, що *life cycle service* був характерним і для старопольського суспільства. Йдеться про зарахування польських земель до ареалу поширення західної моделі домогосподарства. За пропозицією самого Хайнала, умовний кордон цього ареалу проходив по лінії Петербург – Триєст, тобто він виключав Річ Посполиту. Однак, у світлі сучасних досліджень польських істориків до так названого Заходу необхідно включати і землі Корони²³. Схоже, що дану межу потрібно відсовувати ще далі на Схід, принаймні, згідно піонерських розвідок Юрія Волошина та Юлії Безсмертної, в цей ареал вписується і Гетьманщина²⁴.

Важливою складовою концепту *life-cycle servants* є означення наймита як молодої людини. За дослідженнями польського історика Радослава Понята, у 1791 р. в краківських парафіях понад 50% домових слуг були віком 15–24 років. І тільки близько 15% –

²² Szoltysek, M. (2015). *Rethinking East-Central Europe*, P. 319–401.

²³ Poniat, R. (2014). *Slużba domowa*, S. 15–16.

²⁴ Безсмертна, Ю. (2017). Life cycle service servants: характеристика поняття та відповідність реаліям Гетьманщини 60-х–70-х рр. XVIII ст. *Емінак: науковий щоквартальник*. №1. Т.1. С. 28–33; Волошин, Ю. (2016). *Козаки і посполиті*, С. 117–128.

²⁵ Poniat, R. (2014). *Slużba domowa*, S. 143.

²⁶ Волошин, Ю. (2016). Козаки і посполиті, С. 121.

²⁷ Там само. С. 117–128.

²⁸ Коваленко, О., Сердюк, І. (2012). «Іграшка чи ремесло?»: один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні. *Київська старовина*. №5–6. С. 45–56.

²⁹ Про побутування даних маркерів та історіографічну складову дослідження найманої праці див. піонерський текст Юлії Безсмертної: Безсмертна, Ю. (2015). «Служителі» й «робітники» в облікових джерелах Гетьманщини XVIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 44. Т.1. С. 52–56.

³⁰ Наводиться приклад великого міста, але діти-наймити складали помітну частку і сільського населення. Так, Олена Замура у селах Переяславського полку їх нарахувала 7%. Див.: Замура, О. (2016). Мігранти в полкових селах Гетьманщини середини XVIII ст. (на прикладі двох сіл Переяславського полку). *Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам'яток*. Випуск XI. Полтава: Дивосвіт, С. 87.

³¹ Див. напр.: Левицький, О. (1901). *Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. Киевская старина*. №2. С. 183.

³² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 148а, арк. 309.

³³ Про цей сюжет мною підготовлено окрему велику статтю, котра готується до публікації у наступному (12) номері журналу «Соціум».

старшими за 35 років²⁵. Схожі дані маємо стосовно полкової Полтави. Когорта наймитів міста станом на середину XVIII ст. виглядає дуже молодою. Абсолютна більшість (83,4%) її представників була молодшою за 30 років, а старшим за 35 років був тільки кожен десятий²⁶. Це означає, що мікрогрупа не була стабільною, вона поповнювалася молодими хлопцями чи дівчатами, котрі з віком її покидали і набували іншого соціального статусу. Зауважу, що вищезгадане дослідження Юрія Волошина стосується передусім дорослих, мене ж цікавить дитяча наймана праця. Також, досліджуючи спільноту полтавських слуг, Юрій Волошин зарахував до неї й учнів²⁷. На мою думку, учнівство істотно вирізнялося від наймитування. Його основною (принаймні декларованою) метою було отримання ремісничого фаху. Учень дійсно розглядався майстром передусім як джерело безкоштовної робочої сили і міг виконувати ту ж саму роботу, що й наймит, торкаючись навчання ремеслу лише спорадично. Однак він працював безкоштовно, а наймит міг отримувати платню. Також учнівство прив'язувало дитину до ремісника в середньому на 4–5 років, хоча іноді його фіксований термін сягав й 9 років, натомість наймалися здебільшого на півроку-рік²⁸. Зрештою, й облікові джерела XVIII ст. розрізняють ці дві соціальні категорії. Відтак, тут зупинюсь тільки на наймитуванні, визнаючи те, що обом категоріям було притаманно багато спільного: жорстке ставлення до дитини (побої, примушування до важкої повсякденної праці), дитяча мобільність і втечі, недотримання господарями умов договору та, з іншого боку, – крадіжка дітьми господарського майна.

Мікрогрупа дітей-наймитів

У Генеральному описі 1765–1769 рр. діти доволі чітко марковані учнями чи робітниками, у тому числі й тоді коли вони перебували в межах одного домогосподарства. Так, для позначення малолітніх наймитів джерело використовує два маркери: «слуга»/«служанка» та «работник»/«работница»²⁹. Форма запису не відрізняється від аналогічної про дорослих наймитів – ідеальний формуляр вказує ім'я, патронімічне прізвище, соціальне та географічне походження, вік, стан здоров'я, термін «служби», характер та розмір платні. В конкретних випадках відсутність якихось даних може бути пов'язана саме з особливостями даної вікової групи. Дитина не завжди знала місце народження, стану приналежність чи ім'я батька³⁰.

Діти починають фігурувати у якості наймитів починаючи з п'ятирічного віку. Наприклад, саме стільки було стародубській «служанке» Ганні. Малоймовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь важку роботу, скоріше за все, вона була взята на «виріст». У тодішньому соціумі навіть побутовий відповідний термін – «ви́росток», котрим позначали прийомних дітей або слуг, що вирости в домі господаря³¹. Про деяких з них читаємо: «взята с малолетства на пропитание»³². Присутність таких діток у домогосподарствах може бути пояснена з різних точок зору, у тому числі й необхідністю виконання «батьківських» ролей бездітними парами³³. Все ж привертає увагу те, що поява діток маркованих робітниками

В. Штернберг. Пастушок.
Полотно, олія. Національний
художній музей України (Київ).
Степовик Д. *Українське
мистецтво першої половини
XIX ст.* – К.: «мистецтво»,
1982. С.150.

³⁴ Із семи років дитина набувала «церковної дієздатності» й ходила до сповіді.

³⁵ Гаркуша Семен Іванович (1739 – † після 1784) – грабіжник. Відомий серією успішних і зухвалих пограбувань в Гетьманщині. Образ був романтизований в другій пол. XIX ст., а вже радянська історіографія зробила з нього месника і керівника повстанськими загонами.

³⁶ Степанида Павлівна Парпура (Єзучевська) – дружина значкового товариша Йосипа Парпури, на час пограбування у шлюбі із Петром Базилевичем – ніжинським полковим суддею (1772–†1779), конотопським городничим. Про багатство і вплив Парпурихи на чоловіків ходили легенди. На цьому тлі цікаво, що коли ватага Гаркуші прийшла грабувати їхній дім, то чоловікові сказали, що справа його не стосується й пішли шукати Степаниду. Під час грабежу один із злочинців розважався тим, що бив жінку батою, приказуючи, щоб «не понижала свого мужа». Див.: (1990). Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші. *Український історичний журнал*. №11. С. 123, 135.

³⁷ Важко щось говорити про вік самої дочки та дівок, що спали біля неї. Однак тут як приклад наводжу саме факт ночівлі наймичок при дитині господарів. У протоколі це не єдиний подібний приклад. Див.: Там само, С. 123.

доводиться на вік, з якого дитина починає дійсно виконувати якусь, бодай найпростішу роботу. Причому з кожним роком можливості маленьких робітників стрімко зростають. Це ще одне свідчення важливості 6-7-річного рубежу як своєрідного вікового вододілу у зростанні тогочасної дитини³⁴.

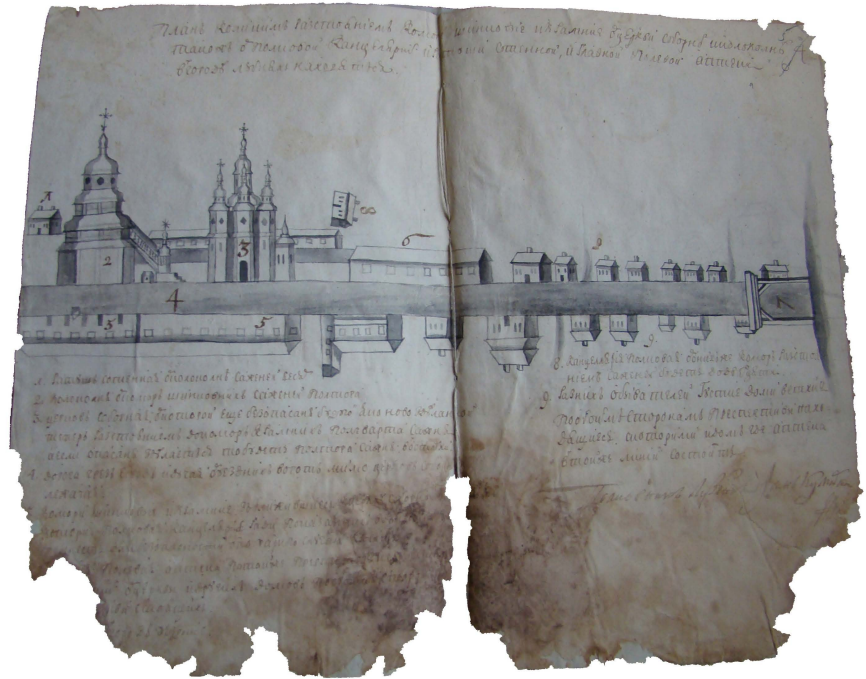
Найменші «робітники» могли виконувати дрібні доручення, бути посильними, помічниками для заможних осіб. З точки зору економіки, вони, вочевидь ще не відпрацьовували свого утримання. З іншого боку, такі діти не отримували платню, та приносили позаекономічну користь (наприклад, додавали престижу своїм господарям), розважали, були співбесідниками. Є свідчення про те, що дівчата і хлопці перебували при своїх господарях і вночі. Про такі побутові речі джерела дуже рідко говорять прямо, однак у допитах відомого розбійника Семена Гаркуші³⁵ зустрічаємо доволі детальні описи побуту вельможних жертв його нічних візитів. Поряд з ними у їхній кімнаті сплять слуги, це також стосується й дітей (можливо дорослих) господарів. Наприклад, прийшовши грабувати Степаниду Парпуриху³⁶, в одній із кімнат ватага бачить таку картину: «доч онои Парпуриной дівица, тогда спала, и при ней – дві дівки»³⁷.

Ілюстрація до книги «Ифіка ієрополітика». 1760 р.

³⁸ Кочубей Семен Васильович (1725 –†1779) – Генеральний обозний, бунчуковий товариш, генерал-майор (1764), таємний радник (1776). Туманський Василь Григорович (1723–†1809) – Генеральний писар (1762–1781), дійсний статський радник (1779). Журавка (Жоравка) Іван Тимофійович (? –† після 1792) – генеральний осавул (1759–1781) полковник, статський радник (1779).

Малолітніх слуг могли брати з-поміж сиріт, або навіть викрадали. Викрадення є казусами, однак існує окремий пласт подібних справ, одна з яких розглядалася влітку 1777 р. на найвищому в Гетьманщині рівні членами Малоросійської колегії та відомими постатями Семеном Кочубеєм, Василем Туманським та Іваном Жоравкою³⁸. 22 серпня 1777 р. до Київської поліцмейстерської контори був присланий лист про *«непомнящего родства своего Егора»*. Він не міг нічого сказати про своє походження і батьків, бо в малих літах був взятий під Києвом з невідомого йому місця мешкаючим у Києві майором Федором Шаховим та знаходився при ньому в турецькому поході (імовірно йдеться про одну з кампаній російсько-турецької війни 1768–1774 рр.). Після загибелі Шахова він був забраний підполковником Олексієм Стаховим в Симбірськ, далі жив у Саранську и *«протчих местах у разных чи-*

Малюнок-схема
головної вулиці м. Лубни.
1758 р.
ЦДІАК України. Ф. 51.
Оп. 1. Спр. 1818.

нов людей единственно изза одного токмо пропитания», далі «для проискания себѣ к житие мѣста прише в город Нижній (Нижній Новгород – І.С.)», де був взятий у поліцеймейстерську контору, а звідти перенаправлений в гарнізонну школу. Нижегородська губернська канцелярія відправила листа до Малоросійської колегії з проханням пошукати, чи не знайдеться поміщик того хлопця, або ж хтось, хто його знає. Члени колегії вирішили скрізь оголосити про розшук хлопця та його рідні. Через півроку (2 січня 1778 р.) на оголошення відгукнулась жителька Києва Марина Данилиха. Вона показала, що 1773 року в серпні на свято Преображення пропав її син Григорій, котрий навчався тоді в київського мешканця Сидора Котленка шевського ремесла:

«невестимо ким подхвачен и увезен с Киева, и где ныне находится она не вѣдает, примет же оной ея сын таковых: говорит пространно, волосы на головѣ черные, смотрит вниз насуписто. Лѣт от роду тогда было ему десять»³⁹.

³⁹ ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 2320.

Такі справи непоодинокі. Їхніми фігурантами бувають молоді злочинці, котрі оповідають доволі стандартну історію: батьків не пам'ятає, був вивезений звідкись малим, підріс і став волочитися по різних місцях, був намовлений кимось до крадіжок, або ж крас-ти змусила скрута. Далі таких підлітків намагалися прилаштувати десь до праці, або ж віддати комусь під розписку – «кто взятъ пожелает». Саме так склалося життя Івана Алексєєва, котрий народився «в Польщі» і малолітнім був вивезений майором Василем Зібіним в село Нікольське під Москвою. Там він виріс, був похре-щений у православну віру, а після смерті майора служив у його сина, де був навчений «порухматерства». В 1778 р. пішов у місто Чернь⁴⁰. З якихось причин він був затриманий та переданий під юрисдикцію Севської провінційної канцелярії, а потім і Малоро-

⁴⁰ Імовірно йдеться про пові-тове місто Тульського наміс-ництва, зараз районний центр Тульської області РФ.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 2592.

сійської колегії. Звідти підлітка взяв до себе київський нотаріус Юр'єв, якого Іван за це обікрав на 60 рублів⁴¹.

Повертаючись від казусів до статистики, наголошу, що більшість дітей-наймитів все ж були віком 10–14 років. Вочевидь з цього віку дитина вже влаштовувала «працедавця» як виконавець роботи, праця котрого приносить більше прибутку, аніж важать видатки на утримання. З іншого боку, діти вважалися достатньо дорослими, щоб залишити свою родину.

Когорта дітей-наймитів дуже цікава ще й у статевому ракурсі. Тут дівчатка удвічі переважали хлопців. На перший погляд, це – не логічно, адже останні, здавалося б, мала користуватися більшим попитом на ринку праці. Однак частина потенційних наймитів-хлопців поповнювали лави учнів ремісників. Усі вони були хлопцями. Бачиться, що така абсолютно різна статева структура груп наймитів та учнів є ще однією ознакою їхньої окремішності.

Перевага дівчаток у досліджуваній когорті може обумовлюватися не тільки попитом, але й особливістю пропозиції. Як стверджує відома дослідниця соціальної історії Олвен Гафтон, в Англії XVIII ст. близько 80% дівчат покидали свій дім у віці близько дванадцяти років. Вони робили це приблизно на два роки раніше за свої братів. Дівчата розпочинали новий етап свого життя, спрямований на створення матеріального підґрунтя для вдалого заміжжя. Ця перспектива була складною, вона мала багато прихованих підводних каменів, однак, від її успіху залежало майбутнє дівчини. «Дитинство було коротким для дочок бідняків», – підсумовує Гафтон, і з нею важко не погодитися⁴².

Оплата праці

Оплата праці є ще одним важливим питанням. Стосовно дитини воно дуже важке і дискусійне, адже ми достеменно не знаємо, наскільки на платню впливала можлива дискримінація, котра стосовно дівчаток могла бути подвійною – зумовлюватися як віком, так і статтю. Так само не можна відкидати й різної продуктивності роботи дітей і дорослих. На можливу платню наймита впливали надто багато факторів, котрі визначалися як його особистісними характеристиками (вік, станова приналежність, сімейний стан), так і нюансами місця праці. Механізми постановки таких нерівностей чудово показані у ґрунтовній статті Тимофія Бріка про доходи наймитів у Полтаві 1760-х рр.⁴³

Дуже важливо, що Тимофій Брік говорить і про «не грошові цінності». Адже більше половини дітей платні взагалі не отримували, у першу чергу це стосувалося найменших за віком. Однак, вони перебували на «одежи и харче хозяйском». Необхідно зауважити, що одяг в Гетьманщині вже сам по собі був істотною цінністю, а тому те, що дитина його собі забезпечувала власною працею вже було вагомим досягненням. Дітям міг діставатися старий одяг їхніх роботодавців, (про це вже частково говорилося у відповідному параграфі), що теж могло візуально маркувати наймитів. За увагою Володимира Маслійчука, котра перегукується з такою ж тезою Філіпа Ар'єса, за одягом дитини можна було вгадати роботодавця⁴⁴. Окремим слугам одяг взагалі купувався (це не означало,

⁴² Hufton, O. Women, (1994). *Work and Family. A history of women in the West. Part III. Renaissance and Enlightenment paradoxes* / Ed. N.-Z. Davis, A. Farge. Cambridge, Harvard University Press, P. 17.

⁴³ Брік, Т. (2017). Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава. *historians.in.ua*. Доступ: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij-brik-dokhodi-slug-v-getmanshchini-test-teoriji-lyudskogo-kapitalu-ta-sotsialnogo-statusu-na-prikladi-mista-poltava>.

⁴⁴ Маслійчук, В. (2010). Спостереження про вбрання підлітка в Харківському намісництві (1780-ті – 1790-ті рр.). *Київська старовина*. №5. С. 29–34.

Ніжин. Гравюра 1830 р.
Джерело: <https://goo.gl/xZXNQg>

що він буде цілком новим). У 1747 р. будучи в Петербурзі Микола Ханенко купує одяг своєму слугі «хлопцю» Юхиму, на котрий, однак, витрачає менше грошей ніж на дорослого лакея:

Куплена Івану Рудому лакейская свита за 1 р. 30 к., да хлопцю Евфиму рубашки за (у джерелі прочерк – І.С.), штаны суконные за 30 к. [...] Івану Рудому да хлопцю Евфиму на чоботи и другіе потребности 69 коп.⁴⁵

Вдяганка Юхима не здається «модною» попри те, що справа відбувала в столиці. Та щоб бути модним не обов'язково треба було прислужувати старшині, що жила в Петербурзі. Мабуть найбільшим модником із слуг, що трапилися мені на очі виявився вже знайомий нам Іван Алексеев:

лицем чист, круглолик, волоса темнорусые, усов и бороды еще не брѣет, завязывает в косу [...]. Одежа на нем сертук и штаны фабричного сукна и цвету синего [...], сапоги нѣмецкие с короткими голяницами, чулки бѣлые нитяные, на шеи платок набойчатой синей новой⁴⁶.

Його «богемний», як на підлітка-слугу, зовнішній вигляд міг скластися унаслідок знання перукарського ремесла, багатого на події життя та перебування у нотаріуса. Тобто саме проживання у представника саме міської професії уможливило отримання дорогого вбрання. Нотаріус міг дати хлопцеві одяг на час служби, а той з ним утік. Це змушує також поставити питання (котре залишу відкритим) про долю вдяганок після завершення терміну наймів. Як показують обмовки джерел, інколи, після звільнення наймита вона залишалася у роботодавця.

Що до грошової платні, то за даними Генерального опису, на неї могли сподіватися діти віком від десяти років. За моїми спостереженнями, дівчата отримували дещо менше – починаючи з 50 копійок за рік служби, хлопчики – від 1 рубля⁴⁷. Схожий віковий і фінансовий «поріг» зауважив Юрій Волошин на прикладі Полтави, де таку суму заробляла 10-річна Ксенія – наймичка військового товариша Івана Богдановича⁴⁸. Верхня межа заробітку для дівчини у місті становила приблизно 1–1,5 рублі на рік (дорослі наймички

⁴⁵ (1884). Дневникъ Николая Ханенка. 1723–1753 г. Приложение къ журналу «Кіевская Старина». К.: Тип. Г. Корчакъ-Новицкаго, С. 313, 318.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 2592, арк. 1–2.

⁴⁷ Це дещо суперечить дослідженням Тимофія Бріка, який робить висновок, що дівчата віком 12–15 років отримували більше грошей за своїх однолітків-хопців. Однак, звертаю увагу на те, що мені йдеться і про тих діток, вік котрих менший за 12 років. Див.: Брік, Т. (2017). Доходи слуг в Гетьманщині.

⁴⁸ Волошин, Ю. (2016). Козаки і посполиті, С. 127.

«Град Куземин» – фрагмент
аматорського малюнку 1726 р.
ЦДІАК України. Ф. 127.
Оп. 1012. Спр. 12.

отримували 2–3 руб.). Принаймні у Стародубі рекорд належав чотирнадцятирічній Устині: *«Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается в год за 1 р 20 к на одежи и харче хозяйском»*⁴⁹.

Велика різниця у платні між Ксенією та Устиною може бути пояснена їхнім віком, в котрому організм підлітка швидко розвивається. Дитина, старша на чотири роки за свою десятирічну візаві могла бути значно сильнішою, виконувати більше роботи і т.д. Це добре, нехай і на прикладі протилежної статі, помітно у спогадах Івана Острожсько-Лохвицького⁵⁰. У свої 14 років він змушений був кинути навчання і повернутися додому, щоб робити *«разную черную работу, какъ-то возки сена, соломи и дровъ и съ мельницъ хлѣба»*. При цьому його помічниками були два хлопчики років десяти, котрі *«еще ни какой болѣе не могли работы здѣлать, какъ только лошадей погонять»*⁵¹. Ця репліка показує десятирічних хлопчиків, як спроможних тільки до обов'язків візника, або ж догляду за худобою, натомість їхній трохи старший «керівник» робив набагато більше робіт.

Загалом, як бачимо, оплата дитячої праці не була чітко встановлена. Її розміри в першу чергу залежали від віку та статі наймитів, їхньої фізичної форми, домовленостей. Однак, на заробітки також істотно могли впливати приналежність до певної соціальної чи релігійної групи, заняття і матеріальних статків господаря. Той факт, що хлопці частіше отримували платню, може свідчити про дискримінацію за статевою приналежністю, однак, дівчаток серед наймитів було більше, тож і відповідно більша пропозиція могла знизити їхню «вартість» на ринку праці. Існували й інші фак-

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 148а, арк. 298зв.

⁵⁰ Острожсько-Лохвицький Іван Йосипович (1749–†1825) – син сотника одного із слобідських полків, дворянин Новооскольського повіту, автор мемуарів.

⁵¹ Цю репліку треба сприймати обережно. Йдеться про мемуари, до того ж дуже патетичні, в яких автор міг літературно підкреслювати тяжкість власного становища. Див.: (1886). Записки Ново-Оскольського дворянина И. О. Острожскаго-Лохвицкаго (съ добавленіемъ замѣтокъ сына его Петра Ивановича). (1771–1846 г.). *Киевская старина*. №2. С. 361.

⁵² Про Кальмар я згадую як приклад постановки питання з точки зору історії економіки: Gary, K. E. (2017). Constructing equality? Women's wages for physical labor, 1550-1759. *Lund Papers in Economic History*. No. 158. Lund: Department of Economic History, Lund University.

⁵³ Horrell, S., Humphries J., (1995). Women's labor force participation and the transition to the male-breadwinner family, 1790-1865". *Economic History Review*. №48(1). P. 89-117.

⁵⁴ Більш детально числові дані див. у спеціальній статті: Сердюк І. (2016). Діти-наймити в Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису 1765-1769 років). *Ніжинська старовина*. Вип. 22. С. 47-54.

тори (сезонні, географічні, форс-мажори, історичні події), котрі могли різко знизити, або підвищити вартість дитячої праці на локальному рівні. Прикладом може слугувати дослідження містечка Кальмар у Швеції з населенням близько 2000 мешканців. Це місто на шведсько-данському прикордонні після війни між цими країнами у 1611-1613 рр. мало істотні демографічні втрати Містечкові не вистачало чоловічих робочих рук, відтак, у 1614 р. оплата жіночої праці була в 1,2 рази вищою ніж до війни. Наступне пікове зростання оплати жіночої праці тут відбулося після в кінці 1640-х рр. після пожежі, котрі знищила місто в 1647 р. Вочевидь, саме необхідність відбудови і т.д. підвищила жіночі заробітки у 1,33 рази⁵². У таких умовах мусила зростати і вартість дитячої праці. Пожежі були дуже частими і в Гетьманщині, особливо значних масштабів вони набували у містах і теж могли зумовлювати коливання платні, потребу в робочих руках тощо. Цей аспект видається дуже цікавим і перспективним для подальших досліджень.

Також необхідно висловити ще одну важливу заувагу, загалом «грошовий» внесок дітей-наймитів в економіку Гетьманщини був дуже незначним. Їхня платня істотно поступалася дорослим, до того ж її отримувало менше половини малолітніх наймитів. Це відповідає загальноєвропейським тенденціям, навіть у Великобританії в кінці XVIII ст. такий внесок дітей у доходи населення був практично нульовим. Там він стрімко зростає у першій половині XX ст., із включенням дитини в індустріальну економіку⁵³.

Осібною від соціальної мікрогрупи наймитів була дещо менш чисельна категорія дітей, котрі офіційно не вважалися чиймось робітниками, а жили у дворах чужих родин. У записах про них Генеральний опис містить спеціальну ремарку «без найму, з-за пропитання», котра акцентовано відокремлює їх від найманих робітників⁵⁴. Їхня присутність у родині, окрім господарських міркувань, може бути обумовлена у тому числі й необхідністю глорифікації бездітних батьків. У традиційному суспільстві особи, які перебували у шлюбі, однак не мали дітей, наражалися на іншування і маргіналізацію. Уникнути її можна було, виконавши роль «патріарха» по відношенню до учнів, малолітніх наймитів, тощо. Це була мотивація для власників домогосподарств, а як бути зі стратегіями дітей? Ті дітки, котрих брали в родини малолітніми, звісно, не були в цьому активною стороною. Старші ж з якихось причин не могли пристати у найми. Можливо, йдеться про сиріт, в яких просто не було вибору. Вони були позбавлені можливості вибирати вигідні «вакансії» (якщо такі були наявні), або ж очікувати на їх появу. Думається, що умови перебування в чужих родині таких діток залежали виключно від волі їхніх господарів. Вони не визначалися договором, власне, відсутність такого договору це те, що об'єднує дану мікрогрупу, так само і невизначеність з термінами перебування, відсутність платні.

На тлі даної мікрогрупи ми не можемо розглядати дітей-наймитів виключно як найбільш «гнаних і голодних» верств. Батьки таких дітей не обов'язково мали бути бідними. Більше того, вони могли віддати дитину до праці для реалізації якоїсь конкретної потреби. У щоденнику Якова Марковича подибуємо запис від

⁵⁵ (1859). Дневныя записки малороссийскаго подскарбия генеральнаго Якова Марковича. Ч. II. М.: Тип. В. Готье, С. 387.

⁵⁶ (1858). Głos ubogiej matki do córki na służbę idącej, z przytoczeniem prawdziwych wypadków, rozmaitym sługom wydarzonych, tudzież Wypisy z Listów Apostolskich śś. Pawła i Piotra dla wszystkich sług nader przydatne, nakoniec Żywoty dwóch dziewic służebnych, które korony błogosławionych dostały. Warszawa, w drukarni Józefa Ungra, S. 22.

⁵⁷ У Климентія Зіновієва є й інші рядки про корчми, де теж йдеться про блуд і безчинства, які там відбувалися. Див.: Зіновієв, К. (1971). Вірші. Приповіді посполиті, С. 196–197, 208–209.

⁵⁸ Ролдугина, И. (2016). Открытие сексуальности. Трансгрессия социальной стихии в середине XVIII в. в Санкт-Петербурге: по материалам Калининской комиссии (1750–1759). *Ab Imperio*. №2. С. 44.

⁵⁹ Яковенко, Н. (2002). Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., С. 116.

⁶⁰ Я свідомий того, що часто апокаліптика в указах є риторикою і тим, що мусить вивчати дипломатика. Див.: (1830). Полное собрание законов Российской империи. Т. 9. С. 805–806.

28 жовтня 1763 р. про козака, котрий взяв гроші в позику, а замість відсотків віддав свого сина до служби: «*Козакъ Волокитинский взялъ взаймы 60 рублей на годъ, а вместо проценту сына своего далъ въ службу*»⁵⁵. Бачимо, що йдеться про величезну, як для тогочасного простолюдина, суму, тож козак мусив бути людиною достатньо зажиточною, щоб отримати таку позику. Видається, що тут річ не тільки у відсотках. Віддавши сина в службу до самого Марковича, позичальник отримував не тільки матеріальну вигоду, а й давав синові можливість встановити важливі соціальні зв'язки. Інакше кажучи, служба у людини високого рангу давала більше перспектив, аніж наймитовання у простолюду, навіть якщо йшлося про однакову платню.

Приклад негативного соціального капіталу

Приклад із щоденника Марковича може слугувати чудовою ілюстрацією до теорії *life cycle service* на українському матеріалі. На жаль, такі згадки поодинокі. Зазвичай джерела, вказуючи про факт потрапляння у найми практично нічого не говорять про мотивацію батьків і дітей. Було б занадто великим спрощенням пояснювати все у рамках одного концепту та шукати якісь універсальні мотивації. Так для теорії *life cycle service* дуже важливим є набуття дитиною (і родиною) певного соціального капіталу. Але що робити коли заняття підлітка могло накликати на особу та родину іншування, або взагалі збездістувати? У своєрідному польському порадику для молодих служниць першої половини XIX, написаному у формі материнських повчань до доньки, настійливо радилося уникати небезпечних для молоді дівчини служб, як-то у заїжджих дворах та шинках, бо то «*справжнім чудом назвати можна, якщо якась дівчина зостанеться там цнотлива*»⁵⁶. Тут мова йде про певну універсальну домодерної доби, для Гетьманщини перебування дівчини в шинку теж асоціювалося з проституцією, як про це читаємо у вірші «*О женах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих*». Його автор – Климентій Зіновієв – прямо називає торгівлю тілом хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток, притаманний більшості таких місць⁵⁷. Показово, що пізніше – у 1782 р., такий же підхід буде формалізовано в російському імперському законодавстві, яке вважатиме проститутками тих, хто «*непотребствием имеет ремесло*», а не просто «*непотребных женщин*»⁵⁸. В Україні корчма традиційно взагалі вважалася кублом гріхів і розпусти ще в «річпосполитські» часи⁵⁹. Пізніше з цим явищем безуспішно намагатиметься боротися імператриця Анна Іоанівна, її лаконічний указ 1736 р. все ж зображує доволі апокаліптичну картину у намаганнях повиганяти з трактирів дівок⁶⁰.

Попри те, що шинки з їхніми гріхами розміщувалися і в селах, я приділяю стільки уваги проституції, бо це більше міський феномен, як про це йдеться у ґрунтовному дослідженні Ірини Ролдугіної. Велике місто було зачинателем новацій і в сфері тілесного гріха за гроші. Так, у столичному Петербурзі середини XVIII ст. вже відбувалося переміщення практик споживання сексу із корч-

⁶¹ Ролдугина, И. (2016). Открытие сексуальности, С. 58.

⁶² Barton, H. (1981). Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance. *Signs*. Vol. 6. No. 4. 1981. P. 643-671.

⁶³ Коваленко, О. (2015). Полтава XVII – XVIII століть. К.: Видавець Олег Філюк, С. 106.

⁶⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 61, спр. 878, арк. 44–45.

⁶⁵ Детальніше про конкретні приклади таких колізій див.: Маслійчук, В. (2005). Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум: Альма-нах соціальної історії*. Вип. 5. С. 199–201.

⁶⁶ Hufton, O. (1994). Women, Work and Family. *A history of women in the West. Part III. Renaissance and Enlightenment paradoxes*. Cambridge, Harvard University Press, P. 17–18.

ми у спеціально найняті покої⁶¹. В Гетьманщині цього не спостерігаємо, однак тут міста теж мали у своєму населенні більшу частку мешканців без родин, мандрівний елемент, а також солдатів на постої – останній фактор, як ніякий інший сприяв поширенню проституції⁶². Зрештою, у місті концентрація шинків була банально вищою. До прикладу, тільки у межах невеликої полтавської фортеці (тобто без Подолу та підварків) станом на 1735 р. існувало 15 шинків⁶³.

В один із таких полтавських шинків пішла на заробітки донька місцевого обивателя Андрія Наливайченка, вона «*оставя отца и матку пошла до шинку на заработки*», а незабаром (у 1709 р.) разом з іншою дівкою була звинувачена у крадіжці речей молодиків, котрим «стелили» в одній із шинкових кімнат. Добряче підпилі хлопці, прокинувшись зранку не дорахувалися свого майна, відтак почалося розслідування⁶⁴. Думається, що Андрій Наливайченко був не в захваті від заняття доньки, адже воно безчестило всю родину. Дівчина могла це робити всупереч волі батьків, тим більше, що шинок виступає як традиційне місце втечі, зокрема й у випадку родинних колізій⁶⁵. Тож до таких заробітків могли вдатися підлітки-втікачі, ті, хто мав схильність до девіацій (наприклад через раннє вживання алкоголю), ті, хто не міг знайти кращого заняття через іншування. Мусимо визнати, ми занадто мало знаємо про пошуки можливого місця для наймів. Звідки дізнавалися про наявну «вакансію», як відбувався відбір претендентів, наскільки важливим було походження та репутація батьків таких малолітніх наймитів? Чи була конкуренція і як вона функціонувала? Зрештою, якою була роль рідні та батьків у домовленостях про умови та оплату праці? Ці питання теж є важливими для вивчення дитячої праці.

Конкуренція та пошуки вакансій

Як стверджує англійська дослідниця Олвен Гафтон, в аграрному секторі Англії XVIII ст. між дівчатками існувала конкуренція за робочі місця на фермах, яка до кінця століття посилювалася. В силу густого розташування цих ферм таке заняття давало можливість залишатися десь поруч зі своїми сім'ями та істотно не змінювати свій спосіб життя, тим більше, що в такому разі їхня повсякденна робота і розпорядок дня не надто відрізнялися від тих, що були вдома. Приклад Англії цікавий ще тим, що у XVIII ст. там відбувається демографічне зростання, котре загостило конкуренцію за вакансії⁶⁶. Для Гетьманщини це ще не було актуальним, однак можна висловити припущення, що демографічний тут чинник теж мав вплив. Оскільки у містах вакансій було більше, а дітей менше, частина з них шукали заробітку чи прихистку саме там. Це одне з пояснень відповідного спрямування трудової мобільності. Також місто могло запропонувати більше видів робіт саме для дитячих рук. У випадку Англії, дівчина, котра не знайшла роботи на фермі неподалік від будинку, у найближчому місті з населенням у п'ять або шість тисяч осіб могла стати служницею, прати білизну тощо. Якщо ж місцевий ринок праці був вичерпаний, то треба було шукати місць за його межами. Як правило, дівчата це робили за добре

⁶⁷ Ibid. P. 19.

відомими маршрутами. Дійшовши до пункту призначення вони зустрічали родичів, знайомих, дочок сусідів, тож як стверджує Гафтон: «*молоді дівчата рідко були піонерами*»⁶⁷.

Якщо тезу Гафтон обережно «приміряти» до суспільства Гетьманщини, то слід виокремити наступні важливі моменти. Дитина-наймит не завжди було виключена з власної родини, адже перебувала не так далеко від неї, до того ж десть поряд могли бути родичі та знайомі. Останні у свою чергу, з одного боку, могли бути джерелом інформації про вакансії та умови праці, а з іншого – робили протекцію дитині. Нагадаю, що традиційне суспільство з пересторогою ставилося до приходьків, вони наражалися на іншування і вважалися «чужими». Слід гадати, що пошуки роботи поблизу свого місця проживання давали переваги у конкуренції з прийшлими. Так само і наявність якихось попередніх зв'язків на новому місці мусило б посприяти легітимації дитини, її включенню у нову спільноту.

Мешканка сотенного містечка Бориспіль Київського полку Євдокія Онісімова (Дзюба) «*в крайнем малолетстве*» залишилась без батьків. Спочатку вона півтора року жила в бориспільського жителя Івана Гопака. Вочевидь, вона досягла якогось мінімального віку для наймів, і пішла на рік «*в услужение*» до бориспільського козака Михайла Халепи, потім наймитувала рік в його зятя, далі ще по року рік в інших мешканців Борисполя – Логвина Кулинич та Василя Менця. Далі на 2 роки найнялася до Михайла Логвина. Потім 10 тижнів жила у своєї рідної заміжньої сестри (вочевидь старшої). Коли Євдокія відмовилася виходити за парубка, що її засватав, то сестра вигнала її з дому, а це було взимку (на «*м'ясоїд перед масляною*»). Відтак дівка пішла у найми до іншого бориспільського обивателя Івана Цілуйка, де була два роки, а коли той помер, то найнялася до його сина Василя Цілуйченка, в котрого прожила ще близько двох років. На цей час Євдокії виповнилося 19 років. Вся її біографія – це переміщення між господарями на теренах одного містечка, часто новий працедавець був родичем попереднього. В цей же час десть поряд живе рідна сестра. Цікаво, що найми для Євдокії стають не тільки способом прохарчуватися чи заробити гроші, але уникнути заміжжя з нелюбом⁶⁸.

⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 2629.

Іншим прикладом подібних переміщень, однак вже сільською місцевістю, може слугувати біографія Романа Краснощоченка. Його родина, а згодом і вже він сам, переміщаються досить обмеженою територією одного полку. Він народився в селі Опришки Городиської⁶⁹ сотні Миргородського полку в родині наймитів. Далі сім'я перейшла до села Глобино цієї ж сотні, де пробула сім років. Звідси Краснощоки перейшли на хутір під селом Жуки (та ж сотня), там помер батько Романа. Мати з Романом повернулася до Глобино, в якому залишила хлопця у найми, а сама пішла в інше село, де скоро померла. В Глобино Роман пробув десть три роки, а потім у віці 13-14 років пішов у слободу Брусову, звідти перейшов на інший хутір. Як бачимо переміщення відбуваються інтенсивно, однак на доволі локальній території, де можна було не вважатися приходьком здалеку й чужим. До того ж, із контексту справи відомо, що неподалік (на сусідніх хуторах) десть мешкав

⁶⁹ Городище – сотенний центр Миргородського полку, зараз – Градизьк – селище міського типу Глобинського району Полтавської обл.

⁷⁰ (1976). Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і рагуш Лівобережної України). К., С. 356–359. У схожому ракурсі розповідав про своє дитинство злодій Грицько Барабаш. Ставши сиротою він малолітнім жив у дядька, потім служив у наймах в п'яти різних новосанжарських господарів, потім по черзі доглядав худобу в трьох хуторах біля Нехворощі. Див.: ЦДІАК України, ф. 95, спр. 2, арк. 46.

⁷¹ (1976). Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст., С. 300–301.

старший брат Краснощоченка. Він міг сприяти у пошуках роботи та легітимації підлітка на нових місцях⁷⁰. Порівнюючи пересування Євдокії та Романа, впадає в око, що першій сотенне містечко (нехай і невелике) дало достатньо простору для зміни місця роботи і господарів. Натомість її візаві у сільській місцевості доводиться змінювати населені пункти, причому найчастіше і найдовше він перебуває в найбільшому з них.

Визнаю, що це дуже схематичні пояснення. У конкуренції за робоче місце чи наймита багато важили індивідуальні можливості, пропозиції та бажання сторін. Погана «слава» котроїсь із них могла ускладнювати домовленість, привабливий зовнішній вигляд – полегшувати, однак кожна пропозиція мала свої підводні камені. Так, у 1742 р. наймичка Пріська Костирковна прийшовши у містечко Срібне із сусідньої Ічнянської сотні Прилуцького полку, за три дні знайшла роботу в місцевої мешканки Христини Язловецької. Однак через чотири дні *«перемолвлена была»* місцевим священиком. Важко сказати, що спонукало одну сторону переманювати наймичку, а іншу – міняти місце служби. Можна лише вибудовувати якісь припущення з огляду на те, що вже через тиждень Пріська вперше зогрішила зі священиком, після чого вони вже постійно жили *«богомерско [...] какъ мужъ зъ женою»*⁷¹.

* * *

Теорії та узагальнення почасти важко накладаються на конкретні випадки і концепт *life cycle service* тут не є винятком. Тим не менше його застосування до пояснення сутності дитячої найманої праці в Гетьманщині видається досить продуктивним. Вихід за межі власної родини і тимчасове перебування в якості наймички чи учня були важливим щаблем соціалізації як мінімум половини дітей і підлітків. Важливо, що тогочасний соціум у цьому не вбачав підстав для маргіналізації, а саме явище було тимчасовим етапом життя. Дитяча праця могла оплачуватися грошима, однак економічний ефект «дзвінкої монети» тут все ж був мінімальним. Це означає, що батьки та діти отримували за працю останніх негрошову вигоду, як то отримання навичок та статусів (опанування ремеслом), тимчасове «розвантаження» родинної економіки, одяг, їжу, прихисток (останнє було актуальним для сиріт). Дана негрошова вигода теж є частиною теорії *life cycle service*.

Дуже важливо, що на характер дитячої найманої праці істотно впливав фактор міста. Міста пропонували більше варіацій винагороди. Вони мали більше розмаїття вакансій і пропозицій роботи саме для малолітніх та неповнолітніх слуг. Концентруючи економічні та людські ресурси, місто Гетьманщини давало можливість знайти роботу десь поблизу з рідною домівкою. Дитина могла кілька разів змінювати господарів, однак не покидаючи одного населеного пункту. В сільській місцевості, видалити переміщення відбувалися б від хутора до хутора, чи поміж селами. Такий стан речей створював систему конкуренції між наймитами за гарну роботу і між працедавцями за гарних наймитів. Механізми подібної конкуренції, а також нерівності і дискримінації пов'язані з працею дітей – проблема окремого дослідження.

Переваги міста невіддільні від його небезпек, адже соціальний капітал, набутий малолітніми наймитами, міг бути і негативним та поширюватися на всю родину. Наявність мігрантів, мандрівного та маргіналізованого елементу, солдати на постої – ці, типово міські явища, породжували попити на проституцію, куди втягувалися малолітні дівчата. Хлопчиків могли залучати до крадіжок, підманювати до втеч. У такому разі родини дітей-наймитів не тільки не отримували користі із заробітків своїх нащадків, але ще й наражалися на іншування, мусили сплачувати шкоду і так далі. Попри ці небезпеки місто Гетьманщини вабило до себе молодь. В його населенні, порівняно із селами, підвищена концентрація осіб віком 10–14, а найбільше – 15–19 років. Це теж маркер вивершування міста над округою за рахунок більшої «користі» і, того, що цю користь намагалися використати, як того радив у 1764 р. мешканцям Гетьманщини чернець Яків:

Полно лежать в селі, ступай в города!
Не очень робій, хоть не сищеш брата...
Ежели кто спросит: «Что в город погнало?»
Скажуй: у селі користі мені мало⁷².

⁷² (2006). Яків (інок). Сатирична коляда. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV – XVIII століття). В чотирьох книгах. Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709–1798 рік). К., С. 760–767.

References

- (1976). Dìlova i narodno-rozmovna mova HVIII st. (Materiali sotennih kanceljarij i ratush Livoberezhnoi Ukraïny). K.
- Barton, H. (1981). Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance. *Signs*. Vol. 6. No. 4.
- Bezsmertna, Yu. (2015). «Sluzhyteli» y «rabotniki» v oblikovykh dzherelakh Het'manshchyny KhVIII st. Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Vyp. 44. T.1. S. 52–56.
- Bezsmertna, Yu. (2017). Life cycle service servants: kharakterystyka ponyattya ta vidpovidnist' realiyam Het'manshchyny 60-kh–70-kh rr. KhVIII st. Eminak: naukovyy shchokvartal'nyk. 1. T.1. S. 28–33
- Brik, T. (2017). Dokhody sluh v Het'manshchyni: test teorii lyuds'koho kapitalu ta sotsial'noho statusu na prykladi mista Poltava. *historians.in.ua*. Dostup: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij-brik-dokhodi-slug-v-getmanshchini-test-teorii-lyudsko-kapitalu-ta-sotsialnogo-statusu-na-prikladi-mista-poltava>.
- Dnevnik Nikolaja Hanenka. 1723–1753 g. Prilozhenie k zhurnalu «Kievskaja Starina». (1884). K.: Tip. G. Korchak-Novickago.
- Dnevnyja zapiski malorossijskago podskarbija general'nago Jakova Markovicha. (1859). Ch.II. M.: Tip. V. Got'e.
- Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. (2004). Vol. 3. S–Z. Macmillan Reference USA.
- Fauve-Chamoux, A. (2004). Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers.
- Gary, K. E. (2017). Constructing equality? Women's wages for physical labor, 1550–1759. *Lund Papers in Economic History*. No. 158. Lund: Department of Economic History, Lund University.
- Głos ubogiej matki do córki na służbę idącej, z przytoczeniem prawdziwych wypadków, rozmaitym sługom wydarzonych, tudzież Wypisy z Listów Apostolskich śś. Pawła i Piotra dla wszystkich sług nader przydatne, nakoniec Żywoty dwóch dziewic służebnych, które korony błogosławionych dostały. (1858). Warszawa, w drukarni Józefa Ungra

- Goldberg, P. J. (1986). Marriage, migration, servanthood and life-cycle in Yorkshire towns of the later Middle Ages: Some York cause paper evidence. *Continuity and Change*. August. Vol. 1. Issue 2.
- Henderson, J., Richard, W., [eds.] (1994). *Poor Women and Children in the European Past*. London: Routledge.
- Horrell, S., Humphries J., (1995). Women's labour force participation and the transition to the male-breadwinner family, 1790–1865". *Economic History Review*. №48(1).
- Huften, O. (1994). *Women, Work and Family. A history of women in the West. Part III. Renaissance and Enlightenment paradoxes*. Cambridge, Harvard University Press.
- Hurzhij I. (1958). *Zarodzhennya robitnychoho klasu Ukrayiny (kinets' XVIII – persha polovyna XIX st.)*. K. Instytut rukopysiv Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. Vernads'koho, f. 61, spr. 878, ark. 44–45.
- Kosheleva O. (2004). *Lyudy Sankt-Peterburhskoho ostrova Petrovskoho vremeni*. M.: OHY.
- Kovalenko, O. (2015). *Poltava KhVII – KhVIII stolit'*. K.: Vydavets' Oleh Filyuk.
- Kovalenko, O., Serdyuk, I. (2012). «Ihrashka chy remeslo?»: odyn z aspektiv dytynstva v rann'omoderniy Ukraini. *Kyyivs'ka starovyna*. 5–6. S. 45–56.
- Kozak, O. (2014). Zhyteli sottennoho mistechka Stayky KhVII–KhVIII st. (za materialamy bioarkheolohiyi). *Istorychna antropolohiya ta bioarkheolohiya Ukrayiny*. Vyp. 1. S. 124, 128.
- Levyts'kyy, O. (1901). *Ocherky narodnoy zhyzny v Malorossyy vo vtoroy polovyni KhVII st. Kyevskaya staryna*. 2.
- Marks K. (1952). *Protses vyrobnytstva kapitalu. Kapital. Krytyka politychnoy ekonomiyi*. T. 1. Kn. 1. K.
- Masliychuk, V. (2005). Deviantna povedinka zhinky na Slobozhanshchyni u 80-kh – 90-kh rr. XVIII st. (za materialamy povitovykh sudiv Kharkivs'koho namisnytstva). *Sotsium: Al'manakh sotsial'noyi istoriyi*. Vyp.5. S. 199–201.
- Masliychuk, V. (2010). Sposterezhennya pro vbrannya pidlitka v Kharkivs'komu namisnytstvi (1780-ti – 1790-ti rr.). *Kyyivs'ka starovyna*. 5. S. 29–34.
- Masliychuk, V. (2012). Do pytannya pro dytyachu ta pidlitkovu pratsyu na Livoberezhniy ta Slobids'kiy Ukraini v druhiy polovyni KhVIII st. *Povsyakdennya rann'omodernoyi Ukrainy. Istorychni studiyi v 2-kh tomakh*. T.I: Praktyky, kazusy ta deviatsiyi povsyakdennya. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, C. 87–98.
- Masliychuk, V. (2012). Do pytannya pro dytyachu ta pidlitkovu pratsyu na Livoberezhniy ta Slobids'kiy Ukraini v druhiy polovyni KhVIII st.
- Polnoe sobranie zakonov Rossyyskoy ymperyy. (1830). T.9.
- Poniat, R. (2014). *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*. Warszawa.
- Rolduhyna, Y. (2016). Otkrytye seksual'nosty. Trans'hressyya sotsyal'noy stykhyy v seredyne KhVIII v. v Sankt-Peterburhe: po materyalam Kalynkynskoy komysyy (1750–1759). *Ab Imperio*. 2.
- Sarti R. (2007). Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th–19th centuries). *Obrairo de Historia Moderna*. №16. P. 9–39
- Serdyuk I. (2009). „Bez zaplady, na harchah i odezhi hozjajskih”: dity v naselenni Livoberezhnoho ukayins'koho mista KhVIII st. *Krayeznavstvo*. 1–2. S. 196–204.
- Serdyuk I. (2016). Dity-naymyty v Het'manshchyni KhVIII st. (za materialamy Heneral'noho opysu 1765–1769 rokiv). *Nizhyns'ka starovyna*. Vyp. 22. S. 47–54.

Serdyuk I. (2017). Vohon', voda ta neostanni kleynody. Dekil'ka sliv pro istoriyu dytyachoyi pratsi v Het'manshchyni. historians.in.ua. Dostupno: <https://goo.gl/CTP6w2>

Szołtysek, M. (2015). Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers.

Voloshyn Yu. (2016). Kozaky i pospolyti: Mis'ka spil'nota Poltavu druhoyi polovyny KhVIII st. K.: K.I.S.

Yakiv (inok). (2006). Satyrychna kolyada. Slovo mnohotsinne. Khrestomatiya ukrayins'koyi literatury, stvorenoyi riznymi movamy v epokhu Renesansu (druga polovyna KhV–KhVI stolittya) ta v epokhu Baroko (kinets' KhV – KhVIII stolittya). V chotyry okh knykh. Kn. 4: Literatura pizn'oho Baroko (1709–1798 rik). Kyiv.

Yakovenko, N. (2002). Paralel'nyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen' ta idey v Ukrayini KhVI–KhVII st. K.

Zamura, O. (2016). Mhranty v polkovykh selakh Het'manshchyny sere-dyny KhVIII st. (na prykladi dvokh sil Pereyaslavs'koho polku). Poltavs'kyy krayeznavchyy muzey: zbirnyk naukovykh statey. Malovidomi storinky istoriyi, muzeyeznavstvo, okhorona pamyatok. Vypusk KhI. Poltava: Dyvosvit.

Zapiski Novo-Oskol's'kogo dvorjanina I. O. Ostrozhskago-Lohvickago (s dobavleniem zamyetok syna ego Petra Ivanovicha). (1771–1846 g.). (1886). Kievskaja starina. №2.

Zinoviyiv, K. (1971). Virshi. Prypovisti pospolyti. K.: Naukova dumka.

Serdiuk Igor

A CHILD AND MERE HIRELING IN THE URBAN SOCIETY OF THE HETMANSHYNA IN THE EIGHTEENTH CENTURY

The article examines the use of hired child labor in the Hetman State society with an emphasis on its peculiarities inherent to the urban population. In general, the labor was the most important element of the socialization of the child at the time, and it worked “seriously”; its work was aimed precisely at the outcome but not at the process or work itself. This is the main difference from the present-day practices, and that is what made possible and allowed the widespread use of hired child labor; it was regarded not as a upbringing, but as a real contribution to the family economy.

The child could make a contribution to the family economy by working directly in the family economy, as well as by working beyond it. At the same time, many kinds of work done, its volume, character, etc. could be similar. At the same time, the work of the son of the artisan on the one hand and his pupil on the other, or the same daughter of the Cossack and his young tenant, bore distinctly different social contexts. Hired labor and apprenticeship meant having a child outside his own family and stated his mobility (within a single settlement or on a larger territory). Such labor migration of children and adolescents was an important part of the separation of the Hetman State city over its district. The concentration of people aged 10-14, and most notably of 15-19 years increased in its population in comparison with villages.

Cities offered more variations of the rewards. They had more variety of vacancies and job offers specifically for minors. By concentrating economic and human resources, the Hetman State city gave an opportunity to find work somewhere close to their homes. The child could change the owners several times, but without leaving that same settlement. In rural areas, such migrations took place from farm to farm, or between villages. This state of affairs created a system of competition between the hirelings for good work and between employers for the good hirelings. The mechanisms of such competition,

as well as inequality and discrimination related to the work of children, are the problem of a separate study.

The city's advantages are inseparable from its dangers, because the social capital acquired by young minors could be negative and extend to the whole family. The presence of migrants, the traveling and marginalized elements, the soldiers on the posts – all of these, typically urban phenomena, gave birth to the demand for prostitution, in which young girls were involved. The boys could be involved in the theft of livestock and things, to fend for fleeing, to steal for service. In this case, the families of hired children not only did not benefit from the earnings of their descendants, but also suffered from the use of equipment, had to pay for damage, and so on. Despite these dangers, the city of Hetman State attracted young people.

When exploring hired labor in the early modern days, it is worth abandoning the Soviet approach, which considers it mainly as one-sided operation. At present, the most productive is the concept of life cycle service or life cycle servanthood. From this point of view, the service of the house (in Ukrainian historiography labeled with the concept of “hiring” (Ukr. ‘naymy’, ‘naymytuvannya’) does not appear as something permanent, accomplished, but as one of the stages of human life, an important component of its socialization. It is considered not only as a consequence of poverty, but as a certain fuse from this phenomenon, which allowed to survive elementary, to obtain a certain social capital, to acquire some material resources necessary for the transition to the next stage of the life cycle.

Key words: *Hetmanshyna, child, life cycle, hired laborer, labor, servant.*

УДК 94(477)«1766»

Коваленко Оксана

кандидат історичних наук, доцент,
докторант Полтавського національного
педагогічного університету імені В.Г. Короленка,
науковий співробітник Інституту керамології –
Відділення Інституту народознавства НАН України
e-mail: kovksana@gmail.com

АНТРОПОНІМІЯ РЕМІСНИКІВ ПЕРЕЯСЛАВА 60-Х РОКІВ XVIII СТ.

У статті розглядаються прізвища та імена ремісників Переяслава. Аналіз особових назв здійснений на підставі Генерального перепису Лівобережної України (Румянцевського опису), проведеного 1766 р. В той час, у місті проживали майстри 19 професій. Прізвища розподілені на 6 груп. За лексико-семантичною основою переважають прізвища осіб за родом занять та сформовані на основі імен (відантропонімії). Прізвища ремісників виявляють більшу залежність від заняття ніж в інших міських мешканців. Переважно, вони були відапелятивними, тобто безпосередньо вказували на ремісниче заняття носія, або ж професійними апелятивами закріпленими в другому поколінні. Виділено групу майстрів, які носили професійне прізвище, але не свого фаху. Найбільше таких серед різників та кравців, найменше – серед шаповалів та бондарів. Імена усіх переяславських ремісників в основі мали християнське календарне ім'я. Найпоширеніше ім'я – Іван (12,7%). Також, здійснено розгляд поширеності серед шевців імен Кузьма та Дем'ян, які, на думку етнографів, могли виступати святими покровителями цього ремесла.
Ключові слова: ремесло, ремісник, Переяслав, Гетьманщина, цех, майстер, Румянцевський опис, 1766 р., прізвище, ім'я.

Одним із важливих аспектів історії населення Гетьманщини XVIII ст. є вивчення їх антропонімії – імен та прізвищ, які традиційно студіюються спеціальною історичною дисципліною – ономастикою. У той час прізвища у середовищі ремісників ще усталювалися. Лише козацька верхівка та духовенство вже мали стійкі прізвища, решта ж населення «закріпила їх за собою» лише наприкінці XVIII – на початок XIX ст.¹

Серед найхарактерніших шляхів утворення українських прізвищ виділяють такі: від імен, від місця походження, особистісних особливостей людини та прізвища, що вказують на військові заняття носія, або його ремісничу чи промислову спеціалізацію². Саме, остання категорія назв осіб за родом діяльності цікавить нас в аспекті вивчення міського цехового ремісництва Гетьманщини, тому метою цієї розвідки є розгляд прізвищ та імен ремісників міста Переяслава у 60-х рр. XVIII ст.

¹ Редько, Ю.К. (1966). Сучасні українські прізвища. Київ: Наукова думка, С. 76; Волошин Ю. (2016). Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ : К.І.С., С. 155.

² Швидько, Г.К. (2004). Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, С. 13-14.

³ Когут, З. (1996). Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Критика.

⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 278.

⁵ Ковальський, І.С. (1960). «Проведення генерального опису в Переяславському полку (1765-1768 рр.)». Український історичний журнал, № 6, С. 131-145; Ковальський І.С. (1962). «Генеральний опис 1765-1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні». Український історичний журнал, №2, С. 97-103.

⁶ Путро, О.І. (1982). «Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст.». Український історичний журнал, № 7, С. 143-149.

⁷ Сердюк, І. (2008). «Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини». Історична пам'ять, № 3, С. –152.

⁸ Худаш, М. (1977). З історії української антропонімії. Київ: Наукова думка.

⁹ Редько, Ю. (2007). Словник сучасних українських прізвищ. – у 2-х т. Львів: Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка, 2007.

¹⁰ Глушик, С. (2003). Українська антропонімія у генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр.: словотвірна й морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку), автореф. дис. канд. філ. наук., Київ: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова.

¹¹ Москаленко, Л. (2012). «Назви осіб за родом діяльності в «Актах (протоколах) Полтавського полкового суду» (1683 – 1740 рр.)». Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, вип. 21, ч. 1, С. 266-273.

¹² Волошин, Ю. Вказ. праця.

¹³ Редько, Ю. (1966). Вказ. праця, С. 46.

¹⁴ Коваленко, О. (2012). «Ремісничі цехи Полтавського полку першої чверті XVIII століття». Історична пам'ять, вип. 28, С. 32-45; Коваленко О. (2005). «Спостереження над прізвищами гончарів Миргородського полку поч. XVIII ст. (за матеріалами Переписної книги 1723 року)». Нові дослідження пам'яток доби козацтва в Україні, вип. 14, С. 182-189.

¹⁵ Сердюк, І.О. (2008). «Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765-1769 рр. (історико-демографічний аналіз)». Київська старовина, № 6, С. 9-10.

За основне джерело використано Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення і домогосподарств населених пунктів, що за указом Єкатеріни II проводився Другою Малоросійською колегією, очолюваної генерал-губернатором Петром Румянцевим. Значення цього джерела вже неодноразово відзначалося дослідниками³. При цьому наголошувалося, що опис Переяслава⁴ є одним із найповніших серед міст Гетьманщини. Зокрема, дані цього документу були проаналізовані І. Ковальським⁵ в аспекті інформаційних можливостей джерела та неодноразово використовувалися, як в роботах з соціально-економічної історії⁶, так і, для здійснення демографічної характеристики полкових міст Гетьманщини другої половини XVIII ст.⁷

Студіюванням прізвищ в мовознавчому аспекті займалися: М. Худаш, робота якого й досі залишається базовою для розуміння процесу закріплення прізвищ та їх класифікації⁸. Енциклопедичне дослідження Ю. Редька дозволяє не лише простежити еволюцію прізвищ до сучасності, але й типологізувати їх⁹. Окремо, антропонімію за Румянцевським описом вивчав С. Глушик¹⁰. Конкретизовано назви осіб за родом діяльності, за справами Полтавського полкового суду 1680 – 1740-х рр. досліджувала Л. Москаленко¹¹. Публікації із залученням напрацювань антропоніміки з'явилися також в історико-демографічних дослідженнях останнього часу¹². Проте, попри влучне зауваження Ю. Редька, зроблене півстоліття тому, що «на основі існуючих на сьогодні прізвищ можна було б досить повно й точно реконструювати стан розвитку ремесла на Україні в ту пору, коли відповідними документами фіксувалися родові назви людей»¹³, джерелознавчий потенціал антропонімів ще повністю не розкрито. На сьогодні спеціалізовано прізвища ремісників Гетьманщини XVIII ст. не вивчалися. Виключенням є лише публікації авторки, присвячені антропонімії ремісників Полтавського та Миргородського полків, здійснені на основі ревізій першої половини XVIII ст.¹⁴.

За підрахунками І. Сердюка, в Переяславі на момент здійснення Генерального опису загалом проживало 1799 осіб¹⁵. Чистовик опису містить інформацію про наявність у Переяславі цехів 9 спеціальностей, а окрім того партачів (позацехових майстрів) ще 16 спеціальностей. Загальна кількість осіб, які проживали в той час в місті, і записані із вказівкою на заняття ремеслом становить

Таблиця 1

Розподіл ремісників Переяслава за спеціальностями

Спеціальність	Кількість цеховиків	Кількість «партачів»	Загальна к-ть
Коваль	5	7	12
Шапошник	4	2	8
Кушнір	23	7	30
Ткач	7	2	9
Столяр	–	2	2
Швець	35	2	37
Кравець	12	2	14
Тесля	–	2	2
Калачник	4	–	4
Різник	4	3	7
Римар	–	2	2
Музика	2	–	2
Шаповал	–	3	3
Пильщик	–	1	1
Золотар	–	2	2
Скляр	–	3	3
Бондар	–	1	1
Веретенник	–	1	1
Іконописець	–	2	2

142 особи, з них чотири жінки. Шестеро осіб поєднувало заняття: шапошник і кушнір, кравець і калачник, ткач та шинкар дьогтем, кушнір та торговець рибою, кравець та шинкар вина, різник та *цирульник*. Детальний аналіз чисельної структури ремісників та огляд різних аспектів функціонування цехів, вже був здійснений авторкою¹⁶. Розподіл майстрів за спеціальностями представлений у таблиці 1 (він містить уточнені дані від попередньої вказаної публікації). Прізвища цих осіб, саме й стануть об'єктом нашого вивчення.

Для розподілу прізвищ використаємо схему Ю. Редька¹⁷, доповнену Ю. Волошином¹⁸. Вони уміщені до таблиці 2.

На першому місці особи із прізвищами, які сформувалися за родом занять чи соціальною приналежністю (25,6%). З них частина безпосередньо за ремісничим фахом: *Музика, Швець, Шаповал, Тертичник, Скляр, Бондар, Котляр, Ткач, Кушнір, Різник, Коваль, Броварник, Солодовник*. Тобто прізвище в таких випадках є прямим апелятивом – безпосереднім відповідником професії.

Також, було ще три особи, які носили прізвища із суфіксом «-енко», що вказує на спадковість заняття й при цьому, теж займалися батьківською справою: *Куличенко, Броварниченко, Шин-*

¹⁶ Коваленко, О. (2013). «Ремісники Переяслава у XVIII ст.». Полтавські історичні студії: ювілейний збірник на пошану Віктора Ревеука, С. 51-60.

¹⁷ Редько, Ю. (1966). Вказ. праця, С. 9.

¹⁸ Волошин, Ю. Вказ. праця, С. 156.

Лексичні основи прізвищ

Лексико-семантичні групи в основах прізвищ	Кількість *	%
Індивідуальні ознаки перших носіїв	29	21,8
Календарні імена	32	24
Найменування за родом занять чи соціальною приналежністю	34	25,6
Топоніми, етніми	6	4,5
Назви тварин, риб, птахів, комах	11	8,2
Побутові назви	17	12,8
Інше	4	3

* Дані подані про 133 прізвищ та імен з 142. Записи про 2 ремісників містили лише ім'я, решта або ж погано збереглися у документі, або їхнє походження має багато різночитань.

каренко. До цієї ж групи відносимо прізвища, які опосередковано, але все ж пов'язані із ремеслами чи промислами. Так у Переяславі жили: різники на прізвище *Козоріз*, швець *Михайло Копилець* (прізвище якого походить, ймовірно, від назви шевської колодки – «копил»), ткач *Килимин*, *Ефросімія Дюгтерка*, яка шинкувала дьогтем на ринку.

Майже беззаперечним виглядає твердження, що більшість прізвищ ремісників походить від назви фаху, яким вони займалися. Й всі ревізії XVIII ст. показують, що у кожній фаховій корпорації були носії так званих «ремісничих» прізвищ, тобто таких, де професія закріплювалася в якості прізвища. М. Худаш навіть вважав їх професійними апелятивами, а не власне прізвищами, відносячи до категорії «вільних антропонімів прізвищевих типу», які могли бути дво- чи трьохіменними¹⁹. Всі назви осіб у Румянцевському описі Переяслава двоіменні. Тут, відсутні складні конструкції, як то: «Яков Василієв син Супруненко, он же Лисенко», які можна знайти, наприклад, в одночасовому описі міста Ніжина²⁰.

У ревізіях першої половини XVIII ст. дійсно багато не прізвищ, а ідентифікаційних назв, за формулою «ім'я – професія», наприклад, «Іван гончар». Лише з часом, вони стають саме прізвищами. Показовим у цьому плані є ревізія Лубенського полку 1740 р., в якій при описі спеціальностей «майстрових людей» було використано інше чорнило (можливо фах дописувався згодом). Наприклад, складаючи список шевців містечка Лукомля, попри те, що частина з них носила відапелятивне прізвище – *Швець*, поряд також уточнювалася спеціалізація, за формулою «Василь Швець швець»²¹.

Проте, серед ремісників фіксуються й носії прізвищ, які вказують на «чужі» спеціальності, тобто вони сформовані за родом занять особи, але не відповідні заняттю носія на момент ревізії. Ще І. Крип'якевич звертав на це увагу, наголошуючи, що «окремі міщани, які мають назвиська від ремесла справді ним займаються, а є протилежні випадки, ... які свідчать, що назвиська починають ділитись, тобто стають спадковими»²². В Гетьманщині найбільше таких із суфіксом «-енко», тобто це діти ремісників, які змі-

¹⁹ Худаш, М. Вказ. праця, С. 51, 94.

²⁰ Румянцевський опис м. Ніжина 1766 р. (2008). Ніжинська старовина. Пам'яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): збірник регіональної історії та пам'яткознавства, вип. 7(10), С. 97.

²¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ф. І, спр. 54333, арк.456-466.

²² Цит. За: Худаш, М. Вказ. праця, С. 68.

²³ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 197 зв., 173 зв., 175 зв., 23, 23 зв., 50 зв., 166 зв.

²⁴ Коваленко, О. (2012). Вказ. праця, С. 38.

²⁵ Див., наприклад, про цехи Полтавського полку: Коваленко, О. (2012). Вказ. праця.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 256 зв.

²⁷ Григорович-Барский, В. (1885). Странствия Григоровича-Барского по святым местам Востока 1723 по 1743 г. Москва: Книга по требованию, ч. II, С. 213.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 80.

²⁹ Там само, 92.

нили професійну спеціальність. Назвемо кілька прикладів переяславських майстрів, які носили «ремесничі» прізвища, але не свого фаху: коваль *Федір Горбаренко* (прізвище походить від «гарбар» – кушнір), кравці: *Павло Броварник* та *Павло Броварниченко*, різники *Омельян* та *Михайло Шаповали*, *Корній Швець*; швець *Тимош Винниченко*; коваль *Олексій Шкара* («шкара» – шкіра, хутро, тобто це вірогідний апелював до занять кушнірством його предка), кравець *Коцаренко*²³. Найбільший відсоток прізвищ, які вказують на не «свою» спеціальність (тобто не ту, якою займалася дана особа) серед різників – 50 %, серед кравців – 16%.

В час, що розглядається найбільшу залежність прізвища майстра від спеціальності виявляли шаповали та бондарі (100%), найменшу – різники та ткачі (0%). Тобто, всі шаповали та бондарі мали прізвище *Шаповал* чи *Бондар*, відповідно. А в різницькому чи ткацькому переяславському цехах ми не знайшли б жодного майстра з прізвищем *Різник* чи *Ткач*. Ці дані не входять у протиріччя з іншими містами Гетьманщини. Аналогічно, в Полтавському полку ковалі мали найбільше безпосередніх прізвищ, які позначали їх спеціальність, а різники – найменше²⁴. Пояснення цього полягає, на мою думку, в тому, що, по-перше, кравецькі, ткацькі, а особливо різницькі цехи, були заможнішими, а рівень доходів майстрів вищий. В той час, бондарські цехи були одними із найбідніших²⁵. Це зумовлювало більший відтік майстрів із «дідичних» професій. По-друге, можу припустити, що ті ремесла, представники яких мали найбільший відсоток прямих апелюваних прізвищ – бондарі, шаповали, ковалі, у більшості випадків зберігали професію батька. Адже ці спеціальності потребували більшого часу учнівства та спеціальних габаритних інструментів.

Ще один випадок це люди, які на момент укладання Румянцевського опису мали «ремесниче» прізвище, але відомості не засвідчують їх безпосереднього заняття ремеслом, яким, вочевидь, «бавилися» його батько чи дід. Наприклад, магістратським бургомістром був *Дмитро Гребінник*, який займався шинкуванням та торгівлею сіллю, а, у сусідньому дворі жив, ще один *Гребінник*, вірогідно бургомістерський брат Федір, який теж не робив гребені, а торгував сіллю та рибою²⁶.

На противагу цьому, ряд прізвищ тодішніх ремісників, сформовані за родом занять, вказують на заняття предків не пов'язане із ремісництвом, це такі як: *Козаченко*, *Стороженко*, *Полатний* («полатний» – це один з монастирської братії²⁷), *Батрак*, *Старченко* (вірогідно, від «старця», тобто людини, що займалася жебракуванням, старцюванням).

Прізвище, на перший погляд напругу пов'язане із виробничою діяльністю, могло «прикріпитися» до власника із інших причин. Так, у Переяславі, у першому провулку від Троїцької церкви проживав *Петро Скляр* (*Шкляр*), який отримав прізвище, не через заняття гутництвом, а тому, що торгував «скломъ та солью на базарі»²⁸. *Ефимія Ситничка* продавала вдома брагу й, вочевидь, отримала прізвище від дієслова «ситити», тобто виготовляти, настоювати хмільні меди²⁹.

На другому місці – прізвища, сформовані на основі календарних імен (24 %). Це: *Михайловський*, *Свириденко*, *Трохимен-*

ко, Андроненко, Іванов, Кондратенко, Єреленко, Васілієв, Галат (від Галактіона), Прокопенко, Левченко, Олексіїв, Артеменко, Гапон (від Агафон), Максименко, Демянов, Коленченко (від Каленика), Даниленко, Яковлев, Яковлевич, Матяшенко, Матешенко (від Матвія), Якимов, Сердюченко, Карпенко, Яценко, Федченко, Корніснко. Рідкісними випадками є прізвища сформовані на основі жіночих імен: Любченко, Домненко. Треба відмітити, що укладачі документу самі могли формулювати прізвище. Наприклад, під час опису Ніжина 1766 р., можна зустріти записи: «Герентій Ільїн син Ільченко коваль» чи «Остап Радіонов син Радченко гончар»³⁰, які показують як утворювалося відантропонімічне прізвище.

Третю групу прізвищ складають прізвища, в основі яких лежать *індивідуальні ознаки перших носіїв* (21,8 %). Це люди чий риси характеру відобразилися в прізвищах: *Гординський, Хвациха* (від «хвацький» – завзятий, запальний), *Калений, Забара* (тобто вайлуватий), *Тягнирядненко, Холодний, Шала* (від «шал», у значенні шаленство або «шалатися» – тинятися³¹, *Барабаш* (тюркське – «людина з головою», «розумний», або ж походить від біблійного імені Варава³²), *Бала* (за Б. Грінченком це «дубина, пентюх»³³), тощо.

Також прізвищем ставали певні ознаки чи вади зовнішності: *Шии, Шищенко, Сунька, Кручка, Дзебенко, Величко, Циба* («цибатий» – довгоногий) чи то, наприклад, колір волосся – *Біліченко, Чернищенко, Цебелей*. Останнє іменування теж від білого кольору й, до речі, це найпоширеніше прізвище серед переяславських майстрів, адже його носили четверо шевців. Часом з Румянцевського опису зрозуміло, що прізвищеве означення стосується безпосередньо цієї людини, так, «фельдшал» *Іван Кривецький* був на «ліву ногу кривь»³⁴. До цієї ж групи зараховуємо людей прізвища яких вказують на певні особливості народження – *Третьак, Найда, Семчан, Бажений*.

Четверту групу складають прізвища, які сформувалися на основі різноманітних *побутових назв* – частин тіла людини, предметів, тощо (12,8%): *Товленко, Соховий, Носенко, Дудченко, Левешко* (від страви), *Буценко* (утворене, за допомогою суфікса від прізвища Буц, а «буцик», це коржик, такі прізвища можуть вказувати як на заняття хлібопекарством, так і на індивідуальні особливості людини³⁵), *Тенищенко, Веровченко, Шкура, Деремет, Маслов, Головненко, Зубко, Зубковський, Щатковський, Маслов*.

11 майстрів (8,2 %) записані під прізвищем, в основі якого – назви *тварин, риб, птахів, комах чи рослин*: *Соколовський, Туровчиха, Козловський, Курятниченко, Голубничний, Роженко, Малиневський, Ведмідь*.

Врешті, шоста група об'єднує прізвища, пов'язані із *топонімами та етніміями* (4,5%). Вони можуть безпосередньо вказувати на місце звідки походить носій чи його предок: *Кобизченко* (вірогідно, с. Кобижичі на Чернігівщині), *Ромоданов, Курський, Кричевський* (утворене від основи оніма Кричевичі на Волині³⁶). Окреслювати територію – *Забуцький*, або вказувати на загальний характер місцевості – *Бакай* (від тюркського – річкова протока, яма в річці³⁷).

В Переяславі, серед майстрового люду, зафіксоване лише одне прізвище етнімічного походження – *Турчин*, проте, цей кравець

³⁰ Румянцевський опис м. Ніжина 1766 р. (2008). Вказ. праця, С. 52.

³¹ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 2., С. 1183.

³² Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1, С. 31.

³³ Грінченко, Б. (1958). Словарь української мови, в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, т. 1, С. 23.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 47.

³⁵ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1, С. 120; Грінченко Б. Вказ. праця, С. 118.

³⁶ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1, С. 543.

³⁷ Там само, 24.

Таблиця 3

Імена майстрів Переяслава

Чоловіче ім'я	К-ть осіб з таким іменем
Антон (Антоній), Афанасій, Володимир, Гапон (Агафон), Герасим, Гордій, Дем'ян, Елесе́й (Елисей), Ертух (Евстихій), Карпо (Карп), Клим (Климент) Левко (Лев), Леонтій, Марко (Марк), Нікіфор, Омеліян (Емеліан), Онисим (Анісім), Охрим (Охраїм), Радко (Родіон), Степан (Стефан), Улас (Власій), Филип	1
Алексій, Гаврило (Гаврііл), Ігнат (Ігнатій), Іосиф, Кузьма (Косма), Лукіян, Матвій, Моисей, Роман, Савка (Савва), Самойло (Самуїл), Тиміш (Тимофій), Трохим або Трофим	2
Данило (Данііл), Дмитро (Дмітрій), Кирило (Кирилл), Корней (Корнілій), Максим, Михайло (Михаїл), Яков або Яків	3
Микита або Никита, Павел або Павло	4
Василь, Кіндрат або Кондратій (Кодрат)	5
Григорій, Петро, Семен (Симеон)	6
Федір (Феодор)	8
Іван (Іоанн)	17

навіть чи був турком, на це вказує як його ім'я – Григорій, так і вказівка на місце народження на підконтрольних Османській імперії землях – «родимец турецької землі міста Бендер»³⁸.

Чотири прізвища винесені до *інші*: *Биринда*, *Недільський*, *Годма (?)*, *Круліченко*, їх походження або дискусійне, як у Биринди (може, мати наприклад етнімічне походження)³⁹, або не можуть бути віднесені до визначених категорій. Звісно, віднесення певним чином умовне, адже є випадки, які можуть бути по трактовані по-різному. Наприклад, прізвище *Коць* (в Переяславі жив кравець *Коцаренко*) може бути віднесене, як до ремісничих, особливо зважаючи на фах людини, як таке, що походить від килима, покривала – «коца»⁴⁰, так і до прізвищ іменного типу, оскільки М. Худаш вибудовує таку схему його утворення: Коць – Микоць(ь) – Микола⁴¹.

Від прізвищ перейдемо до розгляду імен. Переяславські ремісники, як й майже все населення Гетьманщини, носили канонічні християнські імена, які отримували при хрещенні. Багато імен записувалося в народному написанні, так як вони побутували, а не їхні «святцеві» відповідники (Радко, Клим, Улас, тощо). Імена представлені у таблиці 3, якщо у джерелі ім'я вказане у народному варіанті, то у дужках вказане повне канонічне християнське ім'я.

Отож, найбільше у Переяславі було майстрів із іменем Іван (17) (12,7%), Федір (8) та Григорій, Петро, Семен (по 6), Василь та Кіндрат (по 5), Микита та Павло (по 4). 21 ім'я зустрічалося в середовищі переяславських ремісників лише один раз. Ім'я Іван традиційно популярне, так воно переважало в Полтаві цього ж

³⁸ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 78.

³⁹ Німчук, В. (1961). «Памво Беринда і його «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє». Лексикон словеноросський Памви Беринди. Київ: АН УРСР, С. 5; Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1., С. 57.

⁴⁰ Редько, Ю. (2007). Вказ. праця, т. 1., С. 528.

⁴¹ Худаш, М. Вказ. праця, С. 51.

⁴² Волошин, Ю. Вказ. праця, С. 152.

⁴³ Капраль, М. (2012). Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII-XVIII ст. Львів: ПростірМ, С. 85.

⁴⁴ Балущок, В. (1993). Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, С. 58.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 202.

⁴⁶ Там само, арк. 23 зв., 127 зв., 197 зв., 200 зв., 240 зв.

⁴⁷ Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст., упоряд., підг. до друку, вст. стаття В.О. Мокляка. т. III (2012). т. V (2013). Полтава: АСМІ, С. 181.

⁴⁸ Там само, 96.

⁴⁹ Там само, 228, 250.

⁵⁰ Джерела з історії Полтавського полку. т. V (2013). Вказ. праця, С. 190, 191.

часу, адже його носили 13% всіх чоловіків⁴². За даними М. Капрала в шевському середовищі XVII-XVIII ст. Львова це ім'я також переважало (21,7%)⁴³. Пояснення цьому очевидне – вибір імені священиком відбувався напередодні хрещення за святцями, а саме канонічне ім'я Іоанн найчастіше більш часто вшановане ім'я.

Особливим аспектом є вибір імені при наявності так званих парних святих – Петра й Павла, Бориса й Гліба, тощо. Як й у Полтаві, Петро був більш «популярний» ніж Павло – 6 проти 4; було троє Кирилів, проте жодного Мефодія; два Кузьми та один Дем'ян. На останній парі зупинюся окремо. В. Балущок, піднімаючи питання про наявність святих – патронів ремесла, цілком слушно зауважуючи, що «покровителів спільних для всіх цехів тої чи іншої галузі в Україні ... не існувало», відмічав наявність у всюди в українських містах корпоративних патронів шевських цехів в особі святих Кузьми та Дем'яна⁴⁴. Всі згадані переяславські ремісники із іменем Кузьма були шевцями. Єдиний Дем'ян – *Калініченко*, був ткачем, й до того не спадковим ремісником, а пономарським сином, якого навряд чи нарекли б невідповідно до святців⁴⁵. Інші ремісники цих імен не носили. Проте, в цілому у місті було ще 5 Дем'янів, які ремеслом не займалися⁴⁶.

Поглянемо, чи наявна ця закономірність у виборі імен серед ремісників інших міст, де існували шевські з'єднання. Наприклад, у Полтавському полку, згідно ревізії 1723 р., ці імена фіксуються таким чином. У містечку Решетилівка був лише один ремісник з таким іменем – швець Кузьма *Пащенко*⁴⁷. В Старих Санжарах – двоє Кузьма Кушнір та Кузьма Н цехмістр шевського цеху⁴⁸. В Нових Санжарах та Біликах шевців з такими іменами не проживало, проте був різники Дем'ян Сидоренко, Демко та Козма Різники⁴⁹. А в 1733 р., в тих же Біликах, працювали два шевці – Демко Струк та Демко Шкіленко, різник Кузьма Іванченко та ткач Демко Давидів зять⁵⁰. Таким чином, на сьогодні ми не можемо однозначно стверджувати про беззаперечний вибір шевцями у ім'янареченні на користь святих патронів Кузьми та Дем'яна. Проте, певна схильність до цього наявна. Імена не були виключно застосованими в шевському середовищі, ними називали, вірогідно, відповідно до дати народження, інших ремісників та міщан.

Висновки

1. Прізвища ремісників міста Переяслава, проаналізовані на підставі Генерального перепису Лівобережної України 1766 р., за своєю лексико-семантичною основою, розподілилися на шість груп: прізвища осіб за родом занять (25,6%), відантропонімії (24%), за індивідуальними ознаками особи (21,8%), сформовані на основі побутових назв (12,8%) чи назв тварин, риб, комах (8,5%), або ж відтопонімії чи відетнонімії (4,5%). Звісно, окрім випадків, де першооснова трактується однозначно, пояснення походження прізвища може бути лише гіпотетичним. Прізвища ремісників Переяслава виявляють більшу залежність від заняття, ніж в інших міських мешканців. В більшості вони були відапелятивними, тобто безпосередньо вказували на ремісниче заняття носія, або ж були професійними апелятивами закріпленими в другому поколінні.

2. Всі назви осіб у Румянцевському описі Переяслава двоіменні, що, поряд із особливостями джерела, яке вимагало чіткої фіксації особи, певною мірою вказує на порівняну усталеність прізвищ в той час. Адже, відсутні, як одноіменні, так і складні конструкції з багатьма уточненнями.

3. У середовищі ремісників, які носили відапелятивне професійне прізвище, є група тих, які умовно можна назвати «чужі», адже вони не відповідали заняттю особи на той момент. Це діти ремісників, які змінили фах. Найбільше таких серед різників – 50 % та кравців – 16%. На противагу їм, всі шаповали та бондарі (100%) записані під прізвищами, що напряду відповідало актуальній спеціальності.

4. В Переяславі, серед майстрового люду не зафіксовані іноземці. Єдине прізвище етнонімічного походження – Турчин, сформоване внаслідок походження людини з територій належних Османській імперії, а не через її етнічну належність.

5. Переяславські ремісники, як й майже все населення Гетьманщини носили канонічні християнські імена, які отримували при хрещенні – не зафіксовано жодного імені, яке б малу іншу основу, аніж християнське календарне ім'я. Найбільше було майстрів із іменем Іван (12,7%).

References

Balushok V. (1993). *Svit serednjovichchja v obrjadovosti ukrajinsjkykh cekhovjkyh remisnykiv*. Kyjiv: Naukova dumka.

Voloshyn Ju. (2016). *Kozaky i pospolyti: Misjka spilnnota Poltavj drughoj polovyny XVIII st.* Kyjiv : K.I.S.

Ghlushhyk S. (2003). *Ukrajinsjka antroponimija u ghegeneraljnomu opysj Livoberezhnoji Ukrajiny 1765-1769 rr.: slovotvirna j morfologichna struktura (na materialj Kyjivsjkoji sotni Kyjivsjkogho polku)*, avtoref. dys. kand. fil. nauk., Kyjiv: Nacionalnjy pedaghoghichnyj universytet imeni M.P. Draghomanova.

Ghryghorovych-Barskyj V. (1885). *Stranstvyja Ghryghorovycha-Barskogho po svjatyj mestam Vostoka 1723 po 1743 gh.* Moskva: Knygha po trebovanyju, ch. II.

Ghrinchenko B. (1958). *Slovarj ukrajinsjkoji movy, v 4-kh t.* Kyjiv: Vydvo Akademiji nauk Ukrajinsjkoji RSR, t. 1.

Dzherela z istoriji Poltavsjkogho polku. *Seredyna XVII-XVIII st.* (2012), uporjad., pidgh. do druku, vst. stattja V.O. Mokljaka. t. III (2012). t. V (2103). Poltava: ASMI.

Instytut rukopysu Nacionalnoji biblioteky Ukrajiny, f. I, spr. 54333.

Kapralj M. (2012). *Ljudy korporaciji: Ljvivsjkyj shevsjkyj cekh u XVII-XVIII st.* Ljviv: ProstirM.

Kovalenko O. (2005). «Sposterezhennja nad prizvyshhamy ghonchariv Myrghorodsjkogho polku poch. XVIII st. (za materialamy Perepysnoji knyghy 1723 roku)». *Novi doslidzhennja pam'jatok doby kozactva v Ukrajinj, vyp. 14.*

Kovalenko O. (2012). «Remisnychi cekhy Poltavsjkogho polku pershoji chverti XVIII stolittja». *Istorychna pam'jatj, vyp. 28.*

Kovalenko O. (2013). «Remisnyky Perejaslava u XVIII st.». *Poltavsjki storychni studiji: juvilejnyj zbirnyk na poshanu Viktora Reveghuka.*

Kovalsjkyj I.S. (1960). «Provedennja ghegeneralnogho opysu v Perejaslavsjkomu polku (1765-1768 rr.)». *Ukrajinsjkyj storychnyj zhurnal, #.6.*

Kovalsjkyj I.S. (1962). «Ghegeneralnyj opys 1765-1769 rr. – dzherelo

dlja vyvchennja socialjno-ekonomichnykh vidnosyn na Livoberezhnij Ukrajinii». Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal, #2.

Koghut Z. (1996). Rosijsjkyj centralizm i ukrajinsjka avtonomija: Likvidacija Ghetjmanshhyny, 1760–1830. Kyjiv: Krytyka.

Moskalenko L. (2012). «Nazvy osib za rodom dijajnosti v «Aktakh (protokolakh) Poltavskogho polkovogho sudu» (1683 – 1740 rr.)». Novi doslidzhennja pam'jatok kozackoji doby v Ukraini, vyp. 21, ch. 1, S. 266-273.

Nimchuk V. (1961). «Pamvo Berynda i jogho «Leksikon» slavenoross-kijj y umen' tškovanjije». Leksykon slovenorossjkyj Pamvy Beryndy. Kyjiv: AN URSR.

Putro O.I. (1982). «Gheneraljnyj opys 1765–1769 pp. jak dzherelo dlja vyvchennja socialjno-ekonomichnykh vidnosyn na Livoberezhnij Ukraini u drugij polovyni KhVIII st.». Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal, # 7.

Redjko Ju. (2007). Slovyk suchasnykh ukrajinsjkykh prizvyshh. – u 2-kh t. Ljviv: Naukove tovarystvo imeni T.Gh. Shevchenka, 2007.

Redjko Ju.K. (1966). Suchasni ukrajinsjki prizvyshha. Kyjiv: Naukova dumka.

Rumjancevsjkyj opys m. Nizhyna 1766 r. (2008). Nizhynsja starovyna. Pam'jatkoznavstvo Pivnichnogho rehionu Ukrainy #2: Opys mista Nizhyna 1766 roku (publikacija arkhivnoji pam'jatky): zbirnyk rehionalnoji istoriji ta pam'jatkoznavstva, vyp. 7(10).

Serdjuk I. (2008). «Rumjancevsjkyj opys Malorosiji jak dzherelo vyvchennja demografichnykh kharakterystyk mist Ghetjmanshhyny». Istorychna pam'jatj, # 3.

Serdjuk I.O. (2008). «Struktura naselennja mista Perejaslava za materialamy Gheneraljnogho opysu 1765-1769 rr. (istoryko-demografichnyj analiz)». Kyjivsja starovyna, # 6.

Khudash M. (1977). Z istoriji ukrajinsjkoji antroponomiji. Kyjiv: Naukova dumka.

Centraljnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy v m. Kyjevi, f. 57, op. 1, spr. 278.

Shvydjko Gh.K. (2004). Komput i revizija Myrghorodskogho polku 1723 r. Dnipropetrovsjk: Nacionaljnyj ghirnychyj universytet.

Kovalenko Oksana

ANTROPONYMICS OF PEREYASLAV CRAFTSMEN IN THE 1760s

The article deals with the surnames and names of the Pereyaslav craftsmen. The analysis of personal names was made on the basis of the General Description of the Left-bank Ukraine or Rumyantsev Register, conducted in 1766. The masters of 19 professions lived at that days in the city. Surnames of Ukrainian burghers were only fixed in the second half of the 18th century. All names of persons in Rumiantsev Register from Pereyaslav were two-lettered.

According to the lexical-semantic basis the surnames can be divided into six groups:

- surnames by occupation type (25,6 %);
- antroponymic surnames by Christian name (24 %);
- surnames on individual signs of a person (21,8%);
- surnames formed on the basis of different household names (12,8%);
- surnames formed on the basis of animals, fish, insects (8,5%);
- surnames by toponyms or ethnonyms (4,5%).

The first group was dominating. The surnames of craftsmen more depended on the profession, than surnames of other urban residents. In addition to cases where the first principle is interpreted unambiguously, the

explanation of some surnames origin can only be hypothetical. In most cases they directly pointed out the artistic occupation of the carrier or represented the professional appellatives fixed in the second generation. A group of masters, who bared a professional surname, but not of their specialty, was outlined. Most of them were butchers and tailors, and the least among this group were fullers and bonders. The surname, which at first glance is directly related to the production activity, could be fixed to the owner for other reasons. For example, a person did not produce goods, but traded in them.

The names of all the Pereyaslav craftsmen were based on the Christian calendar name. The most common name is Ivan (12.7%). The prevalence of the names Kuzma and Demyan, who, by some ethnographers, could be holy patrons of shoemaker's guild, was also considered. In 1766 foreigners were not registered among the Pereyaslav craftsmen.

Key words: *craft, craftsman, Pereyaslav, Hetmanschyna, guild, master, Rumiantsev Register, 1766, surname, name.*

УДК 930«16»

Олексій Сокирко

 доцент кафедри
давної та нової історії України
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: sag@univ.kiev.ua

МІСТА, ФОРТЕЦІ, ГАРНІЗОНИ. ФОРТИФІКАЦІЙНО-ОБОРОННІ СТРАТЕГІЇ В КОЗАЦЬКОМУ ГЕТЬМАНАТІ ДОБИ “МІЛІТАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ”

Зміни у військовій справі Нового часу кардинальним чином вплинули на перетворення в міському просторі: фортифікаціях, плануванні, трибі життя мешканців. Водночас розбудова нових оборонних комплексів і модернізація старих, забезпечення їх гарнізонами і артилерією стали важливими елементами державної політики. Всі ці новації були складовими “мілітарної революції” в Європі, визначаючи ступінь військового лідерства різних країн. Свої особливості в цьому процесі мали східноєвропейські держави серед яких і Козацький Гетьманат. Специфіка театру воєнних дій на якому головним противником довгий час були татари спричинилася до того, що більшість укріплень були дерево-земляними. Однак, розвиток вогнепальної зброї поступово змушував відмовлятися від мурованих і дерев’яних фортифікацій фронтального типу. Вони доповнювалися елементами західноєвропейської фортифікації (бастіонами і рavelінами), що збільшували вогневий потенціал фортеці й підвищували її оборноздатність. Водночас, Гетьманичина не мала достатніх ресурсів для масштабної реконструкції фортець і утримання в них постійних гарнізонів. Сукупність цих факторів призвела до того, що у XVIII ст. оборонне будівництво в Козацькому Гетьманаті перейшло до рук Росії й почало використовуватися в інтересах імперії.

Ключові слова: Козацький Гетьманат, “мілітарна революція”, фортеці, фортифікація, гарнізони

Поступ воєнних технологій на схилку Середньовіччя та на світанку Нового часу став остаточно визначати обличчя війн, держав та економік в європейській історії. Феномен “мілітарної революції”, що акумулював цілий ряд глобальних змін у військовій справі, якнайвиразніше втілювався у протистоянні двох технічних полюсів: розвитку вогнепальної зброї, передусім артилерії, та вдосконаленні фортифікаційних систем. Ці дві антагоністичні тенденції аж до XX століття стануть чи не найголовнішими трендами війни.

Вдосконалення гармат, значно полегшених і здатних вести прицільний вогонь, а також інженерної тактики облогу, змушували

Титульний аркуш Трактату
Architectura militaris moderna
М. Дюгена, 1647 р.

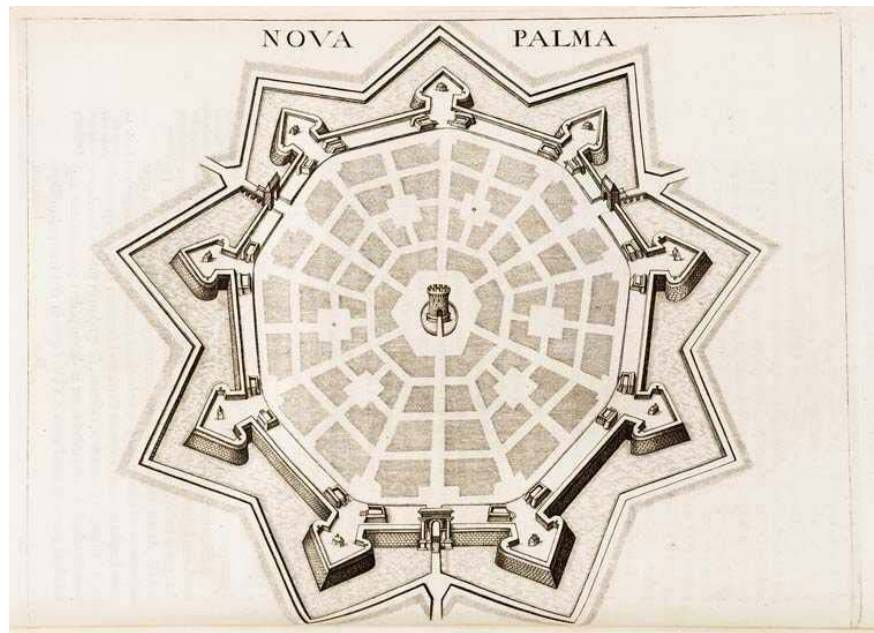

¹ Огляд нових тенденцій у розвитку артилерії, тактики облог і їхній вплив на фортифікацію див.: Говард, М. (2000). Війна в європейській історії (А Яковина, пер.). Київ, С.39-41, 76; Duffy, C. (1985). The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789. Vol.2. Routledge&Kegan Paul, P. 1-62.

² Український контекст поширення європейських новацій у фортифікації: Глушок, О. (2009). Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги

ли міста відмовлятися від суцільних поясів кам'яних і дерев'яних мурів з високими баштами. Відтепер фортеці опоясуються ланцюгами земляних насипів з влаштованими на них артилерійськими батареями, смугами штучних перешкод і багатьма іншими хитрощами, націленими на виснаження противника і зрив його плану облоги¹. Новації поступово змінюють ландшафт і обличчя міста, котре оновлюється, перебудовується, реконструює свої укріплення. Нові фортифікаційні форми, створені видатними архітекторами і художниками того часу, не лише міняють його зовнішність, але й урбаністичну "ідентичність"². Регулярне планування укріплень, оперте на пропорційні геометричні форми, викликало до життя такі звичні для нас константи урбаністичного пейзажу, як регулярна забудова, міські перехрестя, центральні площі з адміністративними спорудами і тріумфальними скульптурами, паркові

Проект фортеці
в Пальманова з трактату
Architectura militaris moderna,
1647 р.

(XV–XVII ст.). (Ю.Буйських, упоряд.). К.: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ, 2009; Липа, К. (2016). Теорія архітектури, містика і війна. К.: Laurus.

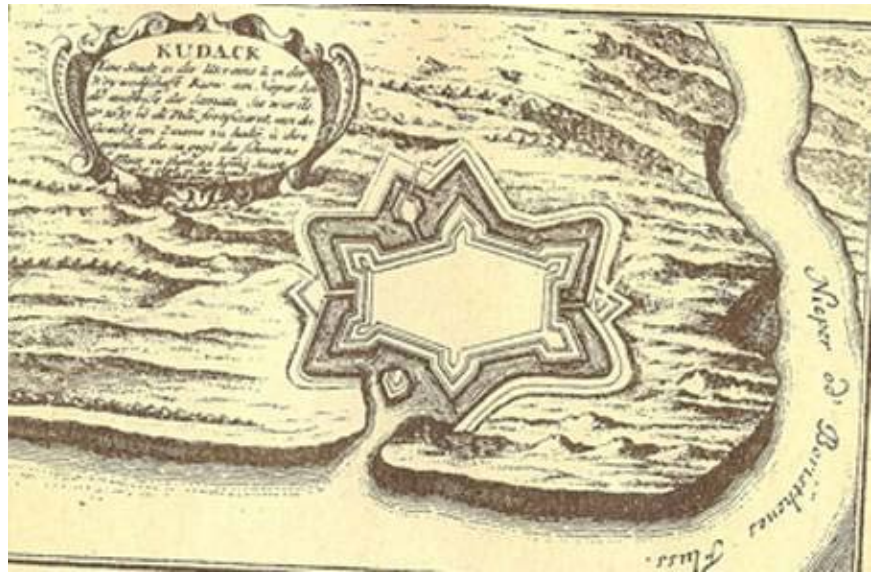
³ Pollak, M. (2010). *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, P.61-67, 233-279.

зони тощо. Ранньомодерне місто прагнуло не лише чітких абрисів, але й меж/кордонів, живописних панорам, народжуючи не знані доти критерії естетичності міського простору.

“Мілітарний урбанізм”, як його охрестила американська дослідниця Марта Поллак, став транснаціональним явищем у міському дизайні, з притаманними йому уніфікованістю, геометричною чіткістю, стриманістю й водночас монументалізмом³. Втім, не варто перебільшувати масштаби цього феномену. Принаймні до XIX століття абсолютна більшість міських центрів на Заході та Сході Європи дуже повільно змінювали своє обличчя, навіть перед загрозою знищення під час війн. Брак коштів і організаційних можливостей у держави й міських комун, котрі опікувалися станом оборонних споруд, робив справу модернізації точковою. Своєрідний виняток становили периферійні регіони Європи (Піреней, Балкани, Придунав’я ті ін.), де внаслідок перманентних воєнних конфліктів держава й соціум були структуровані для мілітарних потреб. Тут виникли специфічні військової інститути й, зокрема, особливий тип “fortress cities” в яких фортифікаційні новації трансформувалися під впливом місцевих традицій і воєнної специфіки фронтиру.

В цьому нарисі ми не ставимо собі на меті фронтальний аналіз змін у фортифікації ранньомодерної України, їх впливу на містобудівні практики та зв’язок із західноєвропейськими тенденціями. Враховуючи те, що сучасні археологія та історія архітектури накопичили досить великий багаж досліджень окремих фортець Наддінпряни та Лівобережної України наша мета буде скромнішою. Ми спробуємо бодай побіжно з’ясувати, як специфіка “буферного статусу” відбивалася на розвиткові оборонної системи Козацького Гетьманату, починаючи від суто технічного рівня (інженерних рішень і будівельних технологій), завершуючи включеністю фортець у стратегію війн, їх забезпечення артилерією і гарнізонами. Таким чином, нас цікавитиме не стільки фортифікація як така, скільки якою мірою вона мислилася і використовувалася

Кодацька фортеця.
Малюнок Г. де Боплана,
1635 р.

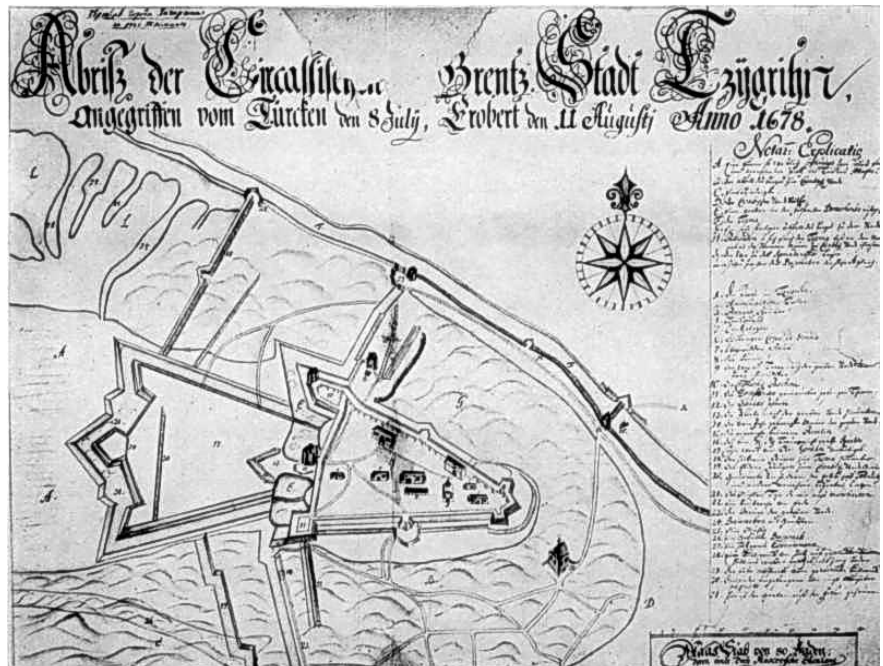
козацькою державою як елемент військового потенціалу, інструмент війни.

Системний аналіз фортифікаційних комплексів найголовніших оборонних і адміністративних центрів гетьманату – чотирьох гетьманських столиць (Чигирин, Гадяч, Батурин і Глухів) і сімнадцяти полкових центрів (Полтави, Ніжина, Стародуба, Лубен, Чернігова, Переяслава, Миргорода, Прилук, Білої Церкви, Вінниці, Брацлава, Умані, Кальника, Кропивного, Черкас, Корсуня й Канева) – є на сьогодні певною проблемою, через різний ступінь їх вивченості. Окремішнє місце, з точки зору свого розташування й постійних змін адміністративного статусу, серед цих фортець займав Київ. Варто нагадати, що чимало міст і містечок нижчого адміністративного рівня також мали сильні укріплення й артилерію, часом змушуючи ворога надовго затримуватися під їхніми стінами, як-от свого часу Чорногородка, Ладижин або Ромни.

Специфіка ландшафту, а також театру воєнних дій на якому головним противником від часів Русі були кінні війська кочових імперій, спричинила те, що в Козацькій Україні переважна більшість укріплень були дерево-земляними. Оскільки нападники не вдавалися до тривалих облог міст і містечок, вони розбудовувалися як фортеці-схованки для довколишнього населення та опорні пункти козацьких і найманих військ, що давали відсіч татарським набігам. Лише окремі міста, як наприклад Київ, Батурин або Чигирин, що мали важливе оборонно-стратегічне значення, були споряджені багатофункціональними лініями комбінованих укріплень, що включали дерев'яні, кам'яні й цегляні стіни, вежі та бастіони. Однак, розвиток вогнепальної зброї поступово змушував відмовлятися від мурованих і дерев'яних фортифікацій фронтального типу.

Найвідповідальніші у бойовому відношенні ділянки укріплень могли бути мурованими, або ж споряджатися паралельним частоколом, заповненим землею та камінням, надолбами (вертикально вкопаними в ґрунт обрубками колод) і частиками (загостреними дубовими кілками). Великі фортеці мали автономні джерела водопостачання – колодязі, – а також мережі підземних ходів, що вели до води або в заміську периферію (хвіртки, вилазки тощо).

План Чигирина
Патріка Гордона,
1678 р.

⁴ Челебі, Э. (1961). Книга путешествий. (Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII в.). Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва, С.81-82; Нерода, В., Нестеренко, В. (2008). Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наукових статей. Вип.17*. К., Науково-дослідний центр «Часи козацькі», Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, С.

⁵ Парацій, В. (1997). Фортифікаційні споруди правобережних земель Середнього Подніпров'я першої половини XVII ст. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Вип.6*. К., Наук.-дослід. центр «Часи козацькі», Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, С. 38–44.

⁶ Принаймні, схожу систему, де козацькі замки контролювали перевози й шляхи у степовій приферії, демонструють оборонні центри Східного Поділля (Драганенко, В. (2013). Система оборони південно-східного прикордоння Поділля в середині XVII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 6*. Кам'янець-Подільський, С. 461-466).

Такий характер планування й укріплень мали “замочки”, що дісталися козацькій державі у спадок від річпосполитської доби. Так, наприклад, фортеця у Білій Церкві розташовувалася на горі, однією стороною оберненою до р.Рось. Вона була оточена колом земляних валів з частоколом, а власне замок мав четверо воріт з брамами. Пригородки мали земляні вали з частоколами і брамами, що примикали до замкових укріплень, а також сухий ров. Черкаський замок, реконструйований в 1550-х рр. мав кам'яний дитинець, оточений валом із частоколом та ровом. Очевидно, в першій половині XVII ст. його було зміцнено чотирма насипними бастіонами, позначеними на карті України Гійома Лавассера де Боплана, але за декілька десятиліть вони осипалися і були ушкоджені під час бойових дій. Турецький мандрівник Евлія Челебі, відвідуючи місто, зазначив, що “Это не мощное каменное сооружение, а паланка, окруженная насыпным земляным валом с бревенчатым частоколом, которая стоит на берегу Днепра”⁴.

Ще одним відгомонам русько-литовського оборонного будівництва, особливо притаманним Нижньому Подніпров'ю, була взаємна пов'язаність невеликих фортець, що утворювали оборонні ланцюги. Так, на Правобережній Київщині система замочків і містечок, споряджених дерево-земляними (Фастів), а деінде й мурованими укріпленнями (Мотовилівка), фактично повторювала густу мережу давньоруських прикордонних пунктів, котрі контролювали кордон з Диким Полем⁵. Очевидно, аналогічну систему розташування наслідували сотенні центри й містечка Південного Лівобережжя⁶.

Наприкінці XVII - XVIII ст., коли українські терени стали ареною війн для великих польових армій Туреччини, Швеції та Росії, оснащених потужною артилерією, постала необхідність в переобладнанні та реконструкції застарілих дерев'яних фортець. Більшість з них доповнюється новими елементами західноєвропейської фортифікації – земляними бастіонами і рavelінами, - що

План Чигиринської фортеці,
1677 р.

збільшували вогневий потенціал фортеці й перешкоджали наближенню до міста військ противника.

Тим не менше, найбільші фортифікаційні комплекси козацької доби – гетьманські столиці, полкові й сотенні міста – мали розташування й інженерне вирішення, притаманне ще давньоруським традиціям. Практично всі вони постали на місці міст і городищ, що виникли протягом X – XII ст., вже від початку маркуючи найвигідніші, з точки зору оборони, місця ландшафту, доступу до води, контролю за довколишніми шляхами сполучень. Цікаво, що місцем заснування фортець, або великих польових таборів під час воєнних кампаній, могли ставати локації покинутих городищ і валів, що у величезній кількості збереглися на території теперішньої

Облога Чигирин турками.
Малюнок з літопису Величка,
1720 р.

⁷ Ковалець, Т. (2013). «А було тих порожніх городищ... велика сила»: стародавні оборонні укріплення України та козацька польова фортифікація у повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. *Буковинський журнал*. № 2, С. 161-163.

Київської, Черкаської, Полтавської та Вінницької областей. Ще наприкінці XVI – на початку XVII ст. на цих місцинах було відбудовано замки Канева, Василькова, Корсуня, Переяслава й збудовано нові у Лисянці та Трахтемирові⁷.

Структура оборонної забудови міст традиційно складалася з укріпленої фортеці та її серцевини (замку/дитинця) і довколишньої міської периферії (форштату). За невеликим винятком, більшість фортець Право- та Лівобережної Наддніпрянщини неодноразово міняли свої межі, за влучним висловом істориків архітектури ніби “ідучи за ландшафтом”. Внаслідок цього, структура фортеці могла бути одно-, дво- (Батурин) або навіть тридільною (Чернігів), в залежності від ландшафтних умов, чисельності гарнізону тощо. В спеціальній літературі виділено три основних типи взаєморозта-

Бастіон Дорошенка Чигиринського замку. Сучасне фото

шування міських поселень та їхніх оборонних споруд: 1) фортеця на периферії міської території, 2) фортеця в середині міста, 3) фортеця на підступах до міста. Фортеці закладалися на панівних ділянках місцевості, що давали можливість панорамного огляду й обстрілу довколишнього простору. Їхні укріплення складалися з сухого рову, або рову, наповненого водою, земляного валу і дерев'яного острогу з глухими або проїзжими баштами-брамами, спорядженими артилерією.

Перша столиця гетьманату, Чигирин, був розташований на високому плато, що панує над рівнинною заплавою ріки Тясмин. Стрімкі схили тутешньої домінанти – Замкової гори – стали зручним місцем для облаштування замку трикутної форми, укріпленого бастіонами, рavelінами, дерево-земляними та мурованими стінами. Довкола гори розташовалося Нижнє місто з поясом кам'яних стін, дерев'яними палісадами, валом, ровом і дерев'яними баштами⁸. Упродовж всієї своєї історії місто мало сильну залогу, котра складалася з козаків Чигиринського полку, гетьманського надвірного війська, сердюцьких полків, а також численної артилерії.

Натомість Гадячу, котрий був гетьманською столицею часів правління Івана Брюховецького (1663-1668) так і не поталанило обзавестися потужними фортифікаціями⁹. Очевидно, першу чергу укріплень тут було зведено в 30–40-х рр. XVII ст., коли місто стало центром однойменного староства. Гадяч за останніх років життя Богдана Хмельницького й часів гетьманування Івана Виговського виконував роль неофіційної резиденції, очевидно більш спокійної, аніж загрожений із західного і південного напрямів Чигирин, і не контрольований московськими військами, як Переяслав, котрий Кремль наполегливо пропонував зробити столицею Гетьманщини. Карта Боплана 1650 р. має зображення контуру міста, що утворилося на місі при злитті річок Псел і Грунь. Фортецю по периметру оточує вал із сімома нерозвиненими бастіонами; цитадель, розташована на березі Псла, має п'ятикутну форму.

⁸ Вечерський, В. (2008). Гетьманські столиці України. К.: Наш час, С.94-98, 123-144; Ленченко, В. (2005). История и топография Чигирина в XVII веке У Гордон П. Дневник. 1677-1678 (Д.Г. Федосов, пер.). М.: Наука, С.160-184.

⁹ Чухліб, Т. (2013). Гадяч – гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663-1668 роках. *Краєзнавство*. №2, С.31-46.

Укріплення Батуринської цитаделі. Сучасне фото

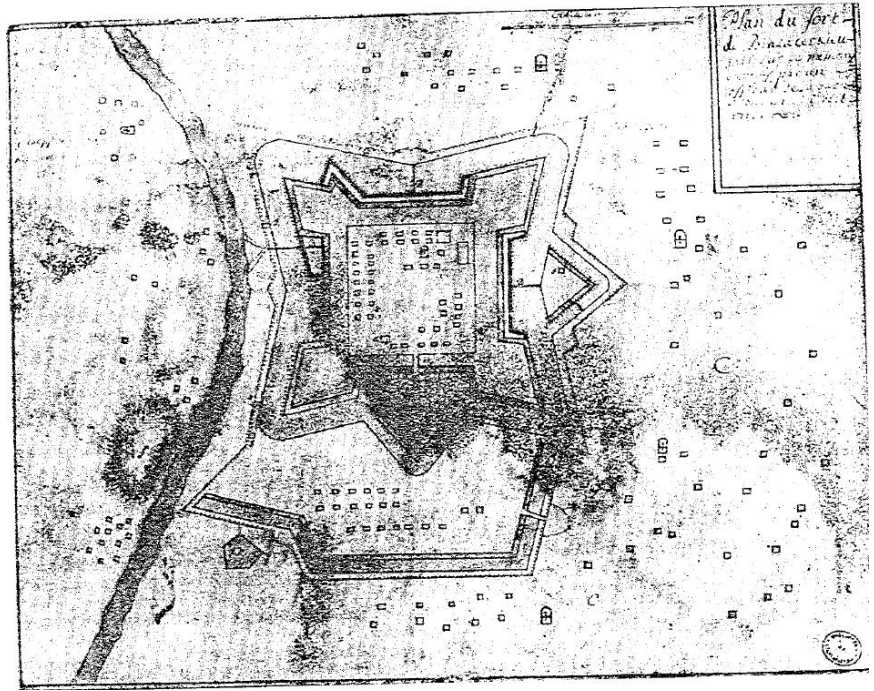
¹⁰ Гордон, П. (2005). Дневник. 1677-1678. М.: Наука, С.89.

¹¹ Реконструкція батуринських укріплень в світлі писемних та археологічних джерел: Вечерський, В. (2008). Гетьманські столиці України. К., С.158-160, 162, 179-186; Коваленко, В., Мезенцев, В., Моця, О., Ситий, Ю. (2006). Батурин археологічний. У *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Маазети та 10-річчя заповідника "Гетьманська столиця"*. Ніжин, С.72-94; Коваленко В., Мезенцев В., Ситий, Ю. (2006). Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці. У *Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Зб.наукових праць*. Глухів, С.82-89; Kovalenko, V. (2010). The gate of Baturyn: The archeological evidens. *Harvard Ukrainian Studies. Vol.31. No.1/4: Poltava 1709: The battle and the myth (2009-2010)*, P.37-78.

Лихоліття Руїни вже до останньої чверті XVII ст. практично винищили всі найбільші міста Правобережної Гетьманщини разом з їхніми укріпленнями. 1678 р. турецькою армією було захоплено Чигирин – першу гетьманську столицю Козацької України і останню найпотужнішу фортецю регіону, який за образним висловом Патріка Гордона “был обороняем и потерян, оставлен, но не взят”¹⁰. Таким чином, боєздатність в наступний період продовжували зберігати, головне, оборонні комплекси Лівобережної Гетьманщини, що сформувалися ще в першій половині XVII ст. Оскільки цей край належав до новоколонізованих і частково новоприєднаних регіонів Речі Посполитої, більшість його фортифікацій (хіба за винятком Придніпров’я) мала просту чотирикутну форму і дерево-земляний характер укріплень, типових для прикордонних замочків.

Попри те, що після Козацької революції чимало міст розрослися, набули нового адміністративного статусу, тут, на відміну від Правобережної та Західної України, не провадилося масштабного мурованого будівництва і масової модернізації в стилі новоіталійської чи французької шкіл. Першочергову увагу при реконструкції та ремонті приділяли гетьманським столицям - спершу Батурина, а згодом Глухову. Батурин мав класичну дводільну структуру фортифікацій – фортецю і цитадель (т.зв. “Литовський замок”). Фортеця півколом оточувала місто, розташованого на високому лівому березі р.Сейм; її оборонні споруди включали сухий ров, земляний вал із дубовим частоколом, чотирма глухими і трьома в’їзними баштами, а також шістьма невеликими земляними бастіонами із перпендикулярними фланками¹¹. Наприкінці XVII ст. німецький інженер Адам Зернікау розробив проект реконструкції земляних укріплень міста, але достеменно невідомо, чи був він зреалізований. Цитадель Батурина мала п’ятикутну форму й розташовувалася на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм, тоді як власне місто займало площу на північний захід від нього. Замок був ото-

Білоцерківська фортеця.
План 1713 р.

чений ровом і земляним валом, а також дерев'яними стінами із п'ятьма глухими баштами і однією в'їзною брамою.

Оборонна система Глухова, котрий набув статусу гетьманської столиці 1708 р., почала формуватися, так само як і батуринська, у 30 – 40-х рр. XVII ст. Фортеця лежала на лівому високому березі р. Есмані, що підносився над заболоченою заплавою. У весняний час заплава повністю затоплювалася, посилюючи оборонні можливості міста. Оборонна система Глухова мала тридільну структуру, найсильнішими частинами якої були дерев'яний замок та укріплений двір колишнього власника міста новгород-сіверського старости Олександра Пясочинського. Саме вони взимку 1664 р. стали ядром оборони Глухова від польського війська, котре протягом п'яти тижнів безуспішно облягало місто. Після пожежі в серпні 1685 р. фортецю було переплановано, в результаті чого вона отримала єдину загальноміську лінію укріплень змішаної баштово-bastіонної системи, що складалася із земляного валу, сухого рову, 5 дерев'яних брам і 12 bastіонів нерегулярних обрисів¹².

Типову картину оборонної системи великого військово-адміністративного центру Гетьманщини можна побачити на прикладі Полтави та Чернігова. Полтава, чий оборонний комплекс доби Гетьманщини почав формуватися ще наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVII ст., займала панівне місцезоположення в долині р. Ворскли. Ядро трикутної в плані фортеці розташовувалося на мисоподібному плато, оточеному заболоченою місцевістю. Інженерне вирішення укріплень мало традиційні елементи – рів, вал, частокіл. В середині століття, коли Полтава, будучи одним з найбільших міст півдня Гетьманщини, неодноразово опинялася в центрі воєнних дій, її укріплення зазнавали руйнувань і неодноразово перебудовувалися, збільшуючи свою площу. Ремонт і розширення укріплень, здійснених в цей час, вже велися із урахуванням нових тенденцій: башти ставали багатограними й багатоярусними,

¹² Вечерський, В. Гетьманські столиці України, С.207-208, 211-216; Вечерський, В. (1994). Глухівська старовина. *Пам'ятки України*. 1994. №3-6, С.57-62; Вечерський, В., Белашов, В. (2003). Глухів. Київ.

ПЛАНЪ г. КІЕВА 1638 г.,
приложенный къ Тератургимъ А. Кальнофойскаго.

План Києва з Тератургими
А.Кальнофойського, 1638 р.

¹³ Коваленко, О. (2015). Полтава XVII – XVIII століть. К., С.42-49.

¹⁴ Адруг, А. (2008). Архітектура Чернігова другої половини XVII - XVIII ст. Чернігів, С.10-11, 15-19, 23-24.

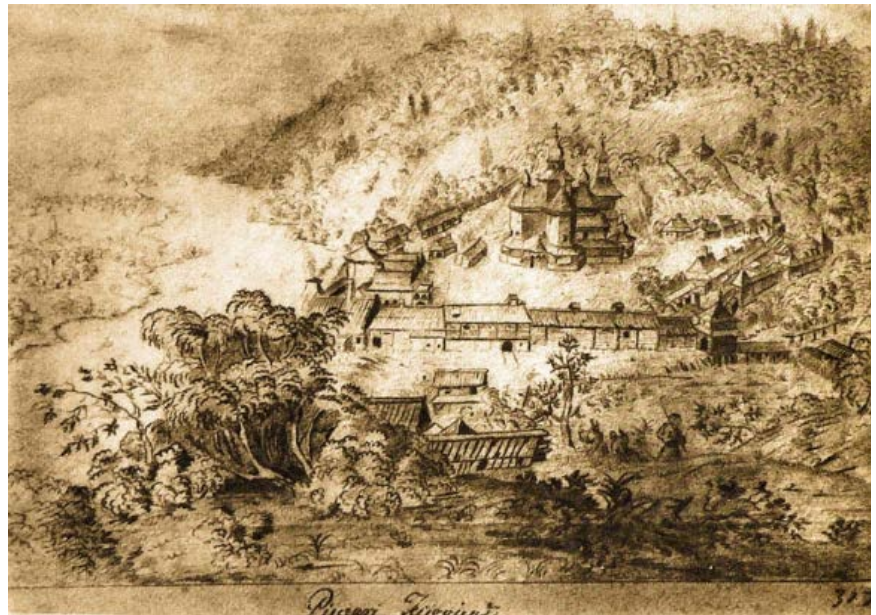
¹⁵ Бондар, О. (2014). Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII ст. К., С.32-38.

з'являлися нерегулярні бастіони, фортеця набувала вигляду неправильного чотирикутника¹³.

Фортифікаційна система Чернігова козацької доби сформувалася ще раніше – її вихідними точками були дитинець давньоруських часів та замок XVI ст., збудований у період коли місто переходило з рук в руки протягом литовсько-московського змагання за Сіверщину. Чернігів мав унікальне розташування на високому мису, утвореному злиттям річок Десна й Стрижень. Високе плато, утворене мисом, мало природну тридільну структуру й урвисті схили, що й визначило відповідну структуру оборонного ядра. Його найсильнішою частиною був Верхній замок (Дитинець), що виходив на Десну; до нього примикали Острог (Солдатська слобода, збудована в 1667 р.) і власне міська фортеця (Нижнє місто)¹⁴. В інженерному відношенні замок був споряджений ровом і валом із дерев'яною фортечною стіною та вісьмома багатограничними баштами. В 1670-х рр. було частково відновлено давньоруські фортифікації Нижнього міста, котре мало вал з частоколом і 15 дерев'яних башт¹⁵.

В умовах поділу козацької України на два гетьманати, частина міст з їхніми укріпленнями посіла статус прикордонних, як

Фрагмент оборонних стін
довкола Печерського монастиря,
малюнок А. ван Вестерфеляда,
середина 17 ст.

наприклад Переяслав. Міська фортеця була зведена на місці давньоруського городища X – XIII ст., що виникло на високому місці при злитті річок Трубіж і Альта. У XVI ст. вона неодноразово ремонтувалася й добудовувалася, набувши дводільної структури: замок обіймав територію княжого дитинця, а посад – колишнього «окольного города». Річки біля фортеці були перегачені, завдяки чому утворився великий став, який посилював неприступність міста, що з двох боків було оточене водою, а з боку Нижнього міста – обводненим ровом і валом зі стінами. Укріплення склалися з високих земляних валів і дерев'яних стін, у які було вбудовано три надбрамні башти з мостами, що виходили до річок, а одна – в напільний бік¹⁶.

Археологічні дослідження гетьманських столиць і полкових міст Лівобережної Гетьманщини показали, що головний набір інженерних рішень і будівельних технологій тут залишався незмінним ще з попередніх століть. Так, при розкопках Литовського замку в Батурині в тілі валу було виявлено дерев'яні кліті із земляним заповненням, причому деякі з них використовувалися як житло або господарські приміщення для зберігання припасів. Використання клітей, як конструкційної основи при побудові валів була традиційною для бідного на камінь регіону й виводила свій родовід іще з давньоруських часів.

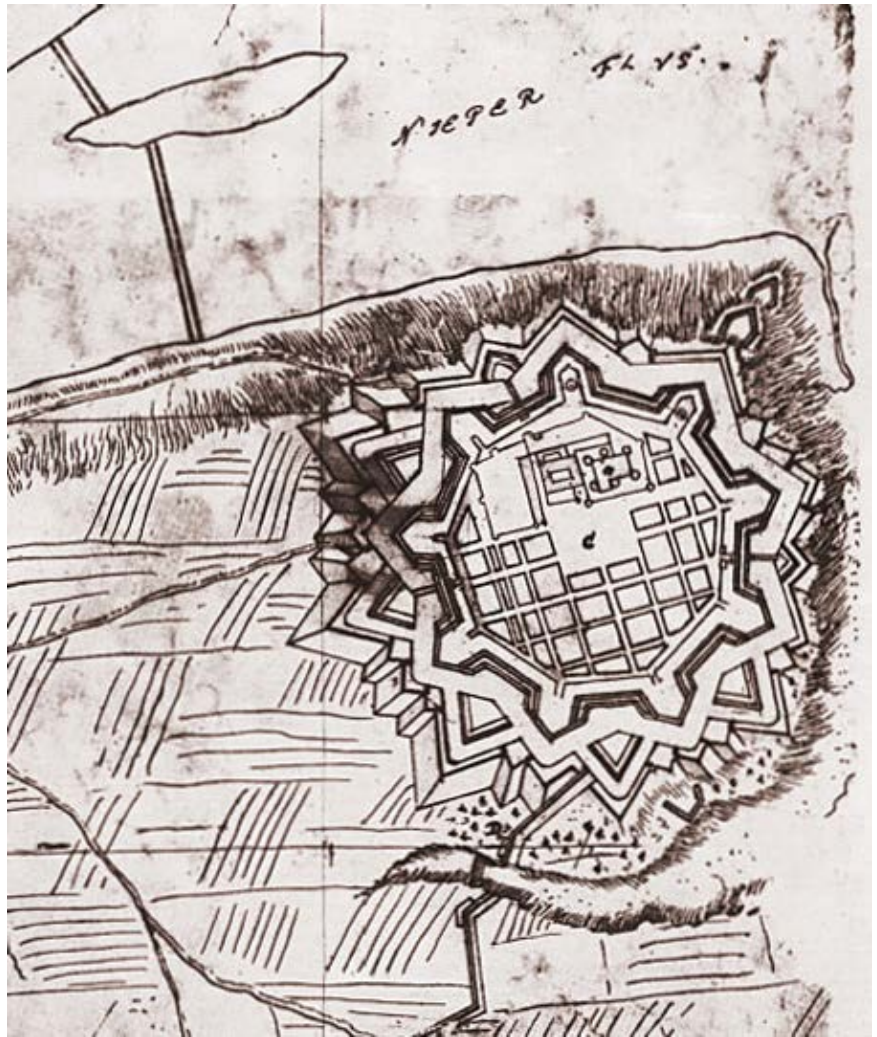
Архаїчність основних елементів оборонного поясу (попри появу нових бастионів, ронделів та ін. фортифікацій голландської школи) засвідчує графічний «Абрис Чернігівський» 1706 р. Зокрема, стіни фортеці мали бійниці верхнього та нижнього бою, накриті двосхилим дахом. Окремі ділянки цитаделі, котра була багатодільною, відділялися одна від одної дерево-земляними тарасами¹⁷.

Цитаделі фортець Лівобережжя мали здебільшого старі дерев'яні конструкції стін і башт, розраховані на ведення фронтального вогню і мінімуму позицій для активної оборони (вилазок). Дерев'яні башти намагалися вписати в нову бастионну систему, збільшуючи в них кількість артилерійських ярусів, знімаючи ша-

¹⁶ Юрченко, О. (2016). Переяславська фортеця XVII ст. У «Археологія & Фортифікація в Україні». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження М.С.Грушевського (1866-1934). Кам'янець-Подільський, С.229-238.

¹⁷ Бондар, О. (2014). Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII ст. К., С.38-40; Ігнатенко, І. (2013). Укріплення Чернігівської фортеці XV – XVIII ст. за історичними та археологічними джерелами *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. Вип. 22. Ч.1. К., Науково-дослідний центр «Часи козацькі» та ін., С.3-6.

Проект Печерської фортеці.
початок 18 ст.

¹⁸ Загалом, ця картина в чільних рисах збігається й з характером московського фортечного будівництва на теренах суміжних із Гетьманщиною Севського та Білгородського розрядів: Мышлаевский, А. (1897). *Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году: извлечение из современного отчёта Киевской губернии*. СПб., С. VIII.

¹⁹ (2008). *Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701-1703*. М.: Наука, С.14.

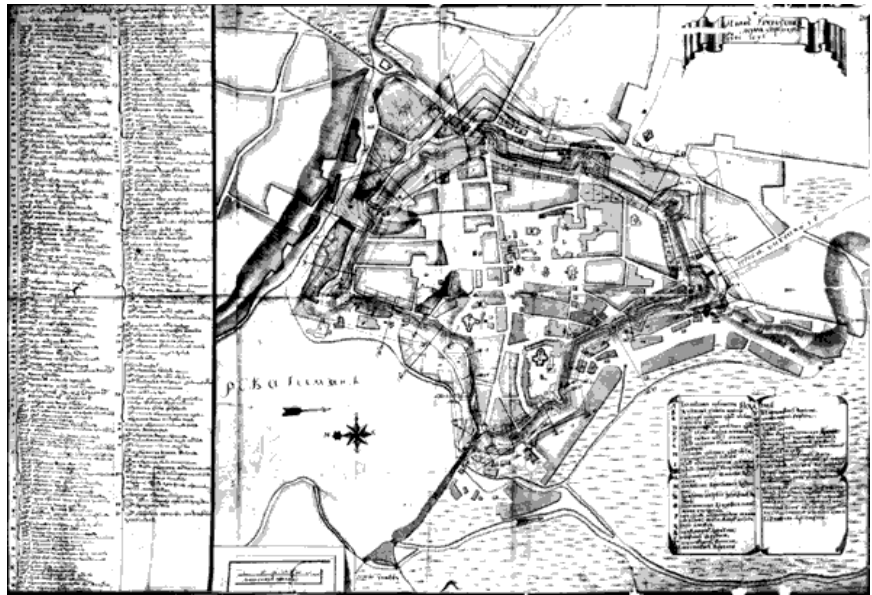
²⁰ Там само, С.15. Слова Лук'янова слід сприймати з певними застереженнями. Очевидно, що Батурин з його дерев'яними укріпленнями суто зовнішньо програвав Московському кам'яному кремлю, що однак не є свідченням низької обороноздатності. З іншого боку, подорожник не звернув уваги на фортифікації Кролевця й Ніжина через які пролягав його маршрут. Це тим більше дивно, що останній мав потужний дитинець, котрий напередодні неодноразово розширювався й перебудовувався. Натомість Глухівська фортеця, зведена в традиціях московського зодчества, виглядала для нього цілком звичною, а відтак і "крепкою".

трові дахи й влаштовуючи на їх місці відкриті артилерійські позиції¹⁸. Лише на рубежі XVII – XVIII ст. при модернізації фортечних укріплень з'являються первістки бастионних систем, розрахованих на ведення фланкуючого вогню й прикритих ходів для вилазок.

Відсутність вторгнень на терени Лівобережної Гетьманщини ворожих армій, тривала стабілізація соціально-економічного та політичного життя, що запанувала з кінця 60-х рр. XVII ст., зробила справу розбудови тут нових фортифікацій неактуальною. За винятком будівництва кам'яного муру довкола Верхньої Києво-Печерської лаври у 1697-1702рр., а також деякого оновлення укріплень Переяслава і Глухова ми не можемо назвати бодай жодної кардинальної реконструкції чи ремонту фортець Лівобережжя. Тому, очевидно, українські міста своїми укріпленнями справили настільки сумне враження на московського священника Івана Лук'янова, що проїжджав Україною в 1701-1702 рр. Серед них він виділив лише Глухів, котрий видався йому "велми крепок"¹⁹. Натомість інші фортеці, включно з Батурином, Лук'янов побачив занедбаними та підупалими: "Град Батурин стоит на реке на Семи на левой стороне на горе красовито. Город земляной строение в нем поплоче Глухова... И город не добре крепок, а еще столица гетманская!"²⁰.

У XVIII ст. планування й реалізація масштабних оборонних проектів поступово переходить від гетьманського правління до

План Глухівської фортеці,
1746 р.

рук Російської держави. На початку Північної війни це були одномоментні заходи, про які царські укази нагадували лише в періоди загрозливого наближення шведів до кордонів гетьманату. Але від 1707 р., коли імовірність перенесення бойових дій на Схід виглядала вже цілком доконаною, змінюється й характер заходів оборонного будівництва. Російський план стратегічного стримування шведського наступу полягав на поступовому вимотуванні їх сил одночасно із дедалі глибшим втягненням у малознайомі й слабкозаселені регіони, позбавлені продовольства. При цьому фортеці мали відігравати роль опорних пунктів російської армії й бути стримуючим фактором для противника, змушуючи його до розпорошення сил для тривалих облог. Центральне місце в цій стратегії посідали Смоленськ і Київ. Саме з доуфортифікування й посилення останнього можна вести мову про початок нової доби в розвитку оборонно-фортифікаційної політики в Гетьманщині.

Влітку 1706 р. київські укріплення, оглянуті російським командуванням, були визнані занадто слабкими й вразливими з перспективи наближення шведської армії. Було вирішено реконструювати Старокиївську фортецю, де містилися головні сили російського гарнізону, а також заснувати нову – Печерську, - що мала спиратися на ланцюг старих укріплень Печерського та Вознесенського монастирів. Новозаснована цитадель значно розширювала довколишній оборонний простір і його інженерні споруди. Проект передбачав будівництво фортеці в стилі останніх трендів французької фортифікаційної школи: круглої в плані, з дев'ятьма регулярними бастіонами, подвійними куртинами і системою передових укріплень. В процесі спорудження багато елементів у початковому замислі було відкориговано з урахуванням особливостей ландшафту й геологічної структури печерських пагорбів, а також суб'єктивних чинників – нестачі коштів, будівельних матеріалів і т.ін. Головний вал фортеці напівкільцем охоплював Києво-Печерський монастир, впираючись кінцями у дніпровські схили, які робили фортецю неприступною зі сходу. З півдня природною перешкодою були схили Неводницької долини. Перед валом був викопаний рів перед яким насипано гласис. З південно-за-

План Перяславської фортеці,
1740 р.

²¹ Ситкарева, О. (1997).
Киевская крепость XVIII –
XIX вв. К., С.31-39.

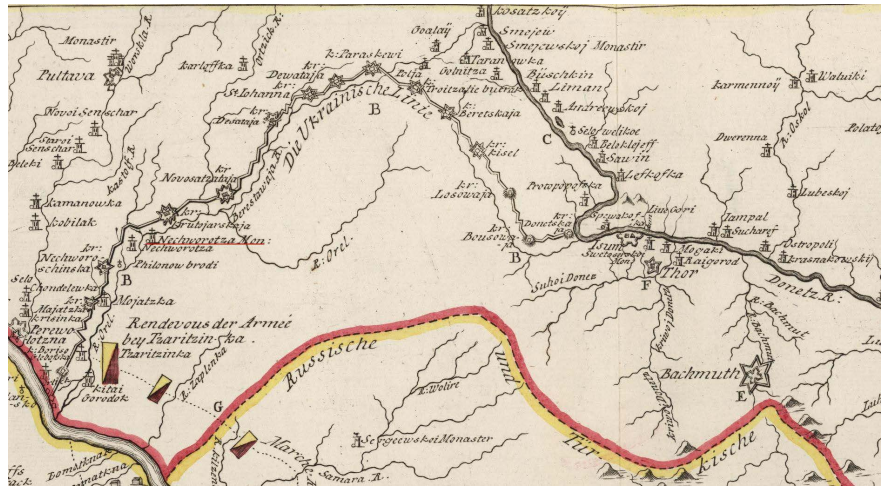
хідної сторони куртини валу були додатково зміцнені рavelінами, а з півдня редантами, що забезпечували захист і комунікацію з наплавним мостом через Дніпро. В'їзд до фортеці контролювали три брами – Київська, Васильківська та Московська (спочатку вони були дерев'яними й зміцнювалися рavelінами, подібно до брам Чернігівського дитинця)²¹. Забудова навколо укріплень зносилася й утворювався відкритий простір – еспланада (“какъ закладана кріпость, великое людянь было въздыханіе и плачь, понеже двори розметаль сады прекрасніе вырубали и жильцамъ веліно, где хотя жить искать”, як зазначав Лизогубівський літопис).

Печерська цитадель мала також чітке внутрішнє планування й класичну внутрішню інфраструктуру, спроектовану згідно європейських стандартів: казарми, будинки коменданта та офіцерів, караульні, каземати, приміщення військового суду, цейхгауз, провіантські склади, порохові льохи і арсенал. Обидві фортеці з'єднувалися між собою ретраншементом й, таким чином, перетворювалися на єдину оборонну систему. І хоча її зведення не було завершене до початку воєнних дій, вона стала одним з найсильніших опорних пунктів регіону, фактично започаткувавши серію наступних фортифікаційно-оборонних проектів Російської імперії.

Після поступового згортання бойових дій на теренах Гетьманщини у 1709 р. російська влада активно береться за реконструкцію найбільш важливих опорних пунктів у Наддніпрянщині, які актуалізує наближення війни з Туреччиною і походи на Лівобережжя прибічників Пилипа Орлика. Після відновлення укріплень Полтавської фортеці розпочинається реконструкція Перяславської цитаделі, де зводять новий ретраншемент з малими бастіонами і люнетами, зміцнюються фортифікації Переволочної, що контролює переправи через Дніпро²². У 1712-1714 рр. повнопрофільними бастіонними системами було споряджено Чернігівську та Ніжин-

²² Юрченко, О. (2014). Переяславська фортеця XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. Вип.23*. К., Науково-дослідний центр “Часи козацькі”, УТОПШ та ін, С.24-34.

Карта Української
укріпленої лінії, 1745 р.

²³ Ласковский, Ф. (1861). Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.2. СПб., С.209, 211; Мышлаевский, А. (1897). *Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году: извлечение из современного отчёта Киевской губернии*. СПб., С.Х.

²⁴ Коваленко, Ю. (2013). Глухівські фортифікаційні споруди. *Сіверщина в історії України*. Вип.6., С.46-47.

²⁵ Вечерський, В. (2001). Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. К.: НДІТІАМ, С.101; Мышлаевский, А. (1897). *Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году: извлечение из современного отчёта Киевской губернии*. СПб., С.16-21.

²⁶ Ласковский, Ф. (1861). Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.2. СПб., С.202-203.

ську фортеці, а також реконструйовано укріплення Кам'яного Затону, Новобогородицької фортеці й Переволочни²³.

Сучасні фортифікації з'являються і в новій гетьманській столиці Глухові. Кілька спроб реконструкції тут робив Іван Скоропадський, а згодом Перша Малоросійська колегія. 1724 р. до міста прибув надісланий з Петербургу інженер Валлен, що розробив два проекти реконструкції фортеці, які, щоправда, так і не були зреалізовані. Радикальну реконструкцію столиця пережила лише після пожеж 1732 та 1748 рр., коли нова забудова остаточно набула рис регулярності. Фортифікаційними роботами в 1749-1750 рр. тут керував інженер Київського гарнізону Юхим Наумов. Новий оборонний пояс фортеці складався з повнопрофільного валу та рову з одинадцятьма недорозвиненими бастіонами та дев'ятьма брамами²⁴.

У 1718 р. Військова колегія провела масштабну ревізію лівобережних фортець і підготувала план їхньої модернізації "по Вобанову манеру"²⁵. 1724 р. було проведено повторну інспекцію і укладено анштальт (штат) всіх фортець імперії. Вони поділялися на 3 розряди, згруповані за географічним принципом; зокрема до 2-го ("Российского") було включено чотири українських фортець – Київську, Чернігівську, Переяславську і Переволочанську²⁶. Розробкою інженерних рішень і організацією будівельних робіт керували виключно офіцери-іноземці (де Кулонг, Ламот де Шампі, де Боскет та ін.), що принесли із собою європейські фортифікаційні стандарти.

Фортифікаційна та інженерна справа в козацьку добу ще не виділилася в окремий рід війська зі своєю спеціалізацією, штатом і сферою компетенції (назагал, в арміях європейських держав цей процес проходив так само повільно: інженерні війська поступово виокремилися з корпусу артилерії в окремий рід війська лише у XVIII ст.). Польові фортифікації, як-от шанці, батареї, редути і облогові земляні роботи виконувала переважно козацька піхота та обозна челядь, якими керували генеральні та полкові обозні. Натомість інженерна підготовка облог або оборони фортець, а також розбудова і ремонт міських укріплень, що вимагали спеціальних знань і навичок, були справою професійних військових інженерів, котрі спеціалізувалися на "військовій архітектурі".

Залишки фортеці Св.Олексія
Української укріпленої лінії.
Сучасне фото

На жаль, джерела не донесли до нас імена вітчизняних місто-будівників-фортифікаторів. Більше відомо про діяльність інженерів іноземного походження, як-от, німця Адама Зернікау, що працював у 80 – 90-х рр. XVII ст. над будівництвом фортець у Чернігові та Батурині, і написав трактат з фортифікації. Шотландець на московській службі, генерал Патрік Гордон наприкінці 70-х рр. XVII ст. укріплював і реконструював гетьманську столицю Чигирин, створивши його докладний план. Втім, достеменно відомо, що як іноземні фахівці, так і місцеві фортифікатори були більшою мірою виконавцями тих задумів, котрі формулювалися місцевою адміністрацією. Практично всі будівництва та “направи” (ремонти) фортечних укріплень, судячи з усього, виходили з тих військово-стратегічних вимог і реальних матеріальних можливостей, що озвучувалися регіментарями або полковими владами²⁷.

Надзвичайно важливим, але практично не з’ясованим і по сьогодні лишається питання про організаційні та фінансові можливості гетьманської влади у сфері фортифікаційного будівництва. На жаль, джерела найбільш повно задокументували не стільки українські реалії, скільки розбудову й ремонт тих фортець, що перебували під контролем московських гарнізонів. Інженерні рішення, фінансування та порядок будівництва в таких випадках були вислідом не гетьманської, а московської влади.

Фактично одразу після укладення Переяславської угоди 1654 р. московська влада приступила до ревізії українських фортець, котрі належало залюднити гарнізонами. Однак, їхній ремонт через труднощі воєнного часу затягувався, а перші реконструкції в канонах новоіталійської та голландської фортифікації розпочалися лише в 70-х рр. XVII ст. В цей час геополітичний фронт встиг перемінитися і на порядок денний вийшла оборона південних рубежів Гетьманщини. Згідно Коломацьких статей 1687 р. гетьманське правління зобов’язувалося побудувати на ріках Самарі й Орілі міста, а в гирлі Орчика і Берестової звести фортеці. Втім у 1688-1689 рр. тут було влаштовано лише дві фортеці – Новобогородицьку на Самарі та Новосергіївський городок в урочищі Сорок Байраків²⁸.

²⁷ Вечерський, В. (2001). Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. К.: НДІТІАМ, С.97-98.

²⁸ Бінкевич, В., Камеко, В. (2000). Містечко старовинне запорозьке Самарь з перевозом. Краєзнавчий нарис. Дніпропетровськ; Філімонов, Д. (2012). Новосергіївська фортеця: маловідома пам’ятка Присамар’я кінця XVII – початку XVIII століть. *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. Вип. 21, ч. 2.*, С. 137-149.

Цілком зрозуміло, що зважаючи на вищий ступінь централізації управління, обліку й фінансової дисципліни, Московська держава мала більші можливості у порівнянні з Гетьманщиною. Однак, в деяких моментах організація фортифікаційних робіт мала спільні риси: до них залучалися, в першу чергу, непривілейовані верстви населення (поспільство), в деяких випадках козаки. Якщо ще в першій половині XVII ст. козацька піхота мала високу репутацію в Речі Посполитій не лише через високі бойові якості, але й інженерну підготовку, то з часом ситуація змінилася в зворотній бік. Земляні роботи вважалися у вояцькій спільноті принизливим заняттям, гідним простолюду, а не лицарів. Так, в серпні 1678 р. під час чергової облоги Чигирин Гордон радив чигиринському полковнику Григорію Коровченку збудувати в Нижньому місті ретраншементи, корі стали б заслоном для атакуючих турків в разі їх прориву, “однако казаки проявляли в этом большое нежелание со словами, что пришли биться, а не работать”²⁹. В більш-менш спокійні у воєнному відношенні періоди підтримання укріплень в належному стані покладалося на полкові влади, магістрати й ратуші. Хоча, як видно з інформації вже згаданого Лук’янова та реляцій московських воєвод, місцеві влади, м’яко кажучи, не виявляли ентузіазму в цих справах.

²⁹ Гордон, П. Дневник. 1677-1678. М.: Наука, С.76.

Ще одним системним недоліком оборонної політики Гетьманщини була фактична відсутність у фортецях постійних гарнізонів. Першопричиною цього слід вважати обмежену кількість постійного війська, якими були охотницькі (наймані) полки. Традиційно до гарнізонної служби залучалися лише піхотні (сердюцькі) частини, але вони розташовувалися, як правило, або в гетьманських столицях, або в найбільших прикордонних містах півдня Гетьманщини. Утримання таких залог потребувало більших витрат, аніж на “лежах” (себто в польових таборах чи на постоях в сільській місцевості), тому відділи найманців були нечисельними й перебували на постійній ротації. Власне, козацькі залоги входили до міст тільки у випадках воєнної загрози. Основу гарнізону міста могли утворювати козаки місцевої городової сотні або збірні відділи, що надсилалися з усього полку або сусідніх полків. В найбільших ратушних і магдебурзьких містах для “воєнних оказій” мобілізувалися міщани, котрі утворювали своєрідну міську міліцію, як-от, наприклад, у Києві. Однак, загалом всі ці військові контингенти мали тимчасовий склад і організацію, що аж ніяк не сприяло їхній боєздатності. Гарнізони функціонували як допоміжні формування в прикордонних фортецях, тоді як в середині країни вони були практично відсутні.

Різким контрастом до цього була система московських гарнізонів в Україні, що почала розбудовуватися одразу після Переяславської ради. Першу московську залогу було введено до Києва у лютому 1654 р., ще до відправлення до Москви козацького посольства (це станеться лише в березні), котре мало обговорити деталі військового співробітництва між новими союзниками. Цей контингент надалі залишатиметься найбільшим російським формуванням в Україні: його чисельність зросте від 2000 до 7 500 наприкінці XVIII ст. Згідно Московських статей 1665 р. сумарна

чисельність московських гарнізонів в містах Гетьманщини мала складати 11 800 чоловік, з яких на Київ припадало 5 000. Важливо зауважити, що ця залога виступала таким собі “кадровим донором” для решти московських гарнізонів (перяславського, глухівського, ніжинського та ін.), а в наступному столітті стала базою для поповнення полків російської польової армії.

Явна кількісна перевага московських залог підкріплювалася ще й тією обставиною, що в містах вони займали виключно замки, які грали ключову роль у контролі над містом. Окрім Києва, де московський гарнізон не лише зайняв Старокиївську фортецю (старий, або ж Литовський замок), але й намагався її розширити за рахунок прилеглих територій, що належали київській митрополічій кафедрі. Аналогічна ситуація склалася в Переяславі, чиї фортифікації й гарнізон були другими за чисельністю й значенням у Наддніпрянщині. Тут, щоправда, співвідношення сил було дещо кращим, оскільки фортеця ще від часів Хмельницького мала великий артилерійський арсенал і склади боєприпасів, що охоронялися козацькими контингентами³⁰.

Не була винятком і гетьманська столиця Батурин, у якій теж розташувалися московські частини. Московські караули охороняли не лише замкові брами, але й тримали караули по всьому периметру міських стін і на в'їзних брамах. У середині лютого 1672 р., підозрюючи московську залогоу у зв'язках із старшинською опозицією, Дем'ян Многогрішний замінив стрілецькі караули найманим полком Петра Ворошила. За повідомленням ніжинського воєводи, “в Батурине чинитца мятежно, и чают всякого дурна...”³¹. Втім, це так і не порятувало гетьмана, котрого вже через місяць було заарештовано змовниками.

В Чигирині протягом облог 1677-1678 рр. московські війська контролювали Верхній замок, а козацькі й охотницькі – Нижнє місто, причому, як впливає зі щоденника Патріка Гордона, взаємини між обома частинами залоги й їхнім командуванням були доволі індиферентними. Тільки під час другої облоги фортеці у 1678 р., перед лицем смертельної небезпеки, російський комендант зважився пустити до верхнього міста козацькі підкріплення. Така ситуація спричинялася до того, що фортеці зі змішаним складом залог не лише не утворювали єдиної військової сили, але й провадили ремонт і реконструкцію укріплень нарізно, виходячи з власних потреб, можливостей і оцінки воєнної ситуації³².

На початку Північної війни, паралельно із реконструкцією фортець у Києві, Росія подбала про посилення й реорганізацію своїх гарнізонів. Так, восени 1706 р. сюди було доправлено додаткові контингенти піхоти й 136 гармат³³. До середини століття гарматний парк лише Київської фортеці нараховував від 300 до 400 стволів, тоді як вся Гетьманщина володіла 416 гарматами, третина з яких була несправною³⁴.

29 січня 1707 р. Петро I наказав голові Розрядного приказу, до компетенції якого входила мало не половина військових функцій російської держави, Тихону Стрешневу перевести у відання приказу “Киев с прочими замками черкасскими”, управління котрими

³⁰ Юрченко, О. (2016). Переяславська фортеця XVII ст. У “Археологія&Фортифікація в Україні”. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвяченої 150-й річниці від дня народження М.С.Грушевського (1866-1934). Кам'янець-Подільський, С.233-234.

³¹ Сокирко, О. (2006). Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. К., С.73.

³² Юрченко, О. Переяславська фортеця XVII ст., С.234.

³³ (1900). Письма и бумаги императора Петра Великого. Т.4. СПб., С.447.

³⁴ Пор.: Назаренко, В. (2014). Артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.): управління, організація, особовий склад. Гілея: науковий вісник. Вип. 82. К., С. 9-13; Сокирко, О. (2017). Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини - середини XVIII ст. У Історія давньої зброї. Дослідження 2016: Збірник наукових праць. К., С. 408-422.

³⁵ Миллюков, П. (1905). Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. СПб., С.259-260.

³⁶ Таирова-Яковлева, Т. (2011). Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. М.: Издательство Центрполиграф, С.324. Пізніше до них додається Переволочна, як стратегічно важлива переправа через Дніпро.

³⁷ Лазарев, Я. (2012). Проблема соотношения Киевской губернии и Гетманской Украины в годы петровских реформ в российской историографии. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика»*. №13 (132). Вып.23, С.89-98.

³⁸ Детальніше див.: Назаренко, В. (2013). Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 4, С. 48-50; Назаренко, В. (2015). Реформы гарнизонных войск Российской империи XVIII в. (на примере Киевского гарнизона). *Вестник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя І. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія*. № 2 (197), С. 46 – 52.

³⁹ Заїка, Г. (2001). Українська лінія. Київ-Полтава; Пірко, В. (2007). Українська лінія. *Донецький вісник Наукового товариства ім.Т.Шевченка*. Донецьк: Східний видавничий дім, Донецьке відділення НТШ. Т.18, С.6-18.

покладалося на білгородського воєводу Дмитра Голіцина³⁵. 1 лютого того ж року Стрешнів отримав більш деталізоване доповнення указу, згідно якого “велено богоспасаємий град Киев так и прочие замки в черкасских городех в которых русские воеводы и иноземцы по отпуску из Малороссийского приказа приписать к Белгороду и взять тот город Киев с прочими замки черкасскими в Розряд”. Ще за місяць було велено “князь Дмитрия (Голіцина – О.С.)... за честь города Киева писать воеводою Киевским”. Голіцин мав ревізувати технічний стан укріплень, їхню артилерію, арсенали, продовольчі склади й особовий склад гарнізонів. Окрім Києва у його відання потрапляли три найбільші фортеці Лівобережжя, що мали російські залоги – Чернігів, Ніжин, Переяслав – а також Новобогородицьку й Новосергіївську фортецю на р.Самарі³⁶. Таким чином на час очікуваної шведської кампанії Москва планувала об’єднати в одних руках управління ключовими фортецями і гарнізонами на імовірному театрі воєнних дій. Важливе значення в цьому контексті мала губернська реформа 1708 р. Новий адміністративний поділ, впроваджений нею, хоч і не зачепив сфери державного управління Гетьманщини, однак сприяв централізації контролю над гарнізонами, фортецями і матеріальними ресурсами, що перебували на її теренах³⁷.

Таким чином, Росія фактично утримувала в Гетьманщині окрему гарнізонну армію до якої у XVIII ст. додалися ще й польові частини, а також корпус ландміліції (поселеного війська). Водночас гарнізонні солдати й офіцери виконували численні адміністративні функції по управлінню прилеглими територіями: збирали мита й податки, утримували караули на прикордонних форпостах і митницях, здійснювали переписи населення, несли поліційну службу тощо³⁸. Важливим є те, що гарнізони стали не лише фактором силового тиску на козацький політичний провід і засобом інкорпораційної політики, але й у парі із активним розширенням мережі фортець і оборонних ліній, зведених за останнім словом європейської фортифікації, врешті забезпечили воєнне домінування Росії в регіоні.

Ще одним феноменом імперського оборонного будівництва стало спорудження на кордонах Гетьманщини Української лінії – ланцюгу земляних укріплень, що мали захищати південні рубежі краю від нападів кримських татар і ногайців. За своїми масштабами й оборонною новизною лінія була безпрецедентним фортифікаційним проектом. Лінія укріплень загальною довжиною близько 300 км зводилася на широкому степовому просторі від Дніпра по річці Орелі її притоці Берестовій до річки Береки й злиття її з Дінцем. В будівельних роботах, що тривали з 1731 по 1764 рр. було задіяно понад 30 000 чоловік. В інженерному відношенні лінія складалась з 16 фортець і 49 редутів, з’єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом³⁹. Проект створення укріпленої лінії, котра прикрила степовий кордон з Кримом, було підготовано австрійським офіцером на російській службі генералом Іоганном Бернгардом Вейсбахом. Очевидно, в основу задуму Вейсбаха було покладено австрійський аналог – Військовий кордон (нім. Militärgrenze) – смугу укріплень і систему військових

⁴⁰ Hochedlinger, M. (2003). *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*. Pearson Education Ltd, P.83-92. Османи також виробили свою систему охорони кордону: Stein, M. (2007). *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*. Tauris Academic Studies.

⁴¹ Шпитальов, Г. (2013). *Українська ландміліція*. Київ.

⁴² Киселев, М., Лазарев, Я. (2013). *Историографический призрак "Украинской дивизии": к вопросу о российско-украинских отношениях в 1706-1708-х годах*. *Славяноведение*. №2, С.47.

⁴³ Там само.

поселень, котрі відділяли австрійську частину Балкан від османської⁴⁰. Подібно до імперської практики, на лінії було розміщено корпус Української ландміліції створеної 1713 і реорганізованої 1723 р. Головними кадрами для її формування були стрільці й солдати "старых служб", а також різні категорії "городовых служилых людей". В такий спосіб імперія прагнула максимально використати весь людський ресурс, що лишився після реорганізації старомосковських службових інститутів. Станом на початок 1730-х рр. він складався з 4 піхотних і 16 кавалерійських полків, фактично являючи собою окрему прикордонну армію. Ландміліційні частини були розселені слободами разом із сім'ями і несли військову службу на лінії почергово⁴¹.

Навесні-влітку 1722 р. для прикриття південних кордонів імперії було створено Український корпус під командуванням генерал-аншефа Михайла Голіцина, якому підпорядковано армійські полки, слобідських та чугуївських козаків, калмиків, а згодом і ландміліцію⁴². Змішаний склад з'єднання дозволяв використовувати його як в якості прикордонної варті, так і оперативного резерву для польової армії, в разі війни. Зважаючи на наявність в ньому іррегулярних формувань, до яких часом залучалися й гетьманські полки, корпус міг доукомплектовуватися за рахунок місцевих мобілізаційних ресурсів. Ця обставина була тим більше важливою, що іррегулярні частини та ландміліція перебували на самозабезпеченні; крім того, регулярні полки корпусу іноді отримували провіант, фураж і грошові виплати з бюджету Малоросійської колегії. У 30-х роках XVIII ст. до нього в оперативне підпорядкування входили також гарнізонні полки, інженерні команди й залоги окремих фортець Української лінії⁴³. Гнучкість у питаннях комплектування й забезпечення робила корпус доволі ефективною силою на півдні імперії, хоча його бойова вартість, очевидно була не ідеальною.

Це була нова філософія – відтепер активної – оборони, що за якихось кількадесят років зміниться на всеосяжний наступ. Безумовно, прикордонний триб життя скрізь вносив свої корективи: поселені війська через шлюби швидко змішувалися з місцевим населенням, переймали побутові звички, поведінку й часом навіть систему цінностей. Укріплені лінії та опорні пункти, що зводилися в безводних степах, через брак будівельних ресурсів, робочих рук і браку фінансування, часто були далекими від досконалості. Втім, ця система фортифікацій вже самим фактом системного планування й невпинної розбудови, кардинальним чином відрізнялася від перевіреної віками, але досить архаїчної системи прикордонних замків. Замість аккордних розбудов і ремонту, часто проваджуваного коштом кресових магнатів і козацьких полковників, прийшла чітко спланована, інженерно продумана й до тонкощів уніфікована забудова. Топокарти, сучасні вимірювальні прилади, типові плани й нові будівельні технології назавжди витіснили зі степового прикордоння остроги й сигнальні вежі-маяки.

Отже, характер розвитку фортифікацій в козацькій державі, власне саме планування оборонних комплексів за принципом "фортеці йдуть за ландшафтом" (що призводило до нерегулярної

конфігурації планів), є своєрідним відображенням особливостей стратегії ведення воєнних дій в регіоні. Великі степові та лісостепові простори право- та лівобережного Придніпров'я, з їх відносно низькою щільністю населення, робили фортеці другорядними чинником операцій. Як правило, вони ставали тимчасовим прихистком для мирного населення, опорними пунктами дієвих армій де зберігалися запаси продовольства й артилерії. Тривалі облоги, влаштовані за всіма правилами інженерного мистецтва, були рідкісним явищем, тож гетьманське правління лише піклувалося про підтримання фортець у належному стані, практично не провадячи якихось масштабних модернізацій.

Якщо в Західній Європі регулярне планування фортець коригувало ландшафт, то в Україні відбувався зворотній процес, коли старі земляні замки лише підновювалися напередодні воєнної загрози, а їх абрисі підлаштовувалися під специфіку рельєфу⁴⁴. Саме тому більшість укріплень міст і містечок козацької України належали або до архаїчних типів дерево-земляних руських фортець із вінчатими стінами та баштами, або так званих перехідних типів – із валами, частоколами з баштами і бастіонами нерегулярних абрисів. Західноєвропейська *Architectura militaris moderna* так і не стала детермінуючим чинником, що визначав обличчя міст і фортець Гетьманщини.

Це узагальнення, напевне, вичерпало б мою потребу в аналізі стратегічної вартості існуючих в Гетьманщині фортифікаційних систем, та й державної політики в цій сфері. Однак, не будьмо аж так критичними: перебіг великих і малих конфліктів наочно демонстрував, що назагал оборонне будівництво лишалося функціональним і боєздатним. Попри скромний багаж західних інженерних новинок і відсутність системної політики в цій галузі, ми маємо яскраві приклади того, як грізні армії супротивника надовго застрягали в облогах козацьких твердинь (як-от Конотопа 1659 р., Глухова 1664 р., або Чигирин у 1677-78 рр.). Так само, не давала значних збоїв і система оборони степових кордонів, що фактично спиралася на литовсько-руські практики.

Фронтирне місцезоположення регіону, з яким мусила рахуватися як гетьманська, так і російська влада, диктувало творче й дозоване використання європейських фортифікаційних практик. Реконструкція фортець майже ніколи кардинально не зачіпала містобудівних традицій, побуту городян і гарнізонів, а власне самі фортеці почали стрімко втрачати своє військове значення вже в другій половині XVIII ст.

References

- (1900). *Pis'ma i bumagi imperatora Petra Velikogo*. T.4. SPb.
(2008). *Hozhdenie v Svyatuyu zemlyu moskovskogo svyashchennika Ioanna Luk'yanova 1701-1703*. M.: Nauka.
Duffy, C. (1985). *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789*. Vol.2. Routledge&Kegan Paul.
Hochedlinger, M. (2003). *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*. Pearson Education Ltd, P.83-92.

⁴⁴ Цю особливість на прикладі Батурина див.: Моця, Б. (2003). Козацька фортифікація Лівобережної України. У *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : Збірник наукових статей*. К. : Науково-дослідний центр «Часи козацькі» та ін, ХІК, Часи козацькі. Вип. 12, С 156–162.

- Kovalenko, V. (2010). The rape of Baturyn: The archeological evidens. *Harvard Ukrainian Studies. Vol.31. No.1/4: Poltava 1709: The battle and the myth (2009-2010)*, P.37-78.
- Pollak, M. (2010). *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge University Press.
- Stein, M. (2007). *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*. Tauris Academic Studies.
- Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova druhoyi polovyny XVII - XVIII st. Chernihiv*.
- Binkevych, V., Kameko, V. (2000). *Mistechko starovynne zaporoz'ke Samar' z perevozom. Krayeznavchyy narys. Dnipropetrovs'k*
- Bondar, O. (2014). *Chernihiv: misto i fortetsya u XIV – XVIII st. K., S.32-38*.
- Bondar, O. (2014). *Chernihiv: misto i fortetsya u XIV – XVIII st. K.*
- Vechers'kyi, V. (1994). *Hlukhivs'ka starovyna. Pam'yatky Ukrayiny. 1994. #3-6, S.57-62*
- Vechers'kyi, V. (2001). *Arkhitekturna y mistobudivna spadshchyna doby Het'manshchyny: Formuvannya, doslidzhennya, okhorona. K.: NDITIAM*
- Vechers'kyi, V. (2008). *Het'mans'ki stolytsi Ukrayiny. K.: Nash chas*
- Hlushok, O. (2009). *Evolutsiya fortyfikatsiyi na Pravoberezhzhi pid vplyvom zmin u taktytsi oblohy (XV–XVII st.). (Yu.Buys'kykh, uporyad.). K.: Universytet's'ke vydavnytstvo PUL'SARY, 2009*
- Hovard, M. (2000). *Viyna v yevropeys'kiy istoriyi (A Yakovyna, per.). Kyiv*.
- Drahanenko, V. (2013). *Systema oborony pivdenno-skhidnoho prykordonnya Podillya v seredyni XVII st. Visnyk Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu im. Ivana Ohienka. Istorychni nauky. Vyp. 6. Kam'yanets'-Podil's'kyi, S. 461-466*.
- Zayika, H. (2001). *Ukrayins'ka liniya. Kyiv-Poltava; Pirko, V. (2007). Ukrayins'ka liniya. Donets'kyi visnyk Naukovoho tovarystva im.T.Shevchenka. Donets'k: Skhidnyy vydavnychyy dim, Donets'ke viddilennya NTSh. T.18, S.6-18*.
- Ihnatenko, I. (2013). *Ukriplennya Chernihivs'koyi fortetsi XV – XVIII st. za istorychnymy ta arkheolohichnymy dzherelamy Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini : Zbirka naukovykh statey. Vyp. 22. Ch.1. K., Naukovo-doslidnyy tsentr «Chasy kozats'ki» ta in., S.3-6*.
- Kyselev, M., Lazarev, Ya. (2013). *Ystoryohrafycheskyy pryznak "Ukraynskoy dyvyzyi": k voprosu o rossiysko-ukraynyskykh otnoshennyakh v 1706-1708-kh hodakh. Slavyanovedenye. #2, S.47*.
- Kovalenko V., Mezentssev V., Sytyy, Yu. (2006). *Novyy etap v doslidzhenniyakh het'mans'koyi stolytsi. U Istoryko-kul'turni nadbannya Sivershchyny u konteksti istoriyi Ukrayiny: Zb.naukovykh prats'. Hlukhiv, S.82-89*
- Kovalenko, V., Mezentssev, V., Motsya, O., Sytyy, Yu. (2006). *Baturyn arkheolohichnyy. U Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi z nahody 295-yi richnytsi z dnya smerti het'mana Ukrayiny Ivana Maazepy ta 10-richchya zapovidnyka "Het'mans'ka stolytsya". Nizhyn, S.72-94*
- Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII – XVIII stolit'. K.*
- Kovalenko, Yu. (2013). *Hlukhivs'ki fortyfikatsiyi sporudy. Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny. Vyp.6., S.46-47*.
- Kovalets', T. (2013). *«A bulo tykh porozhnikh horodyshch... velyka syla»: starodavni oboronni ukriplennya Ukrayiny ta kozats'ka pol'ova fortyfikatsiya u povstannyakh 20–30-kh rr. XVII st. Bukovyns'kyi zhurnal. # 2, S. 161-163*.

Lazarev, YA. (2012). Problema sootnosheniya Kievskoj gubernii i Getmanskoj Ukrainy v gody petrovskih reform v rossijskoj istoriografii. Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya «Istoriya. Politologiya. EHkonomika. Informatika». №13 (132). Vyp.23, S.89-98.

Laskovskij, F. (1861). Materialy dlya istorii inzhenernogo iskusstva v Rossii. CH.2. SPb.

Lenchenko, V. (2005). Istoriya i topografiya CHigirina v XVII veke U Gordon P. Dnevnik. 1677-1678 (D.G. Fedosov, per.). M.: Nauka.

Lypa, K. (2016). Teoriya arkhitektury, mistyka i viyna. K.: Laurus.

Motsya, B. (2003). Kozats'ka fortyfikatsiya Livoberezhnoyi Ukrayiny. U Novi doslidzhennya pam'yatok arkheolohiyi kozats'koyi doby v Ukrayini : Zbirka naukovykh statey. K. : Naukovo-doslidnyy tsentr «Chasy kozats'ki» ta in, KhIK, Chasy kozats'ki. Vyp. 12, S 156–162.

Myshlaevskij, A. (1897). Kreposti i garnizony yuzhnoj Rossii v 1718 godu: izvlechenie iz sovremennogo otchyota Kievskoj gubernii. SPb.

Nazarenko, V. (2013). Kyivivs'kyi harnizon u XVIII st.: struktura ta funktsiyi. Visnyk Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya. Vyp. 4, S. 48-50

Nazarenko, V. (2014). Artyleriys'ki formuvannya kyivivs'koho harnizonu (druha polovyna XVII–XVIII st.): upravlinnya, orhanizatsiya, osobovyy sklad. Hileya: naukovyy visnyk. Vyp. 82. K., S. 9-13

Nazarenko, V. (2015). Reformy garnizonnykh voysk Rossijskoj imperii XVIII v. (na primere Kievskogo garnizona). Vesnik Grodzenskaga dzyarzhaynaga yuniversitehta imya YAnki Kupaly. Seryya 1. Gistoryya i arhealogiya. Filasofiya. Palitalogiya. № 2 (197), S. 46 – 52.

Neroda, V., Nesterenko, V. (2008). Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: Zb. naukovykh statey. Vyp.17. K., Naukovo-doslidnyy tsentr «Chasy kozats'ki», Ukrayins'ke tovarystvo okhorony pam'yatok istoriyi ta kul'tury, Tsentr pam'yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK

Paratsiy, V. (1997). Fortyfikatsiyni sporudy pravoberezhnykh zemel' Seredn'oho Podniprov'ya pershoi polovyny XVII st. Novi doslidzhennya pam'yatok arkheolohiyi kozats'koyi doby v Ukrayini : Zb. nauk. st. Vyp.6. K., Nauk.-doslid. tsentr «Chasy kozats'ki», Ukr. t-vo okhorony pam'yatok istoriyi ta kul'tury, Tsentr pam'yatkoznavstva NAN Ukrayiny i UTOPIK.

Sytkareva, O. (1997). Kyevskaya krepost' XVIII – XIX vv. K.

Sokyrko, O. (2006). Lytsari druhoho sortu. Naymane viys'ko Livoberezhnoyi Het'manshchyny 1669-1726 rr. K., S.73.

Sokyrko, O. (2017). Harmatnyy park Livoberezhnoyi Het'manshchyny pershoi polovyny - seredyny XVIII st. U Istoriya davn'oyi zbroiy. Doslidzhennya 2016: Zbirnyk naukovykh prats'. K., S. 408-422.

Tayrova-Yakovleva, T. (2011). Yvan Mazepa y Rossyyskaya ymperyya. Ystoryya “predatel'stva”. M.: Yzdatel'stvo Tsentrpolymraf.

Filimonov, D. (2012). Novoserhiyivs'ka fortetsya: malovidoma pam'yatka Prysamar'ya kintsya KhVII – pochatku KhVIII stolit'. Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: Zb. nauk. st. Vyp. 21, ch. 2., S. 137-149. Chelebi. E. (1961). Kniga puteshestviy. (Izvlacheniya iz sochineniy turetskogo puteshestvennika KhVIII v.). Vyp. 1. Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva

Chukhlib, T. (2013). Hadyach – het'mans'ka rezydentsiya Ivana Bryukhovets'koho u 1663-1668 rokakh. Krayeznavstvo.#2, S.31-46.

Shpytal'ov, H. (2013). Ukrayins'ka landmilitsiya. Kyiv.

Yurchenko, O. (2014). Pereyaslavs'ka fortetsya XVIII st. Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini: Zbirnyk naukovykh

statey. Vyp.23. K., Naukovo-doslidnyy tsentr “Chasy kozats’ki”, UTOPIK ta in, S.24-34.

Yurchenko, O. (2016). Pereyaslavs’ka fortetsya XVII st. U “Arkheolohiya&Fortyfikatsiya v Ukraini”. Zbirnyk materialiv VI Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi Kam»yanets’-Podil’s’koho derzhavnoho istorychnoho muzeyu-zapovidnyka, prysvyachenoyi 150-y richnyt-si vid dnya narodzhennya M.S.Hrushevs’koho (1866-1934). Kam»yanets’-Podil’s’kyy, S.233-234.

Sokyrko Oleksii

**CITIES, FORTRESSES, GARRISONS.
FORTIFICATION AND DEFENSE STRATEGIES
IN THE COSSACK HETMANATE IN THE
«MILITARIY REVOLUTION» PERIOD**

Changes in the Early Modern military technologies have fundamentally affected the transformation in urban space: fortifications, planning, life style of the inhabitants. At the same time, the development of new defense fortresses and the modernization of the old ones, the providing it by garrisons and artillery have become important elements of state policy. All these innovations were part of the «military revolution» in Europe. Its features in this had important place in Eastern European states among them and the Cossack Hetmanate.

The theater of military operations on which the main enemy for a long time were the Tatars had led to the fact that most fortifications were wood-earthen. However, the development of firearms gradually forced to abandon brick and wooden fortifications of the frontal type. They were supplemented with elements of Western European fortification (bastions and ravelins), which increased the firepower of the fortress and its defensive capacity.

At the same time, the Hetmanate did not have sufficient resources for large-scale reconstructions of fortresses and the maintenance of permanent garrisons in them. The combination of these factors led to the fact that in the XVIII century fortification building in the Cossack Hetmanate passed into the hands of Russia and began to used in the interests of the Empire.

Key words: Cossack Hetmanate, the «Military Revolution», fortress, fortification, garrisons.

**МОДЕРНІЗАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ
В МІСТАХ:
ІМПЕРСЬКИЙ
ТА РАДЯНСЬКИЙ
ДИСКУРСИ**

УДК 378.4(477-25)(091)-057.87“1834/1863”

Тарас Самчук

магістр історії, аспірант
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
e-mail: samchuk.taras@gmail.com

ПОМЕШКАННЯ ТА ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834-1863 рр.)

У статті висвітлені особливості житлових умов студентів Університету св. Володимира упродовж 1834-1863 рр. Проаналізовано типи помешкань двох головних груп студентів. Казеннокоштных, «незможних» студентів (рос. – недостаточных студентов), які забезпечувалися за рахунок держави та своєкоштных, які навчалися за власний кошт. Встановлено, що приміщення для спільного проживання для казеннокоштных і «незможних» студентів мали належний рівень побутових умов та в цілому були комфортними для проживання студентів, водночас вони слугували формою контролю над вихованцями університету. З'ясовано, що помешкання своєкоштных студентів суттєво відрізнялося за рівнем побутових умов. Встановлено, що зазвичай студентські помешкання розташовувалися поруч з університетськими будівлями, утворюючи компактні квартали, переважно заселені вихованцями університету. У публікації описано особливості побутових умов життя студентів (опалення, освітлення, водопостачання, санітарно-гігієнічні умови) як казеннокоштных, так і своєкоштных студентів.

Ключові слова: студенти, Університет св. Володимира, помешкання, побутові умови.

Житлове забезпечення є однією з базових потреб людини. Стандарти умов проживання впливають як на фізичний, так і на психічний стан здоров'я особи. Окрім цього стандарти житлових умов є однією зі складових соціального розуміння благополуччя, заможності, з одного боку, та убогості, злиденності, з іншого. Розробку теоретичних підходів щодо вивчення аспектів житлового забезпечення розпочали вчені соціологи, а на сьогоднішній день цей напрямок досліджень перетворився на міждисциплінарний. З середини 1980-х рр. почали виходити спеціалізовані англомовні журнали «Housing studies» і «Housing, theory and society», які приділяли значну увагу різним теоретичним та прикладним аспектам проживання. Упродовж 1996-1999 рр. вийшла друком ґрунтовна п'яти томна праця «Geschichte des Wohnens»¹ (Історія житла), в якій автори охопили величезний період (від 5 тис. до н. е. до середини 1990-х рр.), вказуючи на головні особливості соціокультурних змін житлових умов.

¹ (1996-1999). Geschichte des Wohnens. Bd. 1-5. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.

² Андреев, А. (1999). Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX в. М.: Языки русской культуры; Жуковская, Т.Н. (2011). Университеты и университетские традиции в России: курс лекций. Лекция 7. Петрозаводск; Юркина, Н. Н. (2006). Повседневная жизнь московского студенчества: 1830-1890-е гг.: диссертация кандидата исторических наук. Москва; Гришунин, П. В. (2005). Студенчество столичных университетов: структуры повседневной жизни: 1820-е - 1880-е гг.: диссертация кандидата исторических наук. Санкт-Петербург, та ін.

³ Молчанов, В. Б. (2005). Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. Український історичний журнал, № 5, С. 39-53. Кругляк, М. (2009). *З історії кийвських студентських гуртожитків (друга половина XIX – початок XX ст.)*. Волинські історичні записки, Т.3, С. 125-131. Шемета, Ю. (2010). Приміщення університету Св. Володимира на початку його існування: опис будинку З. С. Самойловича (1837 р.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, Вип. 101, С. 52-55; Шемета, Ю. (2011). З історії гігієни та побуту студентів Університету св. Володимира (1834-1858). Соціальна історія: Науковий збірник, Вип. VII, С. 30-36. Посохов, С. І. (2003). «Квартирне питання» в житті студентів Імператорського Харківського університету. *UNIVERSITATES: Наука и просвещение*, № 2, С. 38-45.

⁴ Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). История Императорского университета Св. Владимира. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, С. 634, 669, Приложение VII, XL.

Варто зауважити, що помешкання та побут студентства завжди вирізнялися низкою характерних особливостей. Ще з часів Середньовіччя студентство відзначалося специфічними умовами проживання, однак вони значно різнилися в залежності від історичного періоду та регіональних особливостей. На загальному фоні виділяється приклад вищої школи Російської імперії, де держава детально регламентувала та контролювала побутово-житлові умови вихованців університету, а процес урбанізації був повільнішим ніж у Західній Європі, що в поєднанні визначало характерні особливості студентського житла та побуту. Значну увагу повсякденному життю студентів Російської імперії і, зокрема питанню студентського житла, приділяють російські вчені². Сучасні українські історики також розглядають у своїх публікаціях побут та особливості студентського житла в Києві та Харкові головним чином³.

Попри те, що помешкання та побут студентства університетів Російської імперії неодноразово висвітлювалися вченими, стосовно окремих навчальних закладів немає узагальнюючих праць. Зокрема, це стосується специфіки житла та побуту студентів Університету св. Володимира, де головним чином розглянуті деталі проживання казеннокоштных студентів (тих, які перебували на державному забезпеченні). Також у публікаціях не означено місце розташування гуртожитків та місць компактного проживання студентів у міському просторі, що унеможливило окреслити просторовий аспект життя студентів. Отож тема потребує загального розгляду з доповненням та уточненням вже відомої інформації.

Відповідно, ми зосередимо свою увагу виключно на розгляді особливостей помешкань та побуту студентів Університету св. Володимира, розпочинаючи з інституту казеннокоштных (к. к.) та закладу для незаможних («недостаточных») студентів, а далі перейдемо до висвітлення подробиць проживання своєкоштных вихованців університету. На наше переконання, загальний огляд потрібний для висвітлення особливих соціокультурних умов Києва, які мали вплив на університет загалом та на студентську корпорацію зокрема. Водночас не варто випускати з уваги те, що і самі студенти долучилися до модернізації міста та вплинули на соціокультурні процеси в ньому.

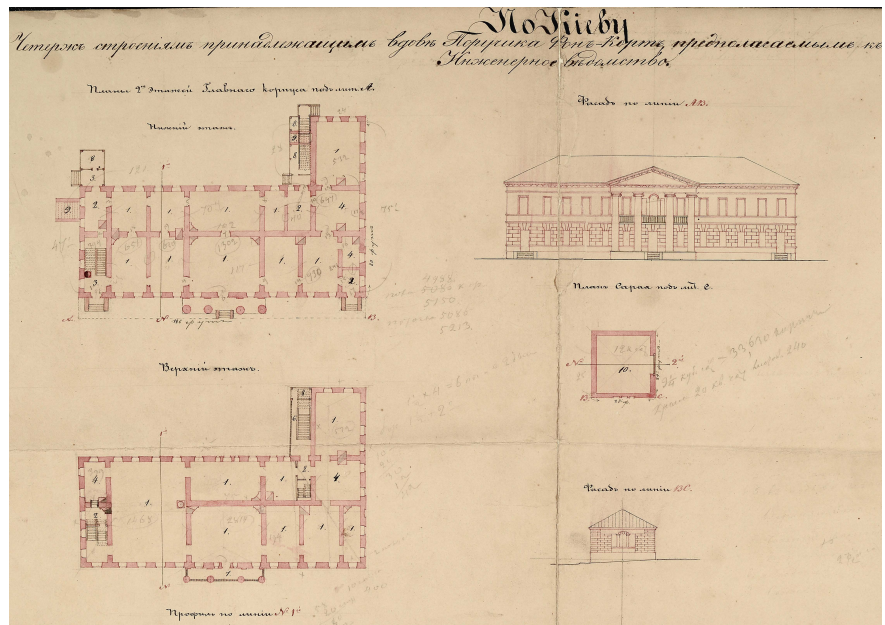
Спочатку варто навести статистичну інформацію стосовно студентства Університету св. Володимира. У 1838 р. 57 з 267 студентів перебували на казеннокоштному утриманні та в якості пансіонерів, ще 40 відносилися до категорії «недостаточных студентов», що загалом становило близько 36% від всієї кількості студентства Університету св. Володимира. У 1845 р. цей показник дещо виріс і становив майже 39% від студентського загалу (135 к. к. студентів і 37 незаможних з 443). Однак у 1855 р. бачимо помітне скорочення цієї категорії студентства в відсотковому співвідношенні до решти вихованців Університету св. Володимира. Кількість забезпечених державою студентів становила 24% (140 к. к. студентів і 54 незаможних з 808)⁴.

Першою будівлею Інституту казеннокоштных студентів був будинок Корта. У ньому від вересня 1834 р. до жовтня 1836 р. роз-

⁵ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 46 зв.

⁶ ДАК, ф. 16, оп. 370, спр. 12, арк. 138-139.

ташовувався гуртожиток для казеннокоштных студентів⁵. У цьому ж будинку протягом зазначеного періоду також розміщувалися навчальні аудиторії та кабінети з колекціями університету. Будинок Корта був найбільшим серед всіх орендованих університетом приміщень. Лише на другому поверсі розташовувалося 13 кімнат. Нижній поверх займали 12 кімнат. За прийнятою в той час традицією стіни кімнат будинку мали різні кольори, які чергувалися (рожевий, зелений, блакитний). Інтер'єр був характерним для заможного міського будинку пер. пол. XIX ст., лише частково змінений та підпорядкований навчальним потребам⁶. Зі зростанням кількості студентів та загальним розширенням університету Інститут казеннокоштных студентів був перенесений до іншої орендованої садиби.

Іл. 1.
Фасад і план двох поверхів
будинку І. Корта 1853 р.

У жовтні 1836 р. Інститут казеннокоштных студентів перемістився до садиби Самойловича. На її території розташовувалися головний двоповерховий мурований будинок, який виходив на червону лінію вулиці Кловської (сучасна вул. Липська), дерев'яний флігель виходив до вулиці Бегічевської (згодом перейменованої на Інститутську). Ще один мурований флігель розташовувався у глибині двору. На території садиби також розміщувалися нежитлові господарські споруди та невеликий сад. Про будинок Самойловича М. Чалий згадував: «Состояние института в этот период имело за собой то преимущество, что он по окружному виду и по внутреннему устройству не имел казенного характера, каким обыкновенно отличаются закрытые заведения»⁷.

У головному будинку для студентів було відведено 6 кімнат на другому поверсі і 5 на першому. Також у будинку знаходилися бібліотека інституту, буфет, їдальня і гардероб. У флігелі поруч з головним будинком розташовувалася квартира економа, канцелярія інспектора студентів, студентська кухня та пекарня⁸. Протягом 1836-1842 рр. на одну кімнату припадало 3-5 студентів. Згідно з кресленням будинку Самойловича⁹ на одного студента припадало приблизно 8-10 м² простору.

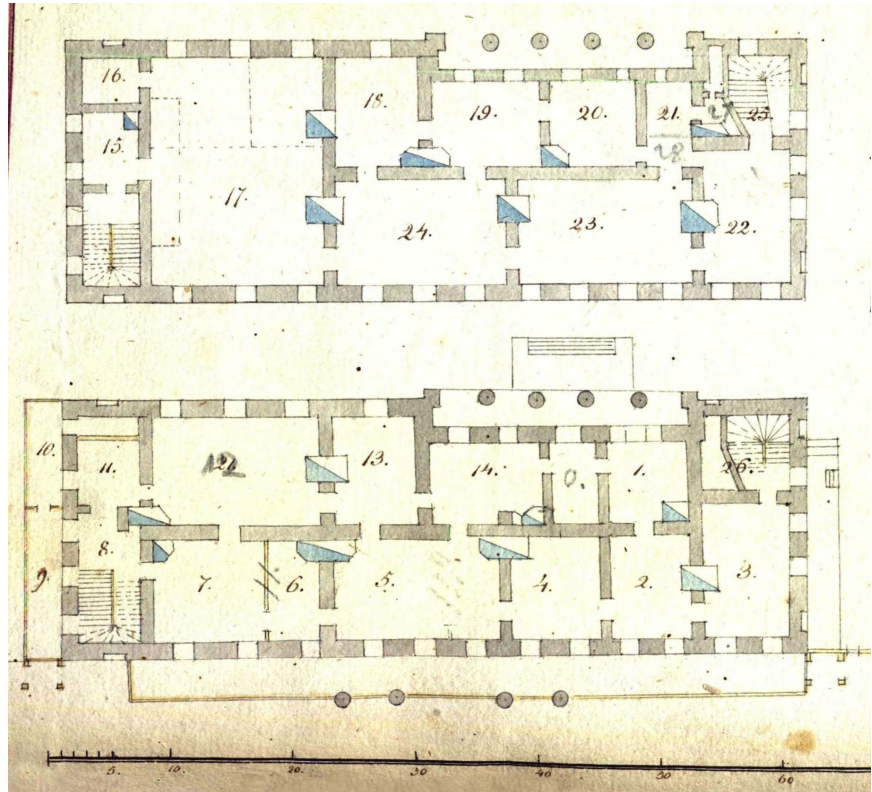
⁷ Чалий, М. (1994). Спогади із життя університету XIX ст. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн., Кн. 1. Короткий, В., Ульяновський, В. (упоряд.). Київ: Заповіт, С. 203.

⁸ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 87-90.

⁹ Так само. – оп. 370, спр. 18, арк. 25.

¹⁰ Так само. оп. 372, спр. 25, арк. 20-21.

Іл. 2.
План двох поверхів будинку
З. Самойловича 1834 р.

¹¹ Так само. оп. 377, спр. 11, арк. 1-2 зв.

¹² Там само. Арк. 9.

¹³ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 90-90 зв.

¹⁴ Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). История Императорского университета Св. Владимира. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, С. 640, 661.

¹⁵ Чалий, М. (1994). Спогади із життя університету ХІХ ст. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн., Кн. 1. Короткий, В., Ульяновський, В. (упоряд.). Київ: Заповіт, С. 203; Романович-Славатинський, О. (1994). Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках. Там само, С. 173.

Внутрішнє оздоблення будинку було доволі простим. Стелі в будинку Самойловича білилися крейдою. Стіни верхнього поверху були перлового (білого з сизим відтінком) кольору. Підлога, парадні сходи були пофарбовані вохрою на олійній основі. Двері та одвірок мали білий колір¹⁰.

Восени 1841 р. в Університеті св. Володимира був відкритий медичний факультет¹¹. Для розташування медичного факультету університетська адміністрація підбрала трьохповерховий будинок полковника Фреймана, який розташовувався на Лютеранській вулиці неподалік Хрещатика¹². На першому поверсі будинку розташовувалися Інститут казеннокоштных студентів медичного факультету, буфет та умивальня, всього 5 кімнат. Медичний факультет Університету св. Володимира недовго розміщувався в будинку Фреймана. Вже 1 липня 1842 р. він був переміщений до новозбудованого університетського корпусу¹³. Однак, не всі студенти переселилися в головну будівлю університету. Для студентів медичного факультету, які мали практичні заняття в військовому госпіталі, винаймався спеціальний будинок на Печерську, неподалік госпітальних будівель. Оренда будинку тривала до серпня 1858 р. і була припинена у зв'язку з ліквідацією Інституту казеннокоштных студентів¹⁴.

У 1842 р. з переходом університету до власної будівлі, казеннокоштні студенти були поселені на четвертому поверсі. З правого боку корпусу (північна частина приміщення) розміщувалися кімнати словесників, юристів і математиків, з лівого боку (південна частина приміщення) мешкали студенти-медики¹⁵. Окремо для студентів з проблемами дихальних шляхів були влаштовані кімнати на другому поверсі корпусу. У перші роки після побудови приміщення студентські кімнати були доволі вологими та неком-

¹⁶ Солтановський, А. (1994). Із спогадів про університетське життя 40-х років XIX ст. Там само, С. 191, Романович-Славатинський, О. (1994). Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках. Там само, С. 179.

¹⁷ Кальницький, М. (2014). Гимназии и гимназисты. К.: Сидоренко В. Б., 64; ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 226.

¹⁸ Ернст, Ф. (1930). Київ. Провідник. К., С. 407-408.

¹⁹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 28, арк. 226.

фортними, що позначалося на стані здоров'я студентів. Кількість студентів, які мешкали у кімнатах коливалася від 4 до 8¹⁶.

Заклад для незаможних студентів (рос. – «заведение для недостаточных студентов») мав свої особливості облаштування студентського житла. Від кінця 1837 р. до квітня 1839 р. він розташовувався у будинку В. Гербеля на вул. Олександрівській. Сьогодні приблизно на цьому ж місці розташовуються будівлі гуманітарних інститутів НАН України за адресою вулиця М. Грушевського, 4¹⁷. Будинок був двоповерховим та мурованим, з декоративним оформленням у класичному стилі. Його фасад на другому поверсі прикрашав портик із шести корінфських колон¹⁸. Окрім мурованого двоповерхового будинку винаймалися дерев'яний флігель та декілька господарських будівель, які знаходилися на території садиби. Для нагляду за студентами в будинку із вихованцями університету мав знаходитися один із помічників інспектора студентів¹⁹.

Іл. 3.
Будинок В. Гербеля.
Фото сер. 1930-х рр.

З осені 1840 р. до літа 1842 р. заклад для незаможних студентів розташовувався в садибі поміщика П. Хоєцького поруч з Кловським палацом. Головний будинок садиби був двоповерховим та дерев'яним. Студентські кімнати займали весь верхній поверх (8 кімнат) і ще 5 кімнат на нижньому. Студенти жили по 2-3 в кімнаті²⁰. Також на нижньому поверсі мешкав помічник інспектора, який постійно наглядав за студентами. У дерев'яному флігелі, що розташовувався у глибині садиби містилися: гардероб, буфет та їдальня для студентів. Спеціально для потреб студентів була споруджена дерев'яна кухня²¹.

Згодом заклад для «недостаточных студентов» перемістився в будинку поруч з головним університетським корпусом. З 1842 р. незаможні студенти оселилися в будинку Петрова, який розташовувався на розі вул. Єлизаветинської (сучасна вул. Пушкінська) та Університетського бульвару (суч. бульвар Т. Шевченка). О. Андріяшев згадував про стан закладу для незаможних студентів у другій половині 1840-х рр. Він писав: «Вблизи университета был нанят прекрасный каменный двухэтажный дом, принадлежавший тогда Петрову, в котором на одном этаже помещались спальни

²⁰ Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). История Императорского университета Св. Владимира. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, С. 669.

²¹ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 87-90 зв.

Іл. 4.

Фрагмент карти
Палацової частини Києва
1851 р. з позначенням будинків,
де мешкали студенти. 1. Будинок
Корта; 2. Будинок Самойловича;
3. Будинок Гербеля;
4. Будинок Хойнацького.

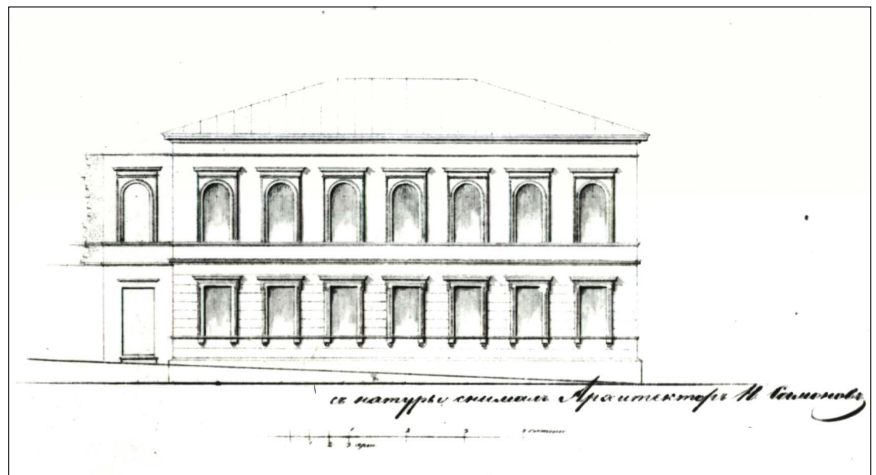

²² Андрияшев, А. Ф. (1911). Воспоминания старого педагога. Русская старина, № 3, С. 578.

²³ Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). История Императорского университета Св. Владимира. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, С. 666.

Іл. 5.

Фасад будинку Петрова
1849 р.

и столовые, аверху комнаты для занятий, прекрасные светлые комнаты»²². Однак звіт інспектора студентів від грудня 1848 р. свідчив, що стан житлових умов у будинку Петрова все ж був незадовільним. Кімнати були неприбраними, у деяких місцях була відбита штукатурка. У пічок були відсутні дверці, а через великі тріщини дим потрапляв у житлові приміщення, до того ж не всі пічки опалювалися, через що у приміщенні було холодно. В умивальній кімнаті постійно протікали діжки з водою, через що підлога завжди була мокрою і брудною, а інші кімнати наповнювалися вологою²³.

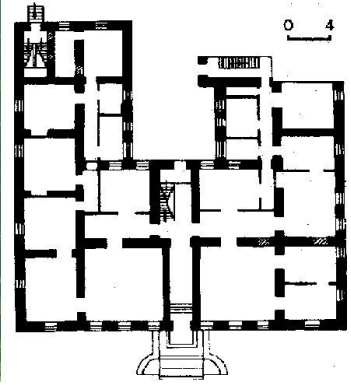
²⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1542, оп. 1, спр. 192, арк. 17.

²⁵ ДАК, ф. 16, оп. 368, спр. 32, арк. 2.

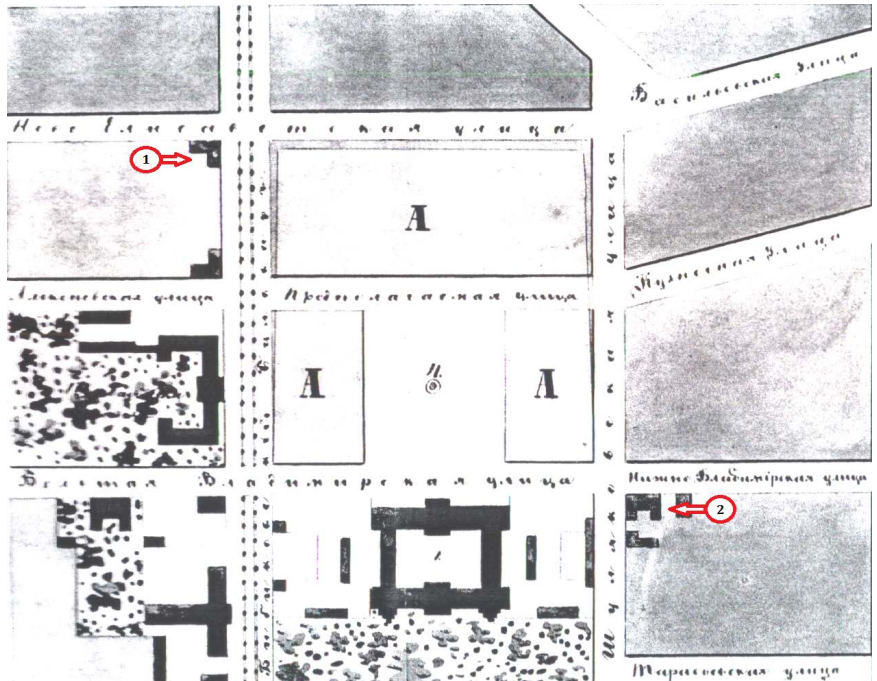
Очевидно, що незадовільний стан будинку Петрова став причиною переміщення незаможних студентів. У 1849 р. студенти переселилися до будинку Березовського, який розташовувався на розі вулиць Володимирської та Шулявської (суч. вул. Л. Толстого)²⁴. Будинок був двоповерховим, на верхньому поверсі розташовувалося 11 кімнат, в яких жили студенти²⁵. Також в будинку мешкав інспектор студентів. О. Романович-Славатинський згадував: «Для студенческой бедноты это было благотворное учреждение [...]; за шесть рублей в месяц мы имели прекрасное помещение, стол вместе с казеннокоштными студентами, вечерний и утренний

²⁶ Романович-Славатинский, О. (1994). Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн.; Кн. 1. Короткий, В., Ульяновський, В. (упоряд.). Київ: Заповіт, С. 174.

чай в самому штрафгаузе»²⁶. У свою чергу, Л. Совінський описуючи заклад для незаможних студентів зазначав, що в ньому панувала дружня атмосфера взаємодопомоги, а побутові умови закладу були задовільними для життя та навчання найбільш вихованців університету²⁷. Будинок Березовського слугував прихистком для незаможних студентів до завершення існування закладу, який проіснував до 1 листопада 1860 р.²⁸.

Іл. 6.
Фасад і план будинку
Березовського 1990-ті рр.

Іл. 7.
Фрагмент карти Києва
поч. 1860-х рр.
з позначенням місць,
де розташовувалися
1. Будинок Петрова;
2. Будинок Березовського.

²⁷ Sowiński, L. (1961). Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie. Warszawa, S. 261.

²⁸ Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). История Императорского университета Св. Владимира. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, С. 666, 673.

Приміщення, в яких мешкали казеннокошtnі студенти, пансіонери та вихованці закладу для незаможних студентів, не були спеціально збудовані для потреб групового проживання студентів. За своїм призначенням та плануванням вони відповідали вимогам міського помешкання середнього рівня заможності. Адміністрація університету доклала зусиль, щоб організація внутрішньої просторової структури студентського житла була спрямована на створення цілісної системи, в якій вихованці університету могли почувати себе комфортно як для навчання, так і для відпочинку. При цьому важливим залишалося питання контролю над студентами, здійснювати який у таких будинках було легше.

Варто також відзначити, що мешканцями гуртожитків були як студенти-поляки (римо-католики), так і вихованці університе-

²⁹ Remy, J. (2000). Higher education and national identity: Polish student activism in Russia 1832-1863. Helsinki: Soumalaisen Kirjallisuuden Seura, P. 89-90.

³⁰ Tabiś, J. (1974). Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834-1863. Kraków : Wydaw. Literackie, S. 31, 37-39.

³¹ Голландська пічка – облицьована кахлями прямокутна пічка для обігріву кімнат з вертикальними димооборотами, за рахунок такої конструкції здійснюється висока віддача теплової енергії. Голландська пічка, як правило, має ширину близько 1 метра, глибину - до 2 і висоту - до 2,5 метрів. Маючи порівняно невеликі розміри, голландська пічка використовувалася для обігріву міських будинків і приміщень до поширення централізованого опалення в XVIII - початку XX століть. Плужников, В. И. (1995). Термины российского архитектурного наследия. Словарь-гlossарий. М.: «Искусство», С. 46-47.

³² Шемета, Ю. (2010). Приміщення університету Св. Володимира на початку його існування: опис будинку З. С. Самойловича (1837 р.). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, Вип. 101, С. 53-54.

³³ ДАК, ф. 16, оп. 370, спр. 12, арк. 138-139.

ту українського та російського походження (православні). Поруч з тим фактом, що поляки становили найбільшу групу студентів в Університеті св. Володимира, Й. Ремі зазначає, що вони були більш організованими та мали між собою тісний взаємозв'язок. Студенти-поляки часто домінували та визначали стиль життя в студентських гуртожитках. Також їм була більш притаманна тенденція до ізоляції від студентів інших національностей²⁹. Водночас, житловий побут студентів-поляків не вирізнявся серед решти студентства Університету св. Володимира. Я. Табіш зазначає, що в своїй більшості вони були незаможними та зазвичай підлаштовувалися до наявних умов. Прошарок студентів-багатіїв був зовсім незначний і не мав серйозного впливу на решту вихованців університету, тим більше, розгульний стиль життя заможних франтів піддавався осуду з боку студентського загалу³⁰.

Далі пропонуємо висвітлити специфіку житлово-побутових умов казеннокоштных та незаможних студентів. У нашому огляді ми будемо спиратися головним чином на праці Ю. Шемети, так як дослідниця детально опрацювала значний об'єм архівних матеріалів. Водночас в окремих аспектах тема потребує доповнення та уточнення.

Перші орендовані університетські будинки (Корта, Самойловича, Гербеля, Хоєцького, Петрова, Березовського), в яких мешкали студенти, головним чином, отоплювалися так званими голландськими пічками³¹, рідше камінами. Наприклад, у будинку Самойловича для обігріву використовувалося 16 голландських пічок³². У будинку Корта поруч з голландськими пічками також були каміни³³. Голландські пічки були доволі зручними та економними, одна пічка такого типу могла обігрівати декілька кімнат.

Опалювальний сезон тривав протягом 5-6-ти «зимових місяців» – від 1 жовтня до 1 квітня. Для обігріву приміщення найчастіше використовували вільхові та березові дрова³⁴. Розпилюванням дров та опаленням університетських приміщень займалася спеціальна прислуга. Звичною була ситуація, коли пічки топилися один раз щоденно у той же самий час протягом однієї-двох годин, однак у часи найміцніших морозів застосовували дворазове опалювання (протягом двох годин зранку і протягом однієї – ввечері). Завдяки такому типу опалення в усіх кімнатах будинку вдавалося підтримувати стабільну комфортну температуру³⁵.

Для обігріву головного корпусу університету використовувалися голландські пічки, духові пічки та каміни. Духові пічки розташовувалися в підвальному приміщенні, звідки тепле повітря піднімалося нагору по спеціальним трубам³⁶. На поверхах використовувалися голландські печі та каміни. Для обігріву інституту казеннокоштных студентів використовували 41 пічку. Наприкінці

³⁴ Шемета, Ю. (2012). Побутові умови повсякденного життя студентів Університету Св. Володимира (1834-1858 pp.). Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Вип. 29, С. 85, 88.

³⁵ Szewczyk, J. (2012). Piece Wschodniej Europy jako fenomen architektoniczny i kulturowy: na podstawie dawnej literatury anglojęzycznej. Białystok, S. 86.

³⁶ Киселев, И. А. (n.d). Архитектурные детали в русском зодчестве XVIII–XIX веков. Справочник архитектора-реставратора. Retrieved 10.08.2017, from <http://art-con.ru/node/1103>

³⁷ Складною мірою для дров була поліниця, вона становила 1 сажень (213 см) в довжину і 1 сажень у висоту, ширина поліниці визначалася одним, двома або трьома полінами 3 чверті кожне (чверть ≈ 18 см.) (2001). Дрова. Толковий словарь живого великорусского языка. В 4 тт. Т. 1.: А-З. М.: ОЛМА-ПРЕСС. С.450

³⁸ Шемета, Ю. (2012). Побутові умови повсякденного життя студентів Університету Св. Володимира (1834-1858 рр.). Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Вип. 29, С. 87-88.

³⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 6. спр. 272, арк. 2.

⁴⁰ Шемета, Ю. М. (2014). Освітлення в Імператорському Університеті Св. Володимира (1830-ті – початок 1860-х рр.). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Вип. 86, С. 32.

⁴¹ Там само, С. 33-34.

⁴² ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 2825, арк. 111.

⁴³ Шемета, Ю. М. (2014). Освітлення в Імператорському Університеті Св. Володимира (1830-ті – початок 1860-х рр.). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Вип. 86, С. 32-33.

1850-х рр. у головному корпусі, флігелях та «штрафгаузі» (будинок Березовського) налічувалося 170 голландських, 33 варисті, 22 духові, 13 пічок «особливого призначення» (для медичних потреб) та 15 камінів. У 1858 р. на опалення головного корпусу витрачалося 147 сажнів (313 м) три полінних, або 110 сажнів (234 м) одно полінних триаршинних дров³⁷ на суму 1522 руб. 81 коп. Ще будівельним комітетом для зведення приміщень Університету св. Володимира була визначена бажана температура повітря в коридорах, на сходах та житлових приміщеннях. Норма становила $+13-16^{\circ}\text{C}$ ³⁸.

Орендовані для студентів будинки освітлювалися переважно свічками та олійними світильниками³⁹. Як правило використовувалися свічки з яловичого або свинячого жиру, які мали неприємний запах і давали багато кіптяви. Згодом почали закуповувати стеаринові свічки, які давали більш яскраве світло і менше кіптяви. Кількість свічок розраховувалася в залежності від кількості студентів, часу занять і пори року. На основі аналізу архівних документів Ю. Шемета встановила, що станом на 1847-48 навчальний рік на кожен день у період з 1 вересня по 15 лютого передбачалося 159 сальних свічок (по одній для кожного студента – 138, 4 для ватерклозетів, 2 в умивальню, 6 у їдальню, 8 для нічників і 1 на кухню). Зі збільшенням світлового дня потреба у штучному освітленні зменшувалася, тому з 15 лютого до 1 травня для освітлення потрібно було 78 свічок щоденно, з 1 травня по 10 червня – 70 свічок на кожен день, з 10 червня по 22 липня – 15, а з 22 липня по 1 вересня – 70 свічок⁴⁰.

Існував особливий режим освітлення університетських приміщень. Студентам дозволялося працювати з штучним світлом до 22, у виключних випадках до 23 години. Бібліотека освітлювалася з 17 до 21 години. Коридори головного корпусу освітлювалися за допомогою одноріжкових настінних олійних ламп, а в аудиторіях використовували настінні та настельні олійні лампи. За освітленням студентських кімнат та інших університетських приміщень слідувала спеціально найнята прислуга, рідше цирульники та лакеї⁴¹.

Для свічок були передбачені свічники. Вони поділялися на звичайні одно свічкові, канделябри для декількох свічок, також за видами – настільні, настінні, підлогові, шандали (важкі свічники), дзеркальні або з редуктором. Звичайний свічник складався з підставки-основи, стрижня стояка, чашечки для воску і патрона. Очевидно більшість з названих видів свічників використовувалися для освітлення приміщень Університету св. Володимира. Зокрема серед університетської документації є згадки про дзеркальні свічники⁴². Свічники ставилися на обідній стіл, також кожен з казенно-коштных студентів отримував свічник для користування в кімнаті. Як правило, свічники виготовлялися з червоної або жовтої міді. У кімнатах студентів були також нічники у вигляді блюдця підставки з ручкою, згодом на підставку додали ємність для олії та абажур⁴³.

Вихованці закладу для незаможних студентів отримували щоденно по сальній свічці за державний рахунок, які використовували для роботи в темну пору дня. Часто студенти зі «штрафгауза»

⁴⁴ Sowiński, L. (1961). Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie. Warszawa, S. 261.

⁴⁵ Шемета, Ю. М. (2014). Освітлення в Імператорському Університеті Св. Володимира (1830-ті – початок 1860-х рр.). Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Вип. 86, С. 33.

⁴⁶ (1889). Воспомяная М. Чалого. Киевская старина. № 12, С. 497-498.

⁴⁷ ДАК, ф. 16, оп. 370, спр. 46, арк. 86.

⁴⁸ Шемета, Ю. (2011). З історії гігієни та побуту студентів Університету св. Володимира (1834-1858). Соціальна історія: Науковий збірник. Вип. VII, С. 33.

⁴⁹ Там само, С. 34.

⁵⁰ Там само, С. 34.

ділилися свічками з менш заможними своєкошtnими студентами⁴⁴. Коридори будинку для незаможних студентів освітлювалися за допомогою 3-х олійних стельових ламп та 3-х бляшаних нічників⁴⁵.

На початку 1840-х рр. кімнати казеннокошtnих студентів освітлювалися за допомогою сальних свічок, які згодом були замінені настінні олійні лампи, по одній на двох студентів. Лампи давали дуже мало світла, на що студенти неодноразово звертали увагу адміністрації університету, однак остання не приймала якихось рішень. Тоді студенти вдалися до радикальних дій, щовечора з ладу виходило декілька ламп, ціна ремонту яких значно перевищувала вартість свічок. Адміністрація університету була змушена піти на поступки і повернути для освітлення сальні свічки⁴⁶.

Одним з найважливіших компонентів щоденного життя студентів було забезпечення водою, яка була необхідна для харчування та гігієнічних потреб. Поруч з будинками, в яких проживали студенти були криниці, зокрема у садибі Корта та Самойловича та ін., однак води з криниць було недостатньо для щоденних потреб студентів. Адміністрація університету забезпечувала додаткове постачання річкової води. Доставка води для кухні здійснювалася двічі або тричі на день⁴⁷. У своєму дослідженні Ю. Шемета встановила, що для транспортування води використовували кований биндюг, дерев'яні діжки з черпаками, для зливу води – менші діжки та відра. На початку 1840-х рр. для господарських потреб університету щодня використовувалося близько 200 відер води: для умивання студентів – 35 відер, для приготування чаю – 16, для пральні – 20, решта використовувалася для інших господарських потреб⁴⁸. Поруч з головним корпусом університету було викопано чотири криниці, вода лише у двох з яких, була придатною для використання, причому лише для технічних потреб. Для пиття, приготування їжі та чаю воду привозили з урочища Паньківщина. У головному корпусі Університету св. Володимира передбачався водогін, однак його облаштування виявилось доволі тривалим процесом. Будівництво водогону тривало протягом 1843-46 рр. Водогін був локальним, спеціальними насосами вода з криниць накачувалася у резервуари, звідки вона розповсюджувалася по водопровідній системі, у разі спорожнення резервуару система не працювала. Документи підтверджують, що водогін зазнавав частих поломок та не мав належного технічного обслуговування, тому для потреб університету додатково винаймався водовоз, який доставляв воду до університету⁴⁹.

Приміщення для справлення природних потреб мали назву «відхожі місця», «ретирадники» або «нужники». У будинку Корта в 1834 р. було облаштовано два відхожих місця. Приміщення розташовувалося неподалік сходів, відділялося дерев'яною перегородкою, обшивалося дошками, обмазувалося глиною і білилося, для випорожнень ставився ящик на 3 місця розміром в 1 аршин. Періодично ящик з нечистотами виносили та очищали. Подібне відхоже місце було влаштоване в будинку Самойловича в коридорі першого поверху⁵⁰. Очевидно поруч з іншими університетськими будинками були влаштовані туалети поза домом у вигляді невели-

ких дерев'яних будиночків над вигрібною ямою, що було звичним для Києва цього періоду.

Оскільки після переміщення до університетського корпусу не одразу вдалося влаштувати водопровід і каналізацію, туалети було обладнано за старим принципом. «Такі приміщення, – зазначає Ю. Шемета, – обов'язково мали вікно, ділилися на дві частини: місця для справлення природних потреб, відгороджені перегородкою і площадку перед ними. Самі «зручності» становили собою лавку із отворами, і поділялися на дві частини: на два і три місця. Приміщення оббивалося дошками, згодом частково свинцевими пластинами, стіни білили, щоб уникнути неприємного запаху. Незважаючи на всі заходи уникнути смороду не вдавалося. Невідомо чи всі вони опалювалися, принаймні в 1842-43 рр. згадується одне «тепле відхоже місце». Таких приміщень на студентській житловій частині було щонайменше два» (Там само, С. 35). У деяких інших будівлях студенти користувалися урильниками, зокрема серед майна студентської лікарні зазначається 10 фаянсових урильників (ДАК, ф. 16, оп. 379, спр. 98, арк. 19 зв.)⁵¹.

У 1843 р. адміністрацією університету було прийняте рішення встановити в університеті ватерклозети. Планувалося зробити 48 чавунних або мідних ватерклозетів з внутрішньою оббивкою свинцем, з мідними кранами, свинцевими трубами, з дубовими стільчаками, сосновими перегонками, покритих лаком. У 1850-х рр. проводилися систематичні ремонтні роботи відхожих місць та каналізації загалом. Приміщення дезінфікувалися, фарбувалися, окремі елементи каналізаційної системи вилуджувалися⁵².

Для щоденних гігієнічних потреб студентів існували окремі умивальні кімнати, де вихованці університету щоденно здійснювали часткове омовіння та миття рук перед споживанням їжі. Такі приміщення були в будинку Корта, Самойловича та на четвертому поверсі головного корпусу університету. Для повного омовіння студентів спочатку винаймалася лазня на березі Дніпра. Власна університетська лазня розташовувалася в одному з флігелів поблизу головного корпусу. Вона складалася з 4 кімнат. В одній з кімнат розташовувалася піч з казаном, в наступних двох (банних) вздовж стін стояли лавки, а в останню кімнату (мильну) – по спеціальній мідній трубі подавалася вода. Також студенти користувалися ваннами, але виключно з лікувальною метою⁵³. Зазвичай студенти відвідували баню двічі на місяць, однак адміністрація прагнула запровадити щотижневі купання для студентів з метою покращення чистоти та здоров'я студентів⁵⁴.

На основі архівних матеріалів Ю. Шемета встановила, що прибиранням помешкань казеннокоштных студентів та вихованців закладу для незаможних студентів займалася спеціально найнята для цього прислуга. Вікна, дерев'яні та кам'яні підлоги милися полотняними ганчірками, паркет очищали щітками з суконним дрантям і згодом натирали воском та поташем. Для прибирання пилу з меблів та карнизів використовували щітки з кінського волосу, спеціально для обмітання стін використовувалися мочальні швабри на довгих палицях⁵⁵. Загалом при орендованих будівлях університету в 1840 р. працювало 26 служників (сторожі, швейцари, гардеробники, прибиральники)⁵⁶. Казеннокоштні студенти також забезпечувалися лакеями (на одного лакея приблизно при-

⁵¹ Там само, С. 35.

⁵² ДАК, ф. 16, оп. 368, спр. 32, арк. 5.

⁵³ Шемета, Ю. (2011). З історії гігієни та побуту студентів Університету св. Володимира (1834-1858). Соціальна історія: Науковий збірник; Вип. VII, С. 33.

⁵⁴ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 171, арк. 4а.

⁵⁵ Шемета, Ю. (2011). З історії гігієни та побуту студентів Університету св. Володимира (1834-1858). Соціальна історія: Науковий збірник; Вип. VII, С. 32.

⁵⁶ ДАК, ф. 16, оп. 375, спр. 146, арк. 59-60 зв.

⁵⁷ Шемета, Ю. (2011). З історії гігієни та побуту студентів Університету св. Володимира (1834-1858). Соціальна історія: Науковий збірник; Вип. VII, С. 31.

⁵⁸ ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 572, арк. 158-161.

⁵⁹ Ця категорія була найбільшою у кількісному співвідношенні у 1838 своєкошті студенти становили 64 %, у 1845 – 61 %, а в 1855 – 76 % від студентського загалу. Владимирский-Буданов, М. Ф. (1884). История Императорского университета Св. Владимира. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, С. 634, 669, Приложение VII, XL.

⁶⁰ (1994). Инструкции инспектору студентов Императорского университета Св. Владимира 1835 г. 3 іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн.; Кн. 1. Короткий, В., Ульяновський, В. (упоряд.). Київ: Заповіт, С. 119.

⁶¹ (2014). Університет Святого Володимира: студентське життя 1834-1917: зб. документів. В. Ф. Колесник, В. А. Короткий, І. І. Чигирик (упоряд.); К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

⁶² Шульгин, В. Я. (2010). История университета Св. Владимира. К.: Лыбидь, С. 187.

⁶³ (1911). Pamiętniki Zygmunt Kotłuszynskiego 1826-1894. Kraków, S. 12.

⁶⁴ Dubiecki, M. (1909). Młodzież polska na Uniwersytecie Kijowskim przed r. 1863, Kijów, S. 39.

⁶⁵ (1889). Воспоминания М. Чалого. Киевская старина. № 9, С. 719; № 10, С. 129, 133.

падало від 4 до 12 студентів). У 1858 р. лакеїв було 12, вони прибирали студентські кімнати, чистили одяг та ін.⁵⁷. В основному прислугою при інституті казеннокоштных студентів працювали відставні солдати, унтер-офіцери, меншою мірою міщани та селяни⁵⁸.

Інакша ситуація з вирішення «квартирного питання» склалася у своєкоштных студентів Університету св. Володимира⁵⁹. На відміну від пансіонерів, казеннокоштных чи «недостаточных» студентів, вони самостійно займалися пошуком житла. До того ж вони були обмежені університетськими правилами. Наприклад, студентам заборонялося селитися в будинках, де розташовувалися трактири, ресторани, заїжджі двори або збиралися люди, які викликали підозру. На інспектора студентів та його помічників покладалася обов'язки слідкувати за квартирами студентів і у випадку порушень зазначених правил, студент був змушений змінити житло⁶⁰.

Згідно правил, своєкошті студенти у своєму домашньому побуті повинні були дотримуватися розпорядку дня казеннокоштных студентів, тобто їм було заборонено покидати квартиру після 10 вечора, у разі необхідності перебувати поза межами квартири студент мав звернутися до інспектора по особливий дозвіл. При зміні квартири студент мусив повідомити про це інспектора та зазначити свою нову адресу та подробиці квартирування. Студентів заохочували селитися компактно в благополучних районах міста, щоб уникнути згубного впливу підозрілих та неблагонадійних людей⁶¹.

Житлові умови своєкоштных студентів дуже відрізнялися. Де-хто взагалі міг не мати постійного помешкання і вів кочовий спосіб від одних друзів до інших, влітку місцем для ночівлі для таких студентів слугувала альтанка в Царському саду⁶². Найбагатші студенти могли винаймати квартири на декілька кімнат у центрі міста з прислугою⁶³.

Протягом 1834-1842 рр. студенти та викладачі оселялися поблизу орендованих Університетом св. Володимира будинків на Липках та Печерському форштадті⁶⁴. Студенти мешкали на Графському провулку (суч. вул. Лютеранська), на вулицях Микільській (суч. вул. І. Мазепа) та Еспланадній (суч. вул. М. Омеляновича-Павленка). Однак незаможне студентство селилося у Проваллі, яке відділяло Липки від Печерська. У Проваллі нараховувалося декілька десятків невеликих будиночків з городами та садами, які тягнулися аж до дніпровських схилів. У таких будинках групи студентів винаймали квартири з обідом, чаєм і пранням одягу в середньому за 25 рублів асигнаціями на місяць. Як правило, таке житло було малопридатним для життя, студентам надокучали кровососні комахи, а часом вихованців університету обкрадали. Через короткий проміжок часу студенти були змушені переселитися до своїх колег, які мали кращі житлові умови. Наприклад, на вул. Микільській, де, наприклад, троє студентів мешкали в двох маленьких кімнатах, за «стол и квартиру» кожен платив по 2 р. 83 коп. сріблом⁶⁵.

⁶⁶ Tabiś, J. (1974). *Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834-1863*. Kraków: Wydaw. Literackie, S. 49.

⁶⁷ Драч, О. (2014). Студенство Університету Св. Володимира доби Шевченка: соціокультурний портрет. У Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX-XXI століть: Шевченкознавчий дискурс. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 29 травня 2014 року м. Київ, С. 14.

⁶⁸ (1901). *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmową Włodzimierza Spasowicza*. T. 1. Lwów, 1900, S. 274; Романович-Славатинський, О. (1994). Із спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843-1854 роках. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн.; Кн. 1. Короткий, В., Ульяновський, В. (упоряд.). Київ: Заповіт, С. 161.

⁶⁹ (1889). Воспоминания М. Чалого. *Киевская старина*. № 10, S. 123; Wiercieński, H. (1973). *Pamiętniki*. Lublin, S. 119.

⁷⁰ Hendrychowski, E. (1933). *Wspomnienia z Kijowa 1858-1862. Przeszłość*. № 7, S. 102; Wiercieński, H. (1973). *Pamiętniki*. Lublin, S. 119.

Іл. 8.

Панорама Либідської частини Києва («Новое строение») 1870-ті рр.

Деякі зі студентів, головним чином поляки, у перші роки існування університету мешкали у приватних пансіонах на Липках та Печерську. Одним з таких закладів був пансіон шляхтича Боровського. Після викриття польського таємного товариства серед студентів у 1837 р. університетська адміністрація почала дуже ретельно стежити за помешканням своєкоштных студентів, особливо студентів-поляків, в окремих випадках забороняючи поселятися в приватних пансіонах⁶⁶.

Студенти також проживали у професорів Університету св. Володимира. Наприклад, є згадки, що польські студенти мешкали на квартирі у Ю. Коженювського та інших викладачів поляків⁶⁷. У 1840-х рр. професори О. Новицький, О. Федотов-Чеховський, М. Дяченко, О. Ставровський і К. Митюков також пропонували заможним студентам поселитися в їх квартирах. Як правило, таке квартирування сприяло успішному навчанню студентів та відмінному складанню іспитів⁶⁸.

Доволі частим вирішенням «квартирного питання» для студентів було репетиторство. Від перших років існування університету студенти викладали для дітей киян, мешкаючи в будинку батьків своїх учнів⁶⁹. Траплялося, що студенти виїжджали з міста на гувернерство до садиб дворянства в сільській місцевості, окрім харчування, даху над головою вони також отримували непоганий заробіток⁷⁰.

З побудовою головного корпусу Університету св. Володимира університетське життя разом з викладачами та студентами перемістилося ближче до головної будівлі. У процесі розбудови Київської фортеці значна частина будинків на Печерську була зруйнована, а їх мешканцям було запропоновано переселитися до нової Либідської⁷¹ частини міста. Новий район міста почала швидко забудовуватися протягом 1830-50-х рр. В. Лясоцький називав цю частину Києва найновішою та найскромнішою⁷².

⁷¹ □ Також часто вживається назва «Новое строение»

⁷² Lasocki, W. (1933). *Wspomnienia z mojego życia*. T. 1. Kraków, S. 150.

⁷³ Бахтин М. (1876). Воспоминания из университетской жизни (конца пятидесятих годов) Записки покойного киевского студента. *Киевлянин*. № 87, С. 1.

У цій частині міста головним чином селилися ремісники, відставні чиновники і військові невисоких звань, вони і здавали квартири для студентів та слухачів університету. Через велику концентрацію помешкань професорів та студентів у цьому районі міста він отримав назву «Латинського кварталу» на зразок паризького. Улюбленими вулицями проживання студентів були Велика Васильківська, Жандармська (суч. вул. Саксаганського), Мала Васильківська (суч. вул. Шота Руставелі), Еспланадна, Кузнечна (суч. вул. Жилянська) вулиці. Практично в кожному домі чи дворі на цих вулицях мешкали студенти в 1850-тих⁷³. До «Латинського кварталу» також входило урочище Паньківщина з вулицями Та-

⁷⁴ (1917). Воспоминания И. В. Е. от детства до смерти (1841-1869). Русская старина. № 4-6, С. 185-186.

⁷⁵ Андрияшев, А.Ф. (1911). Воспоминания старого педагога. Русская старина. № 3, С. 575.

⁷⁶ Sowiński, L. (1961). Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie. Warszawa, S. 225.

⁷⁷ (1857). Kilka obrazków z akademickiego życia przez J.W. Rolle. *Gazeta codzienna*. Warszawa. № 70, S. 3.

⁷⁸ Там само. № 74, 3, Бахтин М. (1876). Воспоминания из университетской жизни (конца пятидесятих годов) Записки покойного киевского студента. Киевлянин. № 113, С. 1.

⁷⁹ Wiercieński, H. (1973). Pamiętniki. Lublin, S. 107.

⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 81, спр. 214, арк. 4.

⁸¹ Бахтин, М. (1876). Воспоминания из университетской жизни (конца пятидесятих годов). Записки покойного киевского студента. Киевлянин. № 115, С. 1.

⁸² Тьдман, Л. В. (2000). Изба, дом, дворец. Москва, С. 66.

⁸³ Бахтин, М. (1876). Воспоминания из университетской жизни (конца пятидесятих годов). Записки покойного киевского студента. Киевлянин. № 85, С. 1.

⁸⁴ Тьдман, Л. В. (2000). Изба, дом, дворец. Москва, С. 67.

расівською, Микільсько-Ботанічною та Паньківською⁷⁴. Найдешевші квартири знаходилися подалі від головного корпусу на так званих «хуторах відчаю» на Солдатській слобідці (район суч. вул. Златоустівської)⁷⁵.

Процес пошуку житла був доволі простим. Мешканці Києва, які здавали в найм житло приклеювали або до вікна, або до воріт оголошення, в якому повідомлялось про можливість орендувати помешкання⁷⁶. Далі шляхом переговорів можна було домовитися про умови проживання та ціну. Інколи студенти приєднувалися до знайомих по навчанню з гімназії. У такому разі студенти селилися поруч, утворюючи невеликі групи. Так, Ю. Ролле згадував, як він в 1840-х ще з трьома студентами медичного факультету жили у трьох невеличких кімнатах дерев'яного будинку неподалік університету, разом з іншими студентами, що мешкали поруч, утворювали дружні компанії⁷⁷.

Деякі родини дворян Правобережжя переселялися до Києва на період навчання дітей, зрозуміло, що побутові умови таких студентів були більш комфортними⁷⁸. У таких господарів студенти також охоче винаймали помешкання⁷⁹. Траплялося, що окремі студенти будували власні будинки, як, наприклад, Павло Грас, який в 1848 р. зводив своє помешкання в Либідській частині Києва⁸⁰.

У 1850-х рр. студенти селилися по всьому місту, однак в «Латинському кварталі» їх було найбільше. Після побудови анатомічного театру в 1853 р., поруч з ним утворився ще один центр «студентського життя». На просторі між анатомічним театром та вул. Підвальною (суч. вул. Ярославів вал) почали активно розселялися студенти-медики перших курсів, майже в кожному будинку на цьому просторі мешкали студенти⁸¹.

Зазначимо, що у Латинському кварталі і поблизу анатомічного театру будинки, в яких мешкали студенти були доволі однотипними. Вони були дерев'яними, одноповерховими, покриті дерев'яним тесом, так звані будинки «в три вікна», оскільки в містах заборонялося будувати помешкання в одне і два вікна. Такі будинки були малими за площею та невисокими, висота стелі в середньому складала 2,2 м⁸². «Я остановился на Большой Васильковской улице, – згадував про своє перше помешкання в Києві М. Бахтін, – на улицу шел длинный деревянный забор, с настежь отворенными воротами, а во дворе, поотдаль внизу, стоял небольшой, ветхий домик, с високою, почерневшею от давности и кое-где порошею зеленым мхом, деревянною крышею. Домик на половину уже ушел в землю и покосился от старости»⁸³. Як правило, будинок був житловою частиною садиби, за його фасадом розташовувалася господарська частина і доволі часто невеликий сад.

Подібного роду будинки мали типові планування. Вони складалися з трьох кімнат: вздовж двох або трьох вікон розташовувався зал, вглиб будинку, відповідно, розміщувалися дві менші за розміром кімнати. Перегородки між кімнатами були з дощок і доволі часто не сягали стелі. Внутрішнє оздоблення будинків характеризувалося простотою і дешевизною⁸⁴. Той же Бахтін описує інтер'єр такого дому: «Внутренность приземистых домиков была проста до крайности [...] притом у всех на один лад. Комнатки ма-

⁸⁵ Бахтин, М. (1876). Воспоминания из университетской жизни (конца пятидесятих годов). Записки покойного киевского студента. Киевлянин. № 87, С. 1.

⁸⁶ (1857). Kilka obrazków z akademickiego życia przez J.W. Rolle. *Gazeta codzienna. Warszawa*. № 70, S. 3.

⁸⁷ Sowiński, L. (1961). *Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie*. Warszawa, S. 253.

⁸⁸ Бахтин, М. (1876). Воспоминания из университетской жизни (конца пятидесятих годов). Записки покойного киевского студента. Киевлянин. № 87, С. 2.

⁸⁹ Там само

⁹⁰ Groza, A. (1857). *Mozaika kontraktowa: pamiętnik z roku 1851. Wilno 1857*, S. 81-83.

⁹¹ (2014). Університет Святого Володимира: студентське життя 1834-1917: зб. документів. В. Ф. Колесник, В. А. Короткий, І. І. Чигирик (упоряд.); К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», С. 123; (1864). *Wspomnienia z uniwersytetu kijowskiego. Wiek*. № 28, S. 1.

⁹² (1901). *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmową Włodzimierza Spasowicza*. T.1. Lwów, 1900, S. 289.

⁹³ Lasocki, W. (1933). *Wspomnienia z mojego życia*. T.1. Kraków, S. 182.

⁹⁴ (1863). *Быт киевских студентов. ЖМНП. № 4. Отд. VI*, С. 33.

ленькие, низенькие числом не более пяти, с темными сенцами, по величине более похожие на ящик и ходом со двора. Стены выкрашены в яично-желтый цвет или грязно-серенький, – смесь сажи, разболтанной в воде и мела. Пол не крашеный [...] воздух – затхлый, часто сырой, в сенях пахло капустой и грязной лоханью, зимой не редкость – холод»⁸⁵. Такі будинки слугували помешканням не одному поколінню студентів.

Зазвичай студент оселявся в одній з кімнат такого будинку, часом селилися по двоє і по троє. Інколи кімнати були зовсім малі, всього декілька квадратних метрів⁸⁶. Зовсім малі та тісні будинки студенти жартома називали «хатками на курячих ніжках»⁸⁷. Найбідніші зі студентів селилися в комірчинах, підвалах та горищах, які зовсім не були пристосовані для життя. Погані умови житла та бідність негативно позначалася і на стані здоров'я та успішності студентів.

Наприкінці 1850-х рр. оренда кімнати на місяць з опаленням та самоваром становила 3-10 рублів. Існувала градація ціни та якості житла. Найкращі кімнати коштували 8-10 рублів, хороші – 6-7 рублів, посередні – 3-5, найдешевше було винаймати «угол» у кімнаті за 1-1,5 рублі на місяць⁸⁸.

Найдорожчі кімнати для студентів розташовувалися у світлих, сухих і теплих квартирах з фарбованою підлогою та шпалерами на стінах. Благополуччя доповнювалося хорошими меблями та наявністю прислуги⁸⁹. Опис помешкання заможного студента знаходимо в творі О. Грози, житло відповідає всім переліченим вище критеріями, лише можна додати, що ознаками хорошої квартири було її близьке розташування до університету, великий розмір (у порівнянні з найбіднішими помешканнями), чистота і хороші побутові умови⁹⁰.

У 1850-ті рр. і надалі діяла заборона студентам жити в будинках, де розташовувалися готелі, трактири та інші «неприличные заведения», лише у виключних випадках з дозволу інспектора студентів дозволялося зупинятися у заїжджих дворах. Також заборонялося під час періоду навчання жити поза містом. Адреси всіх своєкоштных студентів заносилися до спеціальної книги, де фіксувалися всі зміни житла. Та й помічники інспектора студентів та педелі регулярно інспектували помешкання студентів, інколи двічі на день⁹¹.

Термін квартирування студентів дуже різнився через вплив різноманітних чинників. Деякі зі своєкоштных вихованців Університету св. Володимира практично щомісяця змінювали житло⁹². Однак зазвичай помешкання винаймалося на півроку або ж на рік⁹³. Загальною тенденцією було те, що студенти за період навчання (4-5 років) змінювали декілька квартир, рідко кому вдавалося весь термін прожити в одному місці.

У 1863 р. й надалі звичною ситуацією було, коли студент оселявся в одній кімнаті міщанського будинку на «Новом строении». Доволі часто для економії студенти винаймали кімнату вдвох, а то й втрох. У такому разі ціна помешкання зменшувалася до 2-3 рублів на місяць. Головним критерієм задовільного житла були його сухість та теплота. Оренда квартир вищої якості, в нових будинках коштувала значно більше – від 10 до 20 рублів⁹⁴.

Побутові умови житла своєкоштных студентів значно різнилися, однак узагальнюючи можемо описати їх головні риси. У зазначений період всі без виключення будинки Києва мали пічне опалення, що було характерно для тогочасного міського побуту. Помешкання бідних студентів опалювалися варистими печами, які виконували одразу дві функції: приготування їжі та обігріву житла⁹⁵. Головним видом опалюваних приладів були різного роду цегельні або кахельні пічки на дровах, голландські – найбільш популярні через свою економність та вигідність. Камінами користувалися рідко, оскільки для їх опалення витрачалося багато дров, а тепла отримували менше, ніж від пічок.

Як зазначалося раніше, умови найму студентами квартири включали плату за дрова, однак такі помешкання коштували дорожче. Зважаючи на бідність значної частини студентства та невідповідність їх житла навіть елементарним побутовим умовам, можемо припустити, що відчуття холоду було звичним та доволі частим для великого відсотка своєкоштных студентів.

У темну пору дня студенти користуватися штучним освітленням, особливо взимку. Найбідніші могли використовувати лучини та примітивні олійні світильники, якість світла від таких джерел була доволі низькою. Більш заможні студенти використовували сальні свічки, згодом стеаринові.

Потрібно зауважити, що в першій половині XIX ст. рівень міського санітарно-гігієнічного побуту в Києві був доволі низьким⁹⁶. Однак така ситуація була загальноєвропейським явищем в той час, зміни розпочалися лише у другій половині XIX ст. Нормою було лише часткове омовіння, з використанням різного роду умивальників, мисок та балій. У XIX ст. повне купання могли здійснювати всього декілька разів на рік. Часті купання чи душ стали нормою для більшості європейців лише в XX ст.⁹⁷. Очевидно, що своєкоштні студенти були заручниками міської санітарно-гігієнічної культури і милися доволі рідко і, скоріше за все, частково, оскільки лазні в Києві на той час не були дуже поширеним явищем⁹⁸. Більшість орендованих студентами помешкань могли мати лише примітивні умивальники. На цей період у місті була відсутня система централізованого водопостачання та каналізації, тому для забезпечення водою будинків використовувалися колодязі або привізена вода. Для справлення фізіологічних потреб дорожчі квартири могли мати туалети в середині будівлі, однак для значної більшості звичними були дворові дерев'яні ретирадники з вигрібними ямами⁹⁹.

Таким чином, умови студентського помешкання значно різнилися. У першу чергу, відрізнялися житлові умови студентів, які перебували на державному забезпеченні, повсякденний побут яких загалом був краще влаштованим. Натомість житловий побут своєкоштных студентів варіювався від проявів крайньої бідності до високоякісних та комфортних умов проживання. Попри загальну розмаїтість, студентські помешкання вирізнялися низкою характерних особливостей, які були продиктовані специфікою студентської зайнятості і сприяли вирізненню групи студентства серед інших мешканців міста. Адміністрація університету здійснювала

⁹⁵ Sowiński, L. (1961). *Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie*. Warszawa, S. 254.

⁹⁶ Hamm, M. F. (1993). *Kiev. A Portrait, 1800-1917*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, P. 47.

⁹⁷ Ashenberg, K. (2016). *Historia brudu*. Warszawa, P. 141.

⁹⁸ Шемета, Ю. (2011). З історії гігієни та побуту студентів Університету св. Володимира (1834-1858). Соціальна історія: Науковий збірник; Вип. VII, С. 33.

⁹⁹ Тьдман, Л. В. (2000). *Изба, дом, дворец*. Москва, 67.

постійний нагляд над студентським житлом та намагалася контролювати розселення студентів, забороняючи проживати в неблагополучних та потенційно небезпечних районах міста. Зазвичай студентські помешкання розташовувалися поруч з університетськими будівлями, утворюючи компактні квартали, переважно заселені студентами та викладачами університету. Таким чином у місті утворювався своєрідний університетський соціокультурний простір.

References

- (1857). Kilka obrazków z akademickiego zyciaprzez J.W. Rolle. *Gazeta codzienna*. Warszawa. № 70
- (1889). *Vospominanija M. Chalogo. Kijevskaja starina*. № 9, 10, 12.
- (1900). *Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmową Włodzimierza Spasowicza*. T.1. Lwów.
- (1911). *Pamiętniki Zygmunt Kotużyńskiego 1826-1894*. Kraków.
- (1917). *Vospominanija I.V.E. ot detstva do smerti (1841-1869)*. *Russkaja starina*. № 4-6.
- (1996-1999). *Geschichte des Wohnens*. Bd. 1-5. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
- (2014). *Universytet sviatogo Volodymyra: studentske zhyttia 1834-1917: zb. dokumentiv za red. L.V. Guberskogo*. Kyiv.
- Andrejev, A. (1999). *Moskovskij universitet v obshchetvennoj i kulturnoj zhyzni Rossii nachala XIX w.*, Moskva.
- Andrijashev, A. F. (1911). *Vospominania starogo pedagoga*. *Russkaja starina*. №3.
- Ashenberg, K. (2016). *Historia brudu*. Warszawa.
- Bakhtin, M. (1878). *Vospominanija iz universitetskoj zhyzni (konca piatdesiatych godov): zapiski pokojnogo kievskogo studenta*. *Kijevlianin*. № 85, 87, 113, 115.
- Centralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyeivi (CDIAK Ukrainy), f. 707, description. 6, case 272
- CDIAK Ukrainy, f. 442, des. 81, case 214.
- Derzhavnyj arkhiv m. Kyieva (DAK), fund 16, description 465, case. 28.
- DAK, f. 16, des. 368, case 32.
- DAK, f. 16, des. 370, case 12.
- DAK, f. 16, des. 370, case 46.
- DAK, f. 16, des. 372, case 25.
- DAK, f. 16, des. 375, case 146.
- DAK, f. 16, des. 377, case 11.
- DAK, f. 16, des. 465, case 2825.
- DAK, f. 16, des. 465, case 49.
- DAK, f. 16, des. 465, case 57.
- DAK, f. 16, des. 469, case 275.
- DAK, f. 16, des. 469, case 572.
- DAK, f. 16, des. 478, case 171.
- Derzhavnyj arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO), f. 1542, des. 1, case.
- Drach, O. (2014). *Studenstvo Universytetu sv. Volodymyra doby Shevchenka: sociokulturnyj portret. Kyiv i kyjany u sociokulturnomu prostori XIX-XXI stolit: Shevchenkoznavchij diskurs*. Kyiv.
- Dubiecki, M. (1909). *Młodzież polska na Uniwersytecie Kijowskim przed r. 1863*, Kijów.
- Ernst, F. (1930). *Kyiv. Providnyk*. Kyiv.
- Groza, A. (1857). *Mozaika kontraktowa: pamiętnik z roku 1851*, Wilno.

- Hamm, M. F. (1995). Kiev: a Portrait, 1800-1917, Princeton University Press.
- Hendrychowski, E. (1933). Wspomnienia z Kijowa 1858-1862. Przyszłość. № 7.
- Kalnickij, M. (2014). Gimnazii i gimnazisty. K.: Sidorenko V. B.
- Korotkyj V. Uljanovskij V. (uporiad.). (1994). Z imenem sviatogo Volodymyra: Kyivskij universytet u dokumentach, materialach ta spogadach suchasnykiv, Kyiv.
- Krugliak, M. (2009). Z istorii kyivskih studentskih gurtzhytkiv (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). Volynski istorychni zapysky, №3.
- Lasocki, W. (1933). Wspomnienia z mojego życia. T.1. Kraków.
- Molchanov, V. (2005). Dobrobut studentiv Ukrainy v drugij polovyni XIX – na pochatku XX st. Ukrainskij istorychnyj zhurnal. № 5.
- Posohov, S. I. (2003). «Kvartyrne pyttannia» v zhytti studentiv Imperatorskogo Harkivskogo universytetu. UNIVERSITATES : Nauka i prosvieShchenije. № 2.
- Remy, J. (2000). Higher education and national identity : Polish student activism in Russia 1832-1863. Helsinki: Soumalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Shemeta, Y. (2010). Prymishchennia universytetu sv. Volodymyra na pochatku jogo isnyvannia: Opys budynku Z. S. Samoilovicha (1837 r.). Visnyk Kyjivskogo natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorija, № 101.
- Shemeta, Y. (2011). Z istorii gigijeny ta pobutu studentiv Universytetu sv. Volodymyra (1834-1858). Socialna istoria: Naukovyj zbirnyk. Vyp. 7.
- Shemeta, Y. (2012). Pobutovi umovy zhyttia studentiv Universytetu sv. Volodymyra (1834-1858). Naukovi zapysky z ukrainskoi istoriji. Zbirnyk naukovych stattej. Vyp. 29.
- Shemeta, Y. (2014). Osvitlennia v ImperatorskomuUniversyteti sv. Volodymyra (1830-ti – pochatok 1860-ch rr.). Zbirnyk naukovych prac. Gileja naukovyj visnyk. Vyp. 86.
- Shulgin, V. J. (2010). Istorija universiteta Sv. Vladimira. K.: Lybid
- Sowiński, L. (1961). Wspomnienia szkolne i uniwersyteckie. Warszawa.
- Szewczyk, J. (2012). Piece Wschodniej Europy jako fenomen architektoniczny i kulturowy : na podstawie dawnej literatury anglojęzycznej. Białystok.
- Tabiś, J. (1974). Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834-1863. Kraków : Wydaw. Literackie.
- Tyрман, L. (2000). Izba, dom, dvorec, Moskva.
- Vladimirski-Budanov, M. F. (1884). IstorijaImperatorskogoUniversitetaSv. Vladimira, t. I, Kiev.
- Wiercieński, H. (1973). Pamiętniki / przedmowa i opracowanie Andrzej Zajączkowski, Lublin.
- Zhukovskaja, T. (2011). Universitety i universitetskie tradycyi v Rossi, Petrozavodzk.

Taras Samchuk

DWELLING AND LIVING CONDITIONS OF THE STUDENTS OF ST. VOLODYMYR UNIVERSITY (1834-1863)

The article highlights the features of living conditions of the students of St. Volodymyr University for 1834-1863 years. The types of habitats of two main students' groups (who were educated and maintained by the state and students who studied at their own expense) are analyzed in the article. The habitats of students who were educated and maintained by the state were

comfortable for students living and had a proper level of living conditions in general. At the same time, these habitats served as a form of control over university students. The habitats of students who studied at their own expense were significantly different in terms of living conditions. Students usually settled near university buildings and formed a compact quarter, mostly inhabited by university students. The features of living conditions of students (heating, lighting, water supply, sanitary and hygienic conditions) are also described in the publication.

Key words: *students, University of st. Volodymyr; habitation, living conditions.*

УДК 94(477)

Віра Трач

аспірант
кафедри нової і новітньої історії України,
гуманітарний факультет,
Український католицький університет
e-mail: viratracz@ucu.edu.ua

ГІГІЄНІЧНІ ЧАСОПИСИ ТА ФОРМУВАННЯ ДИСКУРСУ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Протягом XIX століття суспільно-політичні зміни разом з економічними трансформаціями та науковими відкриттями змінили уявлення про здоров'я та його цінність. Також і в Центральній-Східній Європі поняття громадського здоров'я, для якого центральним був вже не індивід, а група людей, перетворилося на сферу зацікавлень ширших верств суспільства. Зайнявши важливий модернізаційний сегмент у широкому спектрі суспільних рухів, гігієнічний рух впродовж XIX–XX століть впливав на зміни міського простору. Чистота та здоров'я стають ознаками модерного міста та цивілізованості загалом.

У Львові помітніше суспільне зацікавлення гігієнічним рухом з'явилося наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. Одним із його проявів стала поява гігієнічних часописів – видань, які концентрували свою увагу на питаннях громадського здоров'я, а особливо гігієни, що охоплювала мало не всі ділянки життя суспільства – гігієна одягу, їжі, школи, міського простору і т. ін. Вперше такий часопис протягом року виходив у Львові у 1872 р., згодом, в період від 1902 до 1914 рр., в місті виходило чотири журнали. Видання усіх цих часописів було неприбутковою справою, і видавці постійно шукали фінансові ресурси для забезпечення існування журналів. В першу чергу їх ініціаторами були польське та українське лікарські середовища. Львівські гігієнічні часописи виходили польською та українською мовою та були адресовані відповідним спільнотам. Дискутуючи над тими самими проблемами, транслюючи ті ж ідеї, часописи зосереджувалися здебільшого на польських чи українських читачах, відображаючи суспільно-політичні ідеї того часу та інтегруючи поняття здоров'я у конкуруючі ідеї національного розвитку.

Ключові слова: громадське здоров'я, гігієна, гігієнічні часописи, Львів.

Формування поняття громадського здоров'я стало важливою складовою модернізаційних процесів в європейських країнах в XIX – на початку XX ст.¹ Історію розвитку самої концепції громадського здоров'я прослідковують з часів античності, але ключовим етапом стало XIX ст. Створення умов, які б не допускали до хвороби та забезпечували можливість збереження та зміцнення здоров'я стало головним завданням, яке повин-

¹ Про розвиток концепції громадського здоров'я див. Rosen, G. (1993). A History of Public Health. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press. Існує багато визначень громадського здоров'я. Одну з перших дефініцій поняття, яким користуються й сьогодні запропонував у 1920 р. американський бактеріолог Чарльз-Едвард Вінслоу: Winslow, C.-A. (1920). The Untilled Fields of Public Health. Science, January 9, 23-33.

но було виконуватись зусиллями суспільства. Здоров'я починає трактуватись не тільки у фізичному вимірі, але й в моральному та психічному.

Істотним чинником суспільних та, перш за все, урбанізаційних змін був гігієнічний рух. Одним із його найпомітніших проявів стало намагання оздоровити міський простір з допомогою будівництва водопроводів, каналізації, дотримання повсякденної чистоти, що, в першу чергу, мало зарадити епідеміям, хоча поняття гігієни застосовувалося, мабуть, в усіх ділянках життя². Наприкінці XIX – на початку XX ст. ледь не усі матеріальні предмети мали відповідати новим критеріям гігієнічності: відповідно, львівські щоденні газети рекламують гігієнічні печі, дитячі візки, ліжка, капелюхи та ін.

Гігієнічний рух став помітним явищем суспільного життя на європейському континенті, починаючи від середини XIX ст. У той час в різних європейських країнах не лише створюються державні інституції в ділянці громадського здоров'я та науково-медичні заклади, а й виникають різноманітні товариства, які займаються справами гігієни. У 1866 р. Макс Петенкофер засновує перший у світі Інститут гігієни у Мюнхені³. В другій половині XIX ст. починають проводити міжнародні конгреси, з'їзди та виставки, присвячені санітарії та гігієні. Наприкінці XIX ст. відбувається велика кількість міжнародних та локальних наукових з'їздів, які щораз більше спеціалізуються на вузькій проблематиці – шкільній гігієні, проблемах алкоголізму та туберкульозу, гігієні міст та помешкань та ін. Важливим проявом гігієнічного руху, а водночас і основним способом поширення нових знань та ідей стало видання часописів відповідного змісту.

Інституалізація громадського здоров'я на різних рівнях відбувається також в Російській імперії і, в тому числі на території Наддніпрянської України. Значним поштовхом до реорганізації служби охорони здоров'я на місцях стала земська реформа 1864 р. В 60-х рр. XIX ст. в українських губерніях починається формування санітарних організацій, яке ініціюється земськими управами та лікарями. Санітарія та гігієна стають предметом обговорень на з'їздах повітових та земських лікарів. Окрім того тут діють філії "Російського товариства охорони народного здоров'я" ("Русское общество охранения народного здравия"). Товариство виникає у 1877 р. у Санкт-Петербурзі, і одна із його секцій працює в ділянці гігієни. На початку XX ст. в українських губерніях видаються журнали-бюлетені в яких санітарні лікарі публікують матеріали із справ гігієни та санітарії⁴.

В Австро-Угорській імперії, зокрема у Галичині, зміни в системі охорони здоров'я відбуваються з автономізацією провінцій на початку 1870-х рр. – формуються загальноімперські, а також краєві і гмінні органи влади, які займаються справами здоров'я. У той же період міста Львів та Краків отримують свої окремі статuti. У Львові служба здоров'я починає діяти у 1872 р., в міській раді та магістраті над цими питаннями працюють окремі департаменти, комісії та секції. В місті розташовано Краєвий загальний шпиталь, ряд інших лікувальних та опікунчих закладів. Серед різноманіт-

² Hietala, M. (1987). *Services and Urbanization at the Turn of the Century. The diffusion of Innovations*. Helsinki.; Lees, A., Lees Hollen, L. (2007), *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914*. New York: Cambridge University Press.; Sundin, J., Willner, S. (2007). *Social Change and Health in Sweden. 250 Years of Politics and Practice*. Solna: Swedish National Institute of Public Health; Niemi, M. (2007). *Public Health and Municipal Policy Making. Britain and Sweden, 1900-1940*. New York.

³ Demel, M. (1964). *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 17-20.

⁴ Mazanik, A. (2015). *Sanitation, Urban Environment and the Politics of Public Health in Late Imperial Moscow. A Dissertation in History*. Budapest: Central European University; Коцур, Н. (2010). Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). *Волинські історичні записки, том 5*, С. 13-19.

⁵ Wojtkiewicz-Kok, W. (1992). *Dzieje wydziału lekarskiego Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1894-1918*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, S. 48.

⁶ Наприклад, Юрейко, О. (2012). Про заснування та діяльність Крайової ради здоров'я у місті Львові (1871-1918 рр.). *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація*, 1-2, S. 81-85; Szkudaj, T. (1999). *Izba Lekarska Lwowska. Medycyna Nowożytna*, 6/1, 153-162.; Rejman, S. (2010). *Organizacja państwowej i gminnej służby zdrowia w Galicji w okresie autonomicznym w świetle przepisów prawnych*. Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10-12 września 2007 roku. Kraków, S. 405-435.

⁷ Наприклад, Franaszek, P. (1999). Szpitale Galicyjskie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 126, S. 125-143; Franaszek, P. (2001). *Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (wybrane problemy)*. Kraków; Berner, Wł. (2007). Stan sanitarny, ochrona zdrowia i sytuacja epidemiologiczna chorób zakaźnych we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej (lata 60/70 XIX w. – do 1914 r.). *Przegląd Epidemiologiczny*, 61, S. 815-825; Tomczyk, R. (2015). Zagrożenia epidemiologiczne na terenie Austriackiej części monarchii Habsburskiej w XIX w. (do 1914 r.). *Aspekty prawne i administracyjne. Galicja. Studia i materiały*, 1, S. 99-113.

⁸ Наприклад, Wnęk, K. (2008). Przemiany demograficzne we Lwowie w latach 1829-1938. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCXCI. Prace historyczne*, 135, S. 13-127.; Wnęk, K., Zyblikiewicz, L. A., Callahan, E. (2006). *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857-1938*. Kraków.

⁹ Наприклад, Małecki, J. M. (2011). "Mieszkają w prawdziwym raju" (Możliwości badania jakości życia w Krakowie i we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ab Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*. 2011. IX. S. 157-164.; Jakimyszyn-Gadocha, A. (2016). Żydowskie łaźnie (mykwy) we Lwowie. Historia wybranych obiektów z okresu od drugiej połowy XIX wieku do 1939 r. *Wiśnik Львівського університету. Серія історична, Спецвыпуск*, С. 103-123, Гранкін, П. (2015). *Каналізація міста Львова (від початку XV ст. до 1939)*. Львів: Аверс.

них товариств, що виникають у Львові завдяки лібералізації законодавства наприкінці 1860-х років, є також і декілька медичних, а також Політехнічне товариство, яке гуртує довкола себе інженерів та архітекторів. У 1894 р. у Львівському університеті відкривають медичний факультет. Формування теоретичних закладів нового факультету завершується у 1900 р. створенням закладу гігієни⁵. Відповідно окрім урядовців та політиків в організацію оздоровлення міста залучаються і середовища лікарів та інших фахівців, зокрема інженерів, які нерідко виступають ініціаторами, критиками та реалізаторами змін. Предметом їх уважніших зацікавлень були суспільна медицина та гігієна, що стають важливими факторами суспільно-політичного життя міста.

Одним із важливих форумів, на яких обговорювалися питання гігієни, стали спеціалізовані періодичні видання. Поява присвячених гігієні часописів свідчить не лише про зародження міських середовищ, що були носіями нових ідей та інтересів, а й про їхнє прагнення популяризації знань серед ширших кіл населення й намагання стати чинником як громадського життя, так і урбанізаційних змін. Всього у Львові виходило друком п'ять часописів, які були присвячені частково або повністю гігієні та/чи суспільній медицині і розглядали широкий спектр питань, пов'язаних з громадським здоров'ям. Це польськомовні "Służba Zdrowia Publicznego", "Przegląd Hygieniczny", "Przyjaciel Zdrowia", "Zdrowe Życie" та україномовне "Здоровле".

Метою цієї статті є провести аналіз тривалості й тягlosti видавництва, часу появи часописів, їх типу (науковий, науково-популярний, популярний), змісту, тиражу, видавців та авторів, що дозволить встановити які середовища були задіяні, які концепції та відомості і серед яких аудиторій пропагувались, а також прослідкувати динаміку гігієнічного руху у львівському суспільстві загалом. Розгляд вищевказаних часописів дозволить також краще зрозуміти, які завдання ставили прихильники гігієнічного руху, які питання вважали ключовими, наскільки цей рух був ідейно схожим в різних національних середовищах Львова, з якими ширшими суспільно-політичними ідеями пов'язувалась гігієна та громадське здоров'я, зрештою, як він функціонував і як змінював чи пробував змінювати міський простір.

Протягом останніх років з'явився ряд досліджень, присвячених різним аспектам історії громадського здоров'я в Галичині та у Львові зокрема. В цих публікаціях здебільшого йдеться про діяльність органів влади в сфері охорони здоров'я⁶, характеристику розвитку медичної служби та спалахи епідемій⁷, демографію⁸, розвиток міста⁹ та ін. Деякі аспекти історії громадського здоров'я

¹⁰ Наприклад, Sroka, T. (2012). *Rada miejska we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej 1870-1914. Studium o elicie władzy*. Kraków; Sroka, T. (2016). Wpływ samorządu Lwowa na przestrzeń publiczną miasta (1870-1914). *Вісник Львівського університету. Серія історична, Спецвипуск*, С. 251-271.; *Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870-1895*. (1896). Lwów.

¹¹ Sroka, T. (1999). *Nauki weterynaryjne we Lwowie do roku 1945*. Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych.

¹² Наприклад, Łupienko, A. (2016). Some remarks on the birth of modern city planning in the Polish territories *1850-1914.: the impact of the hygienic movement. *Mesto a dejiny*, 5, S. 18-34.; Krajewska-Tartakowska, B. (2001) Polskie Towarzystwo Higieniczne we Lwowie. In: Sordylowa, B. (Ed.) *Słownik polskich towarzystw naukowych. T. II. Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich. Cz.3*, (S. 309-312.) Warszawa; Demel, M. (1964). *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.; Brożek, K. (2003). Ruch na rzecz podnoszenia kwalifikacji zawodowych polskich lekarzy w latach 1805-1952. *Towarzystwa i kursy. Medycyna Nowożytna*. 10/1-2, S. 35-98.

¹³ Наприклад, Білавич, І. (2015). Внесок українських лікарів у розвиток вітчизняної науки та медичної опіки дітей і дорослих (кінець XIX – поч. XX ст.). *Людинознавчі студії. Серія "Педагогіка"*, 31, С. 25-32.; Білавич, І. (2015). Передумови створення громадського медичного просвітництва та лікарської опіки в Галичині на поч. XX ст. *Молодь і ринок*, 1 (120), С. 133-136; Ганіткевич, Я. (1991). Євген Озаркевич – фундатор української медичної науки. *Лікарський збірник заснований Євгеном Озаркевичем у 1898 році. Нова серія*, 1, С. 11-18.

¹⁴ Середа, О. (2007). Масові урочистості та міський публічний простір. Щоденне життя. В: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (Ред.), *Історія Львова в 3-х т. Т. 2. (1772 – жовтень 1918)*. Львів: Центр Європи, С. 301-317, 318-333

¹⁵ Петришин, Г., Іваночко, У. (2007). Пошуки нових форм розвитку міста. В: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (Ред.), *Історія Львова в 3-х т. Т. 2. (1772 – жовтень 1918)*. Львів: Центр Європи, С. 171-182

¹⁶ Долинська, М. (2015). Львів. Простір на тлі мешканців (XIII – XIX ст.). Львів: Видавництво УКУ, С. 146.

¹⁷ Кількість населення у Львові у 1890 р. згідно статистичних даних: цивільне – 119, 352 тис., військових – 8, 591 тис., разом – 127, 943 тис. Див.: *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie (1894)*, III, s. 3.; *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie (1895)*, VI, s. 1.; *Rocznik statystyki Galicyi. Rok IV. 1892-1893 (1893)*, s. 11-12. У 1914 р. – цивільне – 212, 030 тис., військо – 10, 317 тис., разом – 222, 347 тис. Див.: *Lwów w cyfrach, 1914*, nr. 5-12; Hoszowski, S. (1935). *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914*. Lwów, S. 114.

частково розглядаються в дослідженнях історії міського самоврядування Львова¹⁰, Львівської ветеринарної академії¹¹, історії гігієнічного руху та історії науки на теренах колишньої Речі Посполитої¹² та ін. Однак, у студіях над історією медицини чи історією професійних товариств зазвичай поза увагою залишаються суспільний контекст, зокрема національне протистояння в столиці піддавстрійської Галичини, й загалом вони обмежені до “власної” національної спільноти (відповідно поляків чи українців)¹³. Такий підхід значною мірою зумовлюється і характером самих товариств та рухів, які були не тільки професійними, а й здебільшого “національними”. На сьогодні особливості гігієнічного руху у Львові кінця XIX – початку XX ст. не стали предметом докладніших досліджень.

На зламі XIX-XX ст. Львів переживав один з найяскравіших періодів в своїй історії. Економічний розвиток поєднувався із змінами самого міського простору¹⁴. В місті з’являються нові будинки, багаті крамниці і торговельні пасажі, громадські споруди, запроваджується трамвай, газове та електричне освітлення, телеграфний і телефонний зв’язок. Проте основна увага та зусилля зосереджуються на створенні репрезентативного середмістя, натомість інші ділянки міста перебувають в більш чи менш занедбаному стані. Місто розвивається стихійно та хаотично, без єдиного плану генеральної розбудови. З появою залізниці та промислових підприємств виникають невідповідності робітничо-промислові квартали¹⁵. Але й у середмісті було багато клопоту із оздоровленням самої ділянки і будинків зокрема, частина яких була в незадовільному технічному та санітарно-гігієнічному стані. Проект із перебудови 180 будинків за новими вимогами із наданням пільг на сплату податків на 25 років не дав бажаного результату¹⁶.

В місті відбувається помітний ріст кількості населення – від близько 120 тис. у 1890 р., до близько 220 тис. у 1914¹⁷. Помешкань бракувало, що спричиняло надзвичайно високу густоту заселеності (особливо в середмісті) та високі ціни на оренду. Часто житло розміщували в підвалах і на горищах, перебудовували на житло

¹⁸ Аркуша, О. (2007). *Партії та їх політика у 1900-1914 роках*. В: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій (Ред.), *Історія Львова в 3-х т. Т. 2. (1772 – жовтень 1918)*. Львів: Центр Європи, С. 255-280

¹⁹ Ігнатієнко, В. (1930). *Бібліографія української преси 1816-1916*. Київ-Харків, С. 25.

²⁰ Kmiecik, Z. (Red.). (1976). *Prasa polska w latach 1864-1918*. Warszawa – Łódź, S. 120.

²¹ Серед медичних видань, які виходили у Львові протягом 2-ї пол. XIX – до початку Першої світової війни (деякі продовжували виходити після 1914 р.) були “*Homeopata polski*” (1861-1865), “*Rocznik Towarzystwa Lekarzy Galicyjskich*” (1868-1869), “*Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego*” (1871-1914), “*Kuryer Aptekarski*” (1878), “*Wiadomości Lekarskie*” (1886-1890), “*Przegląd Weterynarski*” (1886-1939), “*Polskie Archiwum Nauk Biologicznych i Lekarskich*” (1902-1907), “*Głos Lekarzy*” (1903-1914), “*Lwowski Tygodnik Lekarski*” (1906-1921). Тобто можемо говорити про 10 видань польською мовою. З українських видань найважливішим був “*Лікарський збірник*” (1898-1902, НТШ).

Див: Jarowiecki, J. (2002). *Prasa polska we Lwowie w latach 1864-1918: bibliografia*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, S. 100-101.; Ostrowska, T. (1973). *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800-1900): zarys historyczno-bibliograficzny*. Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: Wydaw. Polskiej Akademii Nauk,

S. 248.; Myśliński, J. (1969). *Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej. Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 8/4, S. 477-500.; Романюк М., Галушко М. (Ред.). (2001-2002). *Українські часописи Львова. 1848-1939. Т.1. 1848-1900. Т.2. 1901-1919*. Львів: Світ.; Панчишин, М. (2015). Синонімія в українській медичній термінології Галичини початку XX ст. *Філологічні трактати*, т. 7, 2, С. 109.

²² Ostrowska, T. (1969). *Polskie czasopisma higieniczne w XIX w. Zarys historyczno-bibliograficzny 9 polskich czasopism higienicznych wydawanych w XIX wieku, przedstawiony w układzie chronologicznym. Zdrowie Publiczne*, 5, S. 419-425.

господарські приміщення (наприклад, стайні), одне і те ж приміщення використовувалось і як робоче місце, і як житло. Крім того у Львові з різною інтенсивністю постійно спалахували епідемії віспи, тифу, скарлатини та ін., а також високою була захворюваність на туберкульоз.

Складність співіснування в одному просторі, який був не лише фізичним, але й соціальним, представників різних національностей – української, єврейської і польської – створювала напругу і виливалась в різного роду суспільні антагонізми. Львів був суспільно-політичним центром для цих спільнот, що неминуче призводило до зіткнення інтересів, як між ними, так і внутрішніх конфліктів. Особливо українсько-польське суперництво за Львів на початку XX ст. набрало форми постійного протистояння¹⁸.

Водночас місто було важливим центром громадського життя імперії Габсбургів. Процеси активного творення та розвитку великої кількості громадських товариств та організацій, а також розквіт періодичних видань, які часто видавались цими товариствами, розпочалися після конституційних реформ 1860-х рр. та автономізації краю, посилювались наприкінці століття і тривали до початку Великої війни у 1914 р. Основна частина усієї галицької преси видавалась у Кракові та Львові. Часописи мали найрізноманітніші мету, тематику, аудиторію, періодичність, видавців, значення та виходили різними мовами. Переважаюча більшість видань була польськомовною. Відповідно до статистичних підрахунків, у 1881 р. в Галичині виходило 107 періодичних видань, у 1890 – 128, а на початку XX ст. їх кількість швидко зростає – в 1900 р. виходило 234 часописи, а в 1910 р. – 392, з них польською виходило 312, українською – 42 (відомий дослідник преси Варфоломій Ігнатієнко нарахував 40 україномовних видань в цьому році¹⁹), а решта – німецькою, російською, їдиш та іншими мовами²⁰.

Від 60-х рр. XIX ст. і до початку I світової війни у Львові виходило чимало періодичних видань присвячених медицині²¹. Спеціальні часописи, присвячені гігієні, з'явилися в польському лікарському середовищі в другій половині XIX ст. За підрахунками дослідниці Терези Островської, таких польськомовних “гігієнічних часописів” до кінця XIX ст. виходило всього дев'ять, з них один – у Львові. Інші видавались в Кракові (4), Варшаві (3) та Чикаго (1)²². Видання у Львові лише одного часопису частково пояснюється тим, що два краківські видання були також органами Галицького лікарського товариства, куди входили і львівські лікарі (існували автономні відділи в Кракові та Львові, а самостійне Львівське лікарське товариство виокремилось в 1902 р.). Крім того видавнича ініціатива належала викладачам медичного факультету Ягеллонського університету.

²³ Album zasłużonych lekarzy polskich. (1925). Warszawa, S. 25.

²⁴ Do czytelników. (1872). *Śłużba Zdrowia Publicznego*. T. II, S. 458.

²⁵ Там само, S. 458-459.

²⁶ Suchodolski, B. (Red.). (1987). *Historia nauki polskiej*. T. IV. 1863-1918. Cz. I i II. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, S. 355.

²⁷ "Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia" we Lwowie. (1890). *Kurjer Lwowski*, 351 (19 grudnia), S. 1-2.

²⁸ Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia. (1900). *Kurjer Lwowski*, 333 (1 grudnia), S. 6.

²⁹ Walne zgromadzenie Towarzystwa „Przyjaciół Zdrowia”. (1903). *Przegląd Hygieniczny*, 3, S. 45.

Перший львівський часопис, який стосувався суспільної медицини та гігієни і мав характер наукового видання, називався “*Śłużba Zdrowia Publicznego*”. Він виходив щомісяця протягом 1872 р. і проіснував всього лиш один рік. Часопис був присвячений “усім галузям лікарської справи з особливою увагою до суспільної медицини” і видавався за ініціативи та редакції Зигмунта Добешевського (Zygmunt Dobieszewski, 1836-1896). Лікар З. Добешевський протягом 1870-1872 рр. був інспектором загальних лікарень і закладів для вагітних і психічнохворих в Галичині, перед тим працював в лікарнях Варшави та Праги²³. Протягом 1867-1870 рр. він редагував квартальний додаток до варшавського “*Czasopism-a Lekarsk-ogo*” під назвою “*Klinika*”²⁴. Сам З. Добешевський писав, що припинення видавництва “*Klinik-i*” і відсутність будь-якого наукового руху у Львові накладали на нього моральний обов’язок продовжити видавництво часопису у Львові. Свій досвід і причини припинення видавництва редактор описував досить емоційно, що свідчить про імовірний конфлікт із львівським лікарським середовищем чи принаймні його частиною. Він скаржився, що з цілої Галичини знайшлося лише 100 передплатників, львівські лікарі не надавали йому підтримки і крім того “намагались вбити не тільки мене, але й мій часопис”. До цього додавались й значні фінансові витрати²⁵. Власне останні мабуть і стали основною причиною припинення видавництва. Крім того вже в наступному, 1873 р. З. Добешевський переїхав в інше місто. В журналі були опубліковані матеріали, що стосувались судової, громадської, практичної медицини, психології, подано огляд лікарської літератури, кореспонденції, звіти із засідань лікарських товариств, дрібні наукові повідомлення з різних ділянок медицини і хроніка.

Знову часописи, присвячені гігієні, почали видавати у Львові лише на початку XX ст. До цього спричинився активний розвиток гігієнічного руху в багатоетнічному місті. У 1890 р. у Львові засновано Товариство приятелів здоров’я (Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia)²⁶. Метою товариства було вивчення стану охорони здоров’я в краї і сприяння його покращенню, розвиток науки гігієни і поширення серед населення основ медичних знань. Одним із способів реалізації поставлених завдань мала бути видавнича діяльність²⁷. Після цього Товариство не виявляє ознак подальшої діяльності й знову “з’являється” у 1900 р. В повідомленні про відновлення діяльності Товариства вказано, що свого часу воно не знайшло відповідної підтримки в суспільстві і тому не діяло протягом останніх кількох років. Але на початку XX ст. ситуація для діяльності Товариства стала більш сприятливою, зокрема у Львівському університеті відкрили медичний факультет і кафедру гігієни, і загалом справам гігієни почали присвячувати більше уваги, відбувся поступ в розумінні її важливості²⁸. В березні 1903 р. Товариство було перейменоване на Товариство гігієнічне (Towarzystwo Hygieniczne)²⁹ і під цією назвою діяло до 1914 р. (Зустрічаються назви Lwowskie Towarzystwo Hygieniczne, Towarzystwo Hygieniczne we Lwowie).

В січні 1902 р. Товариство приятелів здоров’я почало видавати власний друкований орган під назвою “*Przegląd Hygieniczny*”. Ви-

³⁰ Wiczowski, J. (1907). Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. Lwów, S. 390-391.

³¹ Sroka, T. (2012-2013). Szpilman Józef Baltazar. W: *Polski Słownik Biograficzny. T. XLVIII*. Warszawa-Kraków, S. 635-637.

³² Редакційний комітет в перший рік видання складався з членів правління на чолі з головою Товариства. Від березня 1903 р. і до кінця 1905 р. редакційний комітет складали Станіслав Бандзинський (Stanisław Bądzynski), Мечислав Грабовський (Mieczysław Grabowski), Віктор Леґежинський (Wiktor Legeżyński), Казимир Панек (Kazimierz Panek).

В 1906-1907 рр. редакційний комітет складали С. Бандзинський, В. Леґежинський, Євгеній Пясецький (Eugeniusz Piasecki), Ю. Шпільман.

В 1908 р. до співпрацівників редакції належали Л. Бер (Leonard Bier), С. Бандзинський, Ю. Бажицький (Józef Barzycki), К. Брухнальський (Kazimierz Bruchnański), А. Блюменфельд (A. Blumenfeld), В. Гавінський (W. Gawiński), А. Гізельт (A. Gizelt), С. Гавєвський (Stanisław Gajewski), Т. Голобут (T. Hołobut), В. Гойнацький (Władysław Hojnański), К. Горнунг (Karol Hornung), К. Гемерлінг (K. Hemerling), Б. Качоровський (Bronisław Kaczorowski), З. Лаховіч (Zdzisław Lachowicz), С. Миколайський (Szczerpan Mikołajski), Ф. Обтуловіч (Ferdynand Obtułowicz), Ф.-М. Огурек-Панек (Flora Mira Ogórek-Pankowa), Є. Пясецький, В. Пісек (Włodzimierz Pisek), Й. Папі (J. Papée),

Л. Попельський (Leon Popielski), Р. Квест (R. Quest), В. Сербенський (Waleryan Serbeński), Ю. Шпільман, Є. Вайгель (Eugeniusz Wajgiel), В. Врубель (W. Wróbel), К. Згурський (K. Zgórski). В 1909 серед співпрацівників не згадуються Ю. Бажицький, Л. Попельський, Р. Квест, В. Сербенський (вони знову з'являються в 1910 р.), а натомість до їх складу увійшли – Е. Крижановський (Ed. Krzyżanowski) і М. Маслянка (Marcin Maślanka).

В 1911-1914 рр. редакційний комітет який складали Л. Бер, А. Дамм (A. Damm), М. Грабовський, В. Гойнацький, Я. Опенський (Jan Opieński), Є. Пясецький, Р. Квест.

³³ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1908). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 216.

³⁴ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 15.

дання виходило щомісяця протягом 1902-1914 рр. В період з січня 1906 р. до лютого 1912 р. часопис виходив як орган Гігієнічного товариства і Товариства “Охорона молоді” (organ Towarzystwa Hygienicznego i Towarzystwa “Ochrona Młodzieży”). Останнє було засноване у 1904 р. з метою підвищення рівня морального виховання молоді³⁰). Номер за березень 1912 р. знову вийшов вже як орган лише Гігієнічного товариства.

Ініціатором започаткування власного друкованого органу товариства та його першим редактором був Юзеф Шпільман (Józef Szpilman, 1855-1920) - лікар медицини і ветеринарії, що відіграв особливу роль в історії гігієнічного руху у Львові. У 1885 р. Ю. Шпільман проходив стажування в лабораторії Роберта Коха в Берліні після чого створив першу у Львові бактеріологічну робітню, де вів курс з бактеріології для лікарів та ветеринарів. Пізніше став професором і першим ректором Ветеринарної академії у Львові, був довголітнім членом Ради міста Львова, протягом певного часу очолював Львівське гігієнічне товариство³¹.

В 1906 р. у часопису було вже два редактори – Мечислав Грабовський (Mieczysław Grabowski) і Казимир Панек (Kazimierz Panek). В 1911 р. одним з двох редакторів замість М. Грабовського став Броніслав Качоровський (Bronisław Kaczorowski). Протягом 1903-1907 рр. разом з редакторами працював редакційний комітет у складі чотирьох осіб³². В 1908 р. редакційний комітет розширюється великим колом працівників, які опрацьовували окремі розділи гігієни³³. Попри наявність великої кількості співробітників редактор К. Панек скаржився, що велика їх частина не бере жодної участі в редагуванні часопису³⁴. В 1911 р. знову з'являється “вузький” редакційний комітет із семи осіб, і разом із редакторами К. Панеком та Б. Качоровським працює до виходу останнього номера в серпні 1914 р.

Згідно повідомлення редакції в першому номері “Przegląd-u Hygieniczn-ого”, в часописі – як органі Гігієнічного товариства – “усі гігієнічні справи, які хвилюють наше суспільство могли б детально обговорюватись і розглядатись”. Статті, тематика яких мала стосуватись усіх підрозділів особистої і публічної/громадської гігієни, мали подаватись в якомога доступнішому викладі. Також планувалося передавати короткий зміст усіх розпоряджень влади, які стосувались справ охорони здоров'я і санітарної поліції. Редакція ставила перед собою загальну мету – розширення “гігієнічних відомостей” у всіх напрямках, а отже, “найвищою нагородою [...] було б, якби засади гігієни проникли до найнижчих верств нашого населення”. Тому редакція зверталась до усіх ліка-

³⁵ Kronika. Od redakcyi. (1902). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 19-20.

³⁶ Od redakcyi. (1905). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 1-2.

³⁷ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 12.

³⁸ Kronika. Od redakcyi. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 19.

³⁹ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1907). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 173.

⁴⁰ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 2, S. 22.

⁴¹ Towarzystwo Kółek Rolniczych w Galicji засноване у 1882 р. з центром у Львові. Від 1886 р. видавало свій часопис “Przewodnik Kółek Rolniczych”. Організація займалась поширенням освіти, перш за все в галузі сільсько-го господарства, створювала власні магазини та ін. Див.: Wiczowski, J. (1907). Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. Lwów, S. 417-420.

⁴² Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 5, S. 74-75.

⁴³ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 115.

⁴⁴ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, 4, 74-75. В редакційний комітет увійшли Ш. Бернадзіковський (Szymon Bernadzikowski), М. Далкевіч (Mieczysław Dalkiewicz), М. Грабовський (Mieczysław Grabowski), Б. Качоровський (Bronisław Kaczorowski), Каспарек (Kasperek), А. Кухн (Adolf Kuhn), С. Миколайський (Szczepan Mikołajski), Я. Опенський (Jan Opieński), К. Панек (Kazimierz Panek), Шумовський (Szumowski).

рів, інженерів і усіх людей доброї волі, “яким покращення гігієнічних справ в нашому краї лежить на серці”, з проханням підтримки діяльності Товариства і надсилання статей, які стосуються питань гігієни³⁵.

Редакція часто писала про складне матеріальне становище і заохочувала до співпраці та вступу до Товариства, бо “витривалою і усиленною працею можемо ще на цьому дуже занедбаному полі [гігієнічних справ в краї] багато добра для людей зробити і з часом зрівнятися в цьому керунку з іншими щасливішими від нас народами”³⁶. Не без труднощів видання “Przegląd-у Hygieniczn-ого” фінансово підтримувало товариство “Охорони молоді”³⁷. Також Товариство отримувало підтримку від міста, сейму і/чи уряду, і більшість цих коштів витрачалась на видавництво часопису та інших видань.

Гігієнічне товариство ставило собі за мету не тільки розвиток наукових знань з гігієни, але й їх поширення з допомогою виставок, публічних лекцій та популярних видань. В 1906 р. редакція піднімає питання видання окремого популярного популярного додатку до “Przegląd-у Hygieniczn-ого” для ширших верств суспільства. Перешкодою для втілення цієї ідеї став брак коштів³⁸. В червні 1907 р. на засіданні товариства обговорювали питання про спрощення викладу матеріалу в “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, або започаткування постійного додатку чи окремого часопису, який був би присвячений “популярній” гігієні³⁹. До цієї справи повернулися в січні 1911 р. Редакція писала, що працює над тим, щоб розпочати видавництво додатку до часопису, який би містив популярну частину матеріалів “Przegląd-у Hygieniczn-ого”⁴⁰. Обговорення нововведення відбувалось в контексті дискусій над створенням “Кола для поширення гігієни серед народу” (Koła dla szerzenia higieny wśród ludu), з приводу заснування якого учасниці Товариства Кіл рільничих⁴¹ консультувались з Товариством гігієнічним навесні 1911 р.⁴² (в результаті спільно з Товариством Кіл рільничих була утворена секція гігієни народу і села). Окрім цього, редакція зазначала, що частина читачів хотіла б бачити “Przegląd Hygieniczny” в якості наукового часопису, а інша частина – в більш популярному викладі. Тому найкраще буде розділити наукову і популярну частини. Першу залишити в “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, а другу помістити в додаток, що було б добре і з огляду на заснування секції гігієни народу і села⁴³. Складною до вирішення виявилась справа матеріального забезпечення видавництва популярного додатку, який отримав назву “Przyjaciel Zdrowia”. Результат був наступним: “Przyjaciel Zdrowia” став органом Гігієнічного товариства, мав редагуватись редакційним комітетом та редактором, які обиралися з членів Товариства. Весь наклад необхідний для Кіл рільничих і для “Przegląd-у Hygieniczn-ого” головне правління Кіл рільничих мало друкувати власним коштом. Іншу необхідну кількість примірників Кола рільничі мали віддавати Товариству гігієнічному за ціною друку. На таких умовах зійшлися в березні 1912 р., і перший номер нового видання було заплановано на квітень. Над часописом працював незмінний редакційний комітет в складі дев’яти осіб на чолі з редактором, яким став Б. Качоровський⁴⁴.

Перший номер нового часопису як органу Львівського гігієнічного товариства, присвяченого гігієні народу і села, вийшов в квітні 1912 р. і виходив щомісяця до серпня 1914 р. Спочатку був безкоштовним додатком до “Przewodnik-a Kół-ek Rolnicz-их” та “Przegląd-y Hygieniczn-ого”, а від червня 1912 р. став також додатком до видання “Rolnik” (Часопис Галицького господарського товариства – Galicyjskie Towarzystwo Gospodarcze, засноване у 1845 р.). Часопис мав публікувати матеріали, які стосувались інфекційних захворювань, особистої гігієни, гігієни продуктів харчування, сільської хати та села, алкоголізму, забобонів та знахарства, першої медичної допомоги, а також роз’яснення розпоряджень органів влади в сфері охорони здоров’я і санітарії.

В січні 1912 р., на кілька місяців раніше, ніж “Przyjaciel Zdrowia” у Львові почав виходити ще один часопис з гігієнічною тематикою. Видання мало назву “Здоровле” і видавалось як “орган посвячений санітарно-гігієнічним справам українського народу” Українським (Руським) лікарським товариством. Дискусії над створенням Товариства розпочалися у 1907 р. з ініціативи лікаря Олександра Козакевича, а перші збори відбулись 1 жовтня 1910 р. у Львові. Тоді на зборах були присутніми 63 лікарі-українці, які ймовірно вступили до Товариства, а головою було обрано Євгена Озаркевича⁴⁵. Товариство мало дбати про професійні інтереси лікарів в Галичині, займатись науковими та суспільними справами⁴⁶.

“Здоровле” виконувало функцію друкованого органу Товариства і виходило кожного місяця до червня 1914 р.⁴⁷. В першому номері редакція задекларувала видання як науково-популярне. Такий вибір пояснювався тим, що мати науковий орган є вимогою культурного народу, а бажання “заінтересувати найширші круги нашого громадянства здоровними справами” вимагало популярного викладу. На майбутнє планували два окремих видання – наукове і популярне.

Протягом усього часу видавництва часопису його редагував Євген Озаркевич (1861-1916) – лікар, що від 1897 р. працював у Львові, член НТШ, ініціатор заснування Товариства “Народна лічниця” (1903 р., сьогодні – Шпиталь імені Митрополита Андрея Шептицького), багаторазовий голова Українського лікарського товариства, член Найвищої Ради Здоров’я у Відні⁴⁸. Він також готував рубрику “Термінологічний кутик” де подавав українські відповідники іншомовним термінам з медичних та природничих наук з метою формування наукової термінології в українській мові. В цій рубриці фахівці також вели термінологічні дискусії.

На загальних зборах товариства в грудні 1913 р. редактор скаржився, що редагування завдає “не малі трудности” через недостатню кількість співробітників. Тому говорилося про можливість співпраці з товариством “Медична громада” (товариство українських слухачів медицини Львівського університету). Також вибрали редакційний комітет до якого окрім Є. Озаркевича увійшли Володимир Кобринський та Іван Бережницький⁴⁹. Кошти на видавництво в 1912 р. надало саме товариство та “Народна лічниця”. В 1913 р. видавництво підтримувалось Лікарським товариством⁵⁰.

Наприкінці 1913 р. редакція оголосила, що має намір змінити характер видання на “чисто популярний”, оскільки 90% читачів

⁴⁵ Козакевич, О. (1935). Як повстало наше лікарське товариство. В: *25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади*. Львів-Чикаго, С. 3-23.

⁴⁶ Кордюк, Ю. (1935). Історія У.Л.Т. за 25 літ існування. В: *25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади*. Львів-Чикаго, С. 23-50.

⁴⁷ Вісти з Руського тов. лікарського. (1912). *Здоровле*, 1, С. 18.

⁴⁸ Бурачинський, Т. (1935). Лікарська Комісія Наук. Т-ва ім. Шевч. В: *25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади*. Львів-Чикаго, С. 18-23.

⁴⁹ Вісти з Українського лікарського товариства. (1914). *Здоровле*, 1, С. 11.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Запросини до передплати на III-й рік видавництва “Здоровля”, органу Українського лікарського товариства. (1913). *Здоровле*, 12, С. 192.

⁵² До наших земляків. (1914). *Здоровле*, 1, S. 1.

⁵³ Ziembicki, W. (1935), Bandrowski Juliusz Marian. W: *Polski Słownik Biograficzny. T.1.* Kraków, S. 258-259

⁵⁴ Титульна сторінка. *Zdrowe Życie*. (1913). 1, S.1.

⁵⁵ Słowo wstępne. (1913). *Zdrowe Życie*, 1, S. 6.

не належить до “лікарського стану”. В такий спосіб “Здоровле” мало стати зрозумілим для найширших верств населення, а наукові статті мали розміщуватись в Збірнику НТШ⁵¹. Але вже в першому номері 1914 р. редакція повідомляє, що після дискусій на зборах Українського лікарського товариства все ж вирішили зберегти часопис науково-популярним. Зміни мали стосуватись змісту. Тепер мали більш систематично подаватись матеріали з біологічних наук, а також “доторкувати тем загальних, входячи в обсяг фізіологічної психології і філософії”. В такий спосіб мали намір виховати “нашу суспільність, подаючи їй підвалини правдивого знання на основі анатомії і фізіології чоловіка”. На майбутнє були плани перейти з місячного видання на двотижневик⁵².

В грудні 1913 р. за ініціативи Юліуша Бандровського почав виходити часопис “*Zdrowe Życie*”. Лікар Юліуш Бандровський (Juliusz Bandrowski, 1855-1919), в 1896-1898 pp. був директором театру у Львові, також був одним із засновників товариства “*Związek Zdrojowisk i Uzdrowisk*” (засновано у 1910 р.), редагував часопис “*Nasze Zdroje*” (виходив у 1910-1913 pp.)⁵³.

“*Zdrowe Życie*” виходило кожного місяця до серпня 1914 р. Часопис був присвячений природознавству (“це наука про дію сонця, повітря, води, руху, якості їжі і т. ін.”), моральному здоров’ю (з розумовою гігієною) та особистій гігієні (“яка є необхідна для утримання здоров’я і виховання здорової людини”). Редагував часопис сам Ю. Бандровський, але до редакції також були залучені фахівці з різних міст⁵⁴. В першому номері редакція повідомляла, що з допомогою часопису буде поширювати “пізнання правди життя і його прав в природі, служити порадою і поясненнями тим, які по неї зголосяться”⁵⁵. Відомостей про тираж поки не вдалось віднайти. Фактично видання було зосереджене на пропагуванні здорового способу життя і вегетаріанства.

Часописи були частиною простору для комунікації між професіоналами – лікарями, інженерами та вчителями, які інформували, критикували та дискутували. Особливо таку роль виконував “*Przegląd Hygieniczny*” та “*Zdrowle*”. Це були своєрідні форуми професійного спілкування, які об’єднували фахівців не лише зі Львова, що значною мірою було зумовлено тогочасною мобільністю службовців різних сфер. Зокрема й лікарі та вчителі досить часто змінювали місця проживання у зв’язку із переведеннями по службі.

До видавництва “*Przegląd-u Hygieniczn-oro*” та “*Przyjacel-a Zdrowia*” в якості авторів і/або редакторів було залучено близько вісімдесяти осіб. За фахом переважна більшість з них була пов’язана з медициною – лікарі, ветеринари, хіміки, бактеріологи та ін., а також з виданнями співпрацювали інженери та вчителі. Значна частина займала посади інспекторів, повітових/красвих лікарів, радників та ін. Деякі були послами до Сейму, “радними” міста Львова, викладачами, а також учасниками різних товариств та ініціатив. Наприклад, ініціатор видавництва “*Przegląd-u Hygieniczn-oro*” та один з основних дописувачів Ю. Шпільман про якого вже йшла мова вище. Редактор та дописувач обох видань Гігієнічного товариства, Б. Качоровський (Bronisław Kaczorowski, 1857-1932) лікар-стоматолог, працював у Львові у 1893-1914 pp. де активно

⁵⁶ Dolata, E. (2016). Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, T.XXXV, z. 4, S. 79-95.

⁵⁷ J. M. (1929), Zmarli członkowie ś. p. Stanisław Bądryński (1862-1929). *Rocznik Towarzystwa Warszawskiego*, 22, S. 108-110.

⁵⁸ Brzozowski, S. M. (1980). Panek Kazimierz. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/kazimierz-panek>

⁵⁹ Brzozowski, S. (1971). Kuhn Adolf. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adolf-kuhn>

⁶⁰ Пундій, П. (1994). *Українські лікарі. Кн.1. Естафета поколінь національного відродження: біобібліографічний довідник*. Львів-Чикаго, С. 78-79.

⁶¹ Там само, С. 76.

⁶² Там само, С. 110.

⁶³ Там само, С. 252.

⁶⁴ Там само, С. 57.

⁶⁵ Науменко, К. (2013). Франко Петро. В: В. Смолій, ред. *Енциклопедія історії України. Т. 10 (Ф-Я)*. Київ: Наукова думка, С. 325.

займався пропагуванням та розвитком шкільної гігієни. Як шкільний лікар проводив дослідження здоров'я учнів львівських шкіл, належав до Львівського та Варшавського гігієнічних товариств, видав у Львові два підручники з гігієни⁵⁶. Серед авторів були С. Бандзинський (Stanisław Bądryński, 1862-1929) – професор гігієни та керівник закладу гігієни на медичному факультеті Львівського університету⁵⁷, К. Панек (Kazimierz Panek, 1873-1935) – бактеріолог, працював разом із С. Бандзинським в закладі гігієни, був доцентом гігієни Львівського університету та Політехніки, також викладав в Академії ветеринарної медицини у Львові⁵⁸, В. Леґежинський (Wiktor Legeżyński, 1864-1929) – лікар, багато років був міським фізиком у Львові, А. Кун (Adolf Kuhn, 1865-1937) – лікар епідеміолог, працював в Краєвому шпиталі у Львові, займав різні посади в санітарній службі Галичини – секретаря Краєвої Ради здоров'я, санітарного інспектора в Намісництві та ін.⁵⁹, інженери С. Олександрович (Stanisław Aleksandrowicz, керівник львівського закладу водогонів), М. Маслянка (Marcin Maślanka), В. Молчанський (W. Molczański, член Політехнічного товариства) та ін., вчителі Ф.-М. Панек (Flora Mira Ogórek-Pankowa, була дружиною К. Панека), М. Чершик (Marya Czerszykówna), З. Чешер (Z. Czeszerówna).

У видавництві “Здоровля” ключовою фігурою був згаданий вище Євген Озаркевич. Загалом матеріали до часопису готувало близько двадцяти осіб, з яких більшість була лікарями. Серед них Сильвестр Дрималик (1855-1923, лікар у Жовкві, голова Українського лікарського товариства)⁶⁰, Мар'ян Долинський (1870-?, лікар в Перемишлі, пізніше директор шпиталю в Заліщиках)⁶¹, Михайло Кос (1863-1930, штабний лікар-окуліст в Перемишлі, член НТШ та Наукового товариства у Києві)⁶², Володимир Янович (1868-1931, лікар в Станіславові, голова місцевої філії “Прогресу”) ⁶³, Теофіл Гвоздецький (1870-1937, працював у лікарській комісії НТШ, лікар в Липиці, Рогатинський повіт)⁶⁴ та ін. Публікації про фізичну культуру та з питань хімії готував Петро Франко (1890-1941) – син Івана Франка, на той час студент хімічного факультету Львівської політехніки⁶⁵.

Обсяг видань становив в середньому 15-20 сторінок. Часописи мали схожу схему розподілу матеріалу. Зазвичай в кожному номері розміщувалась одна, часом дві, рідше три статті. Часто стаття друкувалась частинами в багатьох номерах, а іноді і в кількох річниках. Іншою складовою номерів були короткі повідомлення, замітки та реклама, які групувались по різних рубриках, що різнились між собою залежно від видання. В “Przegląd-i Hygieniczn-ому” та “Здоровлі” подавали хроніку поточних подій, яка містила повідомлення про локальні та світові події в сфері охорони здоров'я, наукові відкриття та дискусії, конгреси та з'їзди та ін. В кожному з цих двох видань відповідно розміщували повідомлення про діяльність самих товариств. Деякі рубрики існували тільки якийсь час як, наприклад, рубрика присвячена суспільній гігієні в “Przegląd-i Hygieniczn-ому” і гігієнічний poradnik в “Здоровлі”. В рубриці “Різне” (Rozmaitości) в “Przyjacieli-i Zdrowia” розміщували короткі повідомлення про найрізноманітніші справи, які мали

стосунок до тематики часопису. В рубриці “Запитання і відповіді” в цьому ж виданні друкували поради і відповіді на запитання, які надходили до редакції. Здебільшого вони стосувались лікування якоїсь хвороби чи поради, як зарадити певним симптомам, і ознакою якого захворювання вони б могли бути. Відповідниками обом цим рубрикам в “Здоровлі” були “Всячина змісту здоровно-гігієнічного” та “Переписка лікарська”. “Przyjaciół Zdrowia” також містив спеціальну рубрику для дітей під назвою “Куток для дітей” (Kącik dla dzieci), яка, щоправда, була нерегулярною.

Тематика публікацій, які розміщувались в часописах, була надзвичайно широкою. Найвужче і найчіткіше вона була представлена в “Zdrow-ому Życi-u”, яке стоїть дещо окремо від інших, найширше – в “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, який і виходив найдовше (13 років). В “Przegląd-i Hygieniczn-ому”, “Przyjaciół-i Zdrowia” та “Здоровлі” було кілька великих ключових тем – гігієна, інфекційні/епідемічні захворювання (окрема увага до туберкульозу), школа та виховання молоді, продукти харчування і алкоголізм. Досить часто розгляд цих питань відбувався через призму якогось конкретного міста, повіту чи Галичини загалом або на прикладі з-поза меж провінції чи імперії. В кожного видання були свої особливості. Наприклад, “Przyjaciół Zdrowia” містив багато публікацій з ділянки ветеринарії. Також особлива увага була присвячена проблемі алкоголізму. Наприклад, повідомлення про те, в яких днях тижня відбувалося найбільше арештів за пиятику⁶⁶ чи стаття “Чого вчить Святе Письмо про утримання від пиття п’яних напоїв”⁶⁷. Про алкоголізм писали, як про одну з головних причин бідності, упадку моральності і здоров’я в “нашому” суспільстві⁶⁸. “Здоровле” публікувало багато довідкової інформації про різні захворювання, особисту гігієну і т. п. в своєму “Пораднику”⁶⁹. Окрім цього, цей часопис був органом Українського лікарського товариства, тому більша присутність досить спеціалізованих медичних публікацій є зрозумілою⁷⁰. В “Przegląd-i Hygieniczn-ому” розміщували також бібліографії і рецензії на статті та праці різними мовами. Наприклад, з близько 100-та позицій, які були запропоновані читачеві в рубриці “Звіти і резюме” у 1912 р., близько 30-ти були польською, 6 – російською, 2 – французькою, 1 – італійською, 1 – англійською, а решта публікацій (книг чи статей) були видані німецькою мовою, що свідчить про пріоритетність та орієнтування саме на німецькомовні фахові видання. В “Здоровлі” також планувалась така рубрика, але вона фактично була відсутньою. Наприклад, у 1912 р. була опублікована лише одна рецензія на працю Є. Озаркевича⁷¹.

“Przegląd Hygieniczny” досить багато уваги присвячував містові. Частина цих публікацій стосувалась Львова, частина – інших міст (здебільшого з теренів провінції), частина – міста загалом. Ймовірно, запропоновані читачам теми були зумовлені актуальністю цих питань для Львова та галицьких міст і містечок.

В цій міській тематиці помітну складову становила гігієна міста – будівництво водогонів та забезпечення достатньої кількості якісної води, каналізування та очищення стокових вод, вивезення та переробка сміття, планування міста і міських вулиць, гігієна помешкань та будинків.

⁶⁶ Rozmaitości. W jakich dniach tygodnia odbywa się najczęściej aresztowań z powodu pijaństwa? (1912). *Przyjaciół Zdrowia*. 2, 14.

⁶⁷ Bruchnalski, K. (1913,1914). Czego uczy Pismo Święte o wstrzemięźności od trunków. *Przyjaciół Zdrowia*. nr. 10-12, nr. 1.

⁶⁸ Od redakcyi. (1914). *Przyjaciół Zdrowia*, 7-8, С. 1.

⁶⁹ Наприклад: Порадник. Праця серед пороку. Недокровність у шкільних дітей. Червоність рук. (1912). *Здоровле*. 1, С. 15-17.

⁷⁰ Наприклад: Дрималик, С. (1912). Кровотоки і як їх лічити. *Здоровле*, 10, С. 151-154.; Соневицький, Т. (1913). О сироватках крови, їх ділянню і значінню. *Здоровле*. 2, С. 20-24.

⁷¹ Рецензії. (1912). *Здоровле*. 1, С. 12.

⁷² Aleksandrowicz, S. (1902). Wodociąg lwowski. *Przegląd Hygieniczny*, S. 1-2.

⁷³ Lewicki, B. (1914).

Gospodarstwo publiczne miasta Lwowa. Na podstawie źródeł urzędowych magistratu król. st. Miasta Lwowa ułożył tablicami statystycz. przez magistrat m. Lwowa zestawionymi, Lwów, S. 29.

⁷⁴ Rada miejska. Magistrat (1908) „*Dziennik Lwowski*”, 19, S. 423, 430, 439-440.

⁷⁵ Іваночко, У. (2004). Урбаністичні трансформації Львова підавстрійського періоду (1772-1918), „*Вісник Національного університету „Львівська політехніка”*”, no. 505 (Архітектура), С. 184.

⁷⁶ Zarzycki, J. (1904), O kanalizacji miasta Lwowa, *Przegląd Hygieniczny*, nr.2-4 i 6; Maślanka, M. (1904). Kanalizacja miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, nr.7-9.

⁷⁷ Zarzycki, J. (1905), W sprawie kanalizacji miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, nr.1-2.

⁷⁸ Lewicki, B. (1914). *Gospodarstwo publiczne miasta Lwowa*, S. 41-43; Гранкін, П. (2016). Каналізація міста Львова (від початку XV ст. До 1939 р.). Львів: Аверс, С. 56-73.

⁷⁹ Maślanka, M. (1908). O kanalizacji naszych miast. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 3-7.

⁸⁰ Legeżyński, W. (1902,1903). Oczyszczanie wód kanałowych, *Przegląd Higieniczny*, nr. 10-12, nr. 1.; Panek, K., Sziperling, F. (1906). O biologicznym sposobie oczyszczania wód ściekowych, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 2-5 i 7; Mołczański, W. (1912). Mechaniczne oczyszczanie wód ściekowych według systemu inż. Geigera, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1., i inne.

⁸¹ Gargas, Z. (1906). Miasta ogrodowe, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1-3; Drexler, I. (1912). Miasta ogrodowe, *Przegląd Hygieniczny*, nr.11-12. Нова концепція розуміння здорового міста виникла в Англії

Новий водогін у Львові було відкрито у 1901 р., чому була присвячена розгорнута стаття⁷², але через кілька років знову постало питання браку води в місті і у 1913 р. місто почало будівництво другого водогону⁷³. Крім того, правдоподібно, що мешканці продовжували користуватись водою із старих водогонів та колодязів, увагу на які міська влада звертала переважно у випадку загрози епідемії. Наприклад, з огляду на загрозу проникнення до міста холери з теренів Російської імперії, восени 1908 р. було видано розпорядження про проведення бактеріологічного аналізу води у львівських водогоних, а також укладення переліку існуючих колодязів, які не надаються до використання⁷⁴.

Невирішеною для Львова до початку I світової війни залишилась проблема каналізації. Майже всі нечистоти потрапляли до ріки Полтви, яку почали перекривати у 1839 р. і продовжували в наступні роки. Основні роботи із перекриття річки і її приток були реалізовані протягом 1883-1910⁷⁵. Але дискусії над виробленням загального плану будівництва каналізації у Львові тривали багато років і, в основному, зосереджувались у Львівському політехнічному товаристві. Відгомонам цих обговорень були публікації про каналізацію у Львові інженерів М. Маслянки та Й. Зарицького в “*Przegląd-i Hygieniczn-ому*”⁷⁶. Стаття М. Маслянки викликала критику Й. Зарицького, як автора обговорюваного проекту. Й. Зарицький вважав за потрібне дати публічну відповідь на непрофесійні, як він вважав, тези М. Маслянки, щоб вони не штовхнули гміну на хибний шлях в цій справі⁷⁷. Але, паралельно із розгортанням дискусій нові канали продовжували будуватись ситуативно. Реалізовувати останній затверджений довоєнний план львівської каналізації розпочали у 1910⁷⁸.

Аналіз стану каналізування і пропозиції до вирішення для малих галицьких міст, які були запропоновані на засіданні Політехнічного товариства М. Маслянкою, “*Przegląd Hygieniczny*” подав частинами протягом 1908 р⁷⁹. Розгляд проблеми будівництва каналізації і способу очищення стокових вод доповнювався ще рядом статей на цю тему⁸⁰.

Обговорювалось також питання загального містопланування та містобудування. Двічі з'являються публікації присвячені ідеї міста-саду в яких автори аналізують саму концепцію, приклади її реалізації та оцінюють її з точки зору втілення на теренах провінції⁸¹. Ідея міста-саду сприймається авторами позитивно з кількох причин. Місто вважається головним осередком хвороб. Тут, порівняно із сільською місцевістю, справи, пов'язані із охороною здоров'я перебувають в значно гіршому стані, що зумовлено надмірною густотою населення, брудом, відсутністю сонячного світла та чистого повітря, міським шумом. Багато мешканців міст хворіє на туберкульоз, який є винятково міською хворобою. І окрім цього потрібно платити великі кошти за оренду житла. З іншого боку, село є осередком всілякого роду консерватизму. Місто-сад покликане поєднати в собі найкращі риси міста і села – активний розвиток, культурне і суспільне життя з природою, чистим повітрям і сонцем. На думку З. Гаргаса міста-сади не стануть ліком для галицьких злиднів і є далеким ідеалом, натомість кілька ро-

наприкінці XIX ст. і стала загальноєвропейським явищем. Див.: Hebbert, M. (1999). A City in Good Shape. Town Planning and Public Health. *The Town Planning Review*, vol. 70, no. 4, P. 433-453.

⁸² Barczewski, W. (1905). Znaczenie zdrowotne regulacji miast, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 12; Drexler, I. (1913). O zakładaniu ulic miejskich, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 12.

ків пізніше, І. Дрекслер вважає, що пора хоча б частково почати реалізовувати цю ідею, а навіть висловлює надію, що міські ради Кракова і Львова візьмуть собі цю думку до уваги і найближчим часом біля столичних міст будуть закладені такі міста-сади.

Розглядалось також питання регулювання міст⁸². В тогочасній перспективі регулювання міста та закладення нових вулиць мало гігієнічне, практичне та естетичне значення. З точки зору гігієни особливо наголошувалось на важливості доступу сонячного світла та свіжого повітря, для чого також потрібно було враховувати напрямки вітрів, які дмуть у місті. Також йшлося про важливість осушування заболочених ділянок на території міста та ін. Для практичності, наприклад, важливе значення мала комунікація, що впливало на розбудову сітки вулиць, їх ширину і т. ін. Це зумовлювало і певний порядок розроблення планів – спочатку доцільно розробляти плани комунікаційних шляхів, а потім водогонів та каналізації. Для забезпечення естетичної складової, наприклад, рекомендували використовувати рельєф місцевості для створення можливості огляду гарних пейзажів, а тротуари не обов'язково будувати однакової ширини на обох сторонах вулиці. Також вважалось, що прямі вулиці “знуджують” мешканців, а навіть приглушують ініціативність і творчість думки. Автори подають основні принципи, які варто застосовувати, також критикують помилки, які з різних причин були допущені в різних містах. Наприклад, однією з причин будівництва неякісних з усіх точок зору будинків та розпланування цілих кварталів був поспіх. Населення міст швидко зростало, що вимагало негайних рішень і не залишало достатньо часу на створення добре опрацьованого плану. З іншої сторони, така динаміка провокувала спекулювання на вартості землі та здешевлення будівництва. Це зокрема, зумовлювало дорожнечу житла одним з наслідків якої було перенаселення помешкань, що сприяло поширенню інфекційних захворювань та спалахам епідемій. Здешевлення будівництва серед іншого зумовлювало порушення різних будівельних приписів в тому числі і тих, які регулювали санітарні та гігієнічні норми.

Ці публікації були актуальними для Львова зокрема, але, правдоподібно, що більшості описаних рекомендацій та принципів в столиці краю не дотримувались. Як згадувалось вище, не існувало генерального плану розвитку міста. В міській раді працювала регуляційна комісія, яка мала пильнувати за регулюванням лінії вулиці та ін., але брак загального плану не дозволяв на достатньому рівні контролювати розвиток міста. Наприклад, частина вулиць, які будувались з приватної ініціативи, з'являлись досить спонтанно, хоч і отримували дозвіл на прокладення від міської влади. Найбільш проблемними з усіх п'яти адміністративних діляниць, на які було поділено місто, були II (Краківська) і III (Жовківська) діляниці, на яких розташовувались залізничні вокзали та станції, промислові об'єкти і торговий ринок. В цій частині міста мешкали переважно незаможні верстви населення, велику частку серед яких становили євреї. Необхідність укладення плану регуляції III діляниці обговорювалась в міській раді багато років. Врешті він був затверджений в 1909-1910 рр. Кілька років тривала підготовка ре-

⁸³ Papiery Tadeusza Rutowskiego związane z pracą jego w Magistracie miasta Lwowa, S. 99, 101; Dział Rękopisów. Rkps 13405/III; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu; Див. про розвиток міста: Prokopovych, M. (2009). Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914. USA: Purdue University Press.

⁸⁴ Lewiński, J. (1906-1907). Hygiena budowli jako podstawa dla zmienić się mającej ustawy budowniczej Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 8-12, nr. 2-4.

⁸⁵ Mołczański, W. (1909). Do kwestyi ogrzewania ciepłą wodą pojedynczych piętér. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1.; Mołczański, W. (1909). Niedostosowanie konstrukcyi budynków mieszkalnych do klimatu jako zasadnicza przyczyna znacznej ilości zimnych mieszkań u nas. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 5-6.; Mołczański, W. (1913). O potrzebie przymusowej sanacyi mieszkań w Galicyi. Z upoważnienia autora przedrukowane z „Czasopisma technicznego”. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 3-4.

⁸⁶ Szpilman, L. (1907, 1908). II Kongres Międzynarodowy higieny mieszkań od 4-12 września 1906 r. w Genewie. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 3,5-12, nr. 1-3.

⁸⁷ Krzyżanowski, E. (1908). O poznawaniu fałszowanych napojów i pokarmów. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1,3-4.; Dolnicki, C. (1911). O moku mącznym w młynach i sposobie jego tępienia. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 2 i 6.; Bier, L. (1912). Potrzeby nadzoru nad żywnością. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1.; Kolski, W. (1913). Handel mlekiem we Lwowie. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 10-11.

⁸⁸ Barzycki, J. (1905). Sprawozdanie roczne o inspekcjach w r. 1902, *Przegląd Hygieniczny*, nr. 1-11.

⁸⁹ Rosner, I. (1903). Z fizykatu król. stoł. Miasta Lwowa. Chorobliwość i śmiertelność we Lwowie w r. 1902. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 2-3; Legeżyński, W. (1904). Zdrowotność miasta Lwowa w r. 1903. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 5.

⁹⁰ Piasecki, E. (1909). Epidemia płonicy w mieście Lwowie w latach 1907-1909. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 8-9.

⁹¹ Наприклад, Kaczorowski, B. (1907). Stan uzębienia i ogólnej czystości ciała dzieci szkolnych szkół miejskich lwowskich w cyfrach. *Przegląd Hygieniczny*, 10-11.; Kaczorowski, B. (1911). Stan higieny i stan zdrowotny dzieci szkół miejskich we Lwowie. Zebrał na podstawie badań w latach 1907-1911. *Przegląd Hygieniczny*, 9-11.

форми будівельного уряду міста, яка була затверджена у 1910 р. Відповідно до проекту будівельний уряд мав би стати самостійним органом, а в структурі магістрату передбачалось створення технічного департаменту до складу якого мали б увійти чотири відділи – будівництва та архітектури, будівельної поліції, інженерії, регуляції та вимірювань⁸³. Виглядає правдоподібним, що ця реформа повністю не була проведена.

Протягом довгого часу велись обговорення змін до будівельного статуту міста, нову редакцію якого прийняли у 1909 р. В 1906-1907 рр. відомий український архітектор, професор Львівської Політехніки Іван Левинський опублікував в “*Przegląd-i Hygieniczn-omu*” розлогу статтю в якій розглядав гігієну будівлі, яка мала б бути підставою для будівельного статуту⁸⁴. Кілька публікацій також розглядали проблему гігієни помешкань та будівель⁸⁵, а також Й. Шпільман подав детальний звіт про II міжнародний конгрес, присвячений гігієні помешкань, який проходив у 1906 р. в Женеві⁸⁶.

Також, певна увага була присвячена забезпеченню міст якісними і доступними за ціною харчовими продуктами, оскільки досить гостро стояла проблема їх фальшування, особливо молока та інших молочних продуктів, а також продаж зіпсованих (найчастіше це стосувалось м'яса) та високі ціни, особливо на м'ясо⁸⁷. Окрім цього якість продуктів харчування тісно пов'язувалась із проблемою поширення епідемій інфекційних захворювань як серед людей, так і серед тварин.

Публікувались також звіти про проведені інспекції і т. п. Протягом 1905 р. частинами подавали річний звіт краєвого санітарного інспектора Й. Бажицького про проведені у 1902 р. інспекції в 11 повітах, який подає досить докладну інформацію про стан галицьких містечок з точки зору гігієни⁸⁸. Більше подібних публікацій стосувалась Львова – звіти про захворювання та смертність⁸⁹, епідемії⁹⁰, шкільні справи⁹¹ та ін.

У зв'язку з епідеміями в місті тривалий час обговорювалась проблема необхідності оздоровлення львівських околиць. У 1902 р. радний міста Львова В. Пісек на сторінках “*Przegląd-y Hygieniczn-ogo*” доводив, що необхідно вберегти Львів від епіде-

⁹² Pisek, W. (1902). Czy lwowski wodociąg spełnia swe zadanie. *Przegląd Hygieniczny*, 2, S. 25-27.

⁹³ Komisja zdrowotna. (1909). *Dziennik Lwowski*, 2, S. 28.

⁹⁴ Bier, L. (1903). O dezynfekcji po chorobach zakaźnych. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 8-12; Legeżyński, W. (1904, 1905). Jak należy zorganizować służbę dezynfekcyjną w naszych miastach i miasteczkach. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 12, nr. 1.

⁹⁵ Legeżyński, W. (1907). Stosunki zdrowotne w mieście Lwowie w roku 1905 i 1906. *Lwów*, S. 377-381.

⁹⁶ Papée, J. (1906, 1907). Choroby weneryczne ich rozszerzenie i zapobieganie. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 6-9, 11, nr. 1; Piasecki, E. (1906). W sprawie higieny płciowej młodzieży szkolnej. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 4. та ін. Також див.: Bóldyrew, A. (2001). Czasopisma lekarskie i higieniczne na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. jako źródło do badań nad patologiami społecznymi (na przykładzie prostytutki). *Studia Z Historii Społeczno-Gospodarczej*, Tom IX, S. 187-213.; Sikorska-Kulesza, J. (2004). Zło tolerowane. Prostitution w Królestwie Polskim w XIX wieku. Warszawa.; Stauter-Halsted, K. (2011). The Physician and the Fallen Woman: Medicalizing Prostitution in the Polish Lands. *Journal of the History of Sexuality*, vol.20, no. 2, S. 270-290.

мій – бо тільки коли виправиться ситуація в довколишніх місцевостях, користь від недавно відкритого водогону у Львові буде повною⁹². Ця дискусія продовжувалась в місті і надалі. Зокрема, в 1909 р. комісія міської ради в справах здоров'я подала висновки, що для того, щоб припинити “імпорт” інфекційних захворювань до Львова, а також покращити санітарний стан міста, потрібно належним чином організувати у підльвівських гмінах та гмінах цілого львівського повіту лікарську службу⁹³.

В контексті боротьби з епідеміями також говорили про дезинфекцію – способи її проведення та організації дезинфекційної служби⁹⁴. Від 1903 р. львівський головний лікар щороку організовував курси для дезинфекторів, щоб забезпечити необхідну кількість фахівців в цій справі для міста та інших повітів⁹⁵.

Оскільки, однією з основних проблем, яку намагались вирішити в XIX ст. і пізніше були епідемії, більшість питань, які піднімаються на сторінках цих часописів, в певний спосіб з ними пов'язана. Серед перших та основних способів запобігання виникненню/поширенню епідемій наголошувалося на дотриманні чистоти – чистоти навколишнього простору і тіла. Власне через бінарну призму понять “чистота” – “бруд” розглядалося чимало проблем, пов'язаних не лише з епідеміями, а з громадським здоров'ям загалом.

Поважну проблему, особливо в містах, становило поширення проституції, яку також вважали “брудом”. Проституцію розглядали як з точки зору фізичного здоров'я, з огляду на поширення венеричних захворювань, так і з точки зору “морального” здоров'я. “Przegląd Hygieniczny” опублікував кілька статей, які стосувались венеричних захворювань та статевого виховання молоді. Поширення венеричних захворювань серед шкільної молоді стало викликом для тогочасного Львова⁹⁶.

Загалом, розглянуті вище часописи мали науково-популярний характер (за винятком “Służb-y Zdrowia Publicznego”). Лише “Przyjaciel Zdrowia” був виключно популярним виданням. В “Przegląd-i Hygieniczn-ому” наукова/фахова складова переважала над популярною, але ця “наукова” частина була доступною до розуміння освіченому міському читачеві, на якого фактично і орієнтувався часопис, незважаючи на задекларовану мету поширення знань серед широких верств населення. Матеріали, які публікувались в “Здоровлі”, балансували між науковим і популярним жанром. Статті часто були написані фаховою мовою, але містили багато пояснень. А, наприклад, така рубрика, як “Порадник” писалась простою мовою. “Zdrowe Życie” більше тяжіло до популярного видання, ніж до наукового. Зрештою, зважаючи на сам характер часописів, які не були вузько-медичними, а стосувались справ громадського здоров'я, вони вже потенційно ставали доступними для представників освіченого немедичного середовища.

Ймовірно, читачі усіх видань здебільшого мешкали в містах. Вийти за межі міста найбільше можливостей мав “Przyjaciel Zdrowia” разом з виданнями Кіл рільничих і Господарського товариства, і це видання мало найбільший наклад. Загалом систематичних відомостей щодо тиражу, способів розповсюдження і пе-

⁹⁷ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, 8, S. 143.

⁹⁸ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, 9, S. 171.

⁹⁹ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, 4, S. 100-101.

¹⁰⁰ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1907). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 172.

¹⁰¹ Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1908). *Przegląd Hygieniczny*, 7, S. 209.

¹⁰² Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1910). *Przegląd Hygieniczny*, 6, S. 87.

¹⁰³ Вісти з руського Тов. лікарського. (1912). *Здоровле*, 12, S. 194-195.

¹⁰⁴ Słowo wstępne. (1912). *Przyjaciel Zdrowia*, 1, S. 1.

¹⁰⁵ Szpilman, J. (1902). Uwagi o ekonomicznem znaczeniu higieny kraju naszego. *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 4-7.

¹⁰⁶ Szpilman, J. (1902). Uwagi o ekonomicznem znaczeniu higieny kraju naszego. *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 4-7.

¹⁰⁷ Odezwa. (1902). *Przegląd Hygieniczny*, 1, S. 2.

¹⁰⁸ Наша програма. (1912). *Здоровле*, 1, S. 1-2.

редплатників видань поки не виявлено. В червні 1912 р. редакція звітувала про наклад 9 000 для “Przyjaciel-a Zdrowia”, з яких 6 000 забирали Кола рільничі, 1500 – редакція “Rolnik-a”, 250 – Товариство народної школи (Towarzystwo Szkoły Ludowej). Передплату здійснили також Кола Товариства народної школи в Коломиї і Тарнові⁹⁷. Оскільки відомо, що влітку 1904 р. кількість членів Гігієнічного товариства становила 150 осіб, ймовірно, що тираж “Przegląd-y Hygieniczn-ого” досягав двох сотень примірників⁹⁸. В 1905 р. звітують про розповсюдження 477 примірників: 216 передано для членів Товариства гігієнічного, 160 – для Товариства “Охорона молоді”, 17 – для львівських шкіл, 5 – в книгарні, 79 – розсилали безкоштовно або на обмін⁹⁹. В 1906 р. відомо про неповних 500 примірників¹⁰⁰. В 1907 р. редакція прозвітувала про 533 примірники¹⁰¹, в 1909 р. – 592¹⁰². Таким чином можна припустити, що тираж журналу жодного разу не перевищив 700 примірників. На даний момент складно говорити про тираж і географію поширення “Здоровля”. Можливо часопис потрапляв в менші міста та села. Відомо, що в 1912 р. було понад 400 передплатників часопису¹⁰³. Тобто “Здоровле” та “Przegląd Hygieniczny” циркулювали, в основному, в освіченому міському середовищі, хоча його видавці й намагалися вийти за ці межі. Зрештою, високий рівень неписьменності в Галичині також сприяв обмеженню аудиторії та її концентрації в містах.

Тексти, які публікувались, трансливали ряд “медичних” і “немедичних” ідей. Ключовим поняттям була гігієна, похідні і пов’язані з нею. “Przyjaciel Zdrowia” пояснює, що “Гігієна є наукою про здоров’я, яка займається всіма справами, ціллю яких є збереження та піклування про здоров’я”¹⁰⁴. Дотримання громадської гігієни (higiena publiczna), яку відокремлювали від особистої, вважали важливим суспільним завданням, посиленням не для окремих осіб, а усього суспільства, що мало взаємодіяти із органами влади різних рівнів. Серед найважливіших питань вказували регулювання річок, дренаж і меліорацію, будівництво водопроводів, міські бійні, регулювання будівництва та ін.¹⁰⁵. Значення гігієни і її необхідність розглядалась в тісному зв’язку з економічним розвитком. Тривалість життя, смертність, захворюваність мають значення для розвитку господарки. Саме гігієна може допомогти в цій справі¹⁰⁶. Тому “гігієна як економія здоров’я і життя, і творчої сили людини, повинна цікавити усіх добрих громадян, які прагнуть добра для краю”¹⁰⁷.

У текстах часто трапляється зв’язок між гігієною і культурою/цивілізованістю. Наприклад, відповідаючи на власне запитання про потребу існування такого часопису, як “Здоровле”, його редакція постулює значення гігієни для національного розвитку: “Нарід, що є уже народом справді культурним мусить мати заступлені в своїм письменстві усі віти людського знання. Авжеж гігієна є ніяко мірилом культури, чим висше вона в котрім народі стоїть, тим без сумніву кращі у него відносини просвітні і економічні. Ми і так опізнали ся, дарма, чи з нашої чи чужої вини...”¹⁰⁸. В іншому випадку, критикуючи ситуацію з водопроводом у Львові, В. Пісек аргументує свою позицію тим, що факт, що водопроводи з доброю

¹⁰⁹ Pisek, W. (1902). Czy lwowskie wodociągi spełnią swe zadanie. *Przegląd Hygieniczny*. 2, S. 25-27.

водою є умовою життя для міста є безумовним запевненням в цілому цивілізованому світі¹⁰⁹. Тут звучить не лише “наукове” пояснення, що таке гігієна і основні її особливості, але й пояснення її раціонального, підкріпленого цифрами та обрахунками, практичного значення – зв’язок з економікою.

Розвиваючи концепцію громадського здоров’я, автори часописів вказували, що забезпечення розвитку складових гігієни мало бути справою організованих зусиль держави і суспільства. Усі видання містили оцінку, та критику існуючого стану справ в сфері охорони здоров’я у Львові, Галичині й Австро-Угорській імперії загалом, хоч прослідковувалися певні особливості. Оцінка справ в провінції чи імперії, вплив на які мали центральні та краєві органи влади, була схожою і в українському і в польських виданнях. Досить часто ці публікації містили критику чи порівняння з іншими країнами, яке супроводжувалось риторичним запитанням на кшталт “коли і в нас так буде”. Коли ж розглядалися локальні ситуації, зокрема у Львові, які здебільшого належали до сфери впливу місцевої влади, то риторика була іншою. Критика в польських часописах була рідшою і не дуже гострою, а український часопис писав про місцеві справи досить різко. Така різниця є зрозумілою, оскільки українці майже не входили в міські органи влади.

Характерно, що розвиток гігієни розглядався як запорука цивілізаційного розвитку та – в дусі соціального дарвінізму – успіху в наростаючій боротьбі з іншими народами. У вступному слові редакція “*Przyjaciół Zdrowia*” перераховувала найбільші проблеми, які “віддавна непокоять думки світлих людей, які сердечно люблять свій край і людей” – велика дитяча смертність, інфекційні хвороби, алкоголізм, знахарство і забобони та ін. “*Przyjaciół Zdrowia*” мав послужити, щоб “не лише нашого селянина виховати і привчити до гігієнічного життя, але поставити його на рівні поруч селянина західно-європейського, а особливо скандинавського”. Але метою було не лише зрівнятись із іншими країнами, але й перемогти суперників. На думку редакції, “в цій історичній боротьбі залишаться лише ті народи, які будуть мати найкращі умови життя і найбільше стійкості”. Поруч з моральністю, освітою, ощадливістю, ретельною працею, які мають розбити зазіхання ворогів, наголошувалося на громадському здоров’ї. Видавці висловлювали надію, що гігієна “тріумфально запанує в цілому нашому народі. ... В ім’я Боже розпочинаємо працю для добра нашого народу і для щастя і кращого майбутнього нашої пригнобленої Вітчизни”¹¹⁰. Редакція запрошувала лікарів надсилати статті про гігієну народу і села. Часопис не міг оплатити гонорарів, але редакція вважала, що кілька хвилин присвячених цій справі “не лише додасть цеглинку в спільну будову, але й дасть автору внутрішнє задоволення від здійснення доброї справи”¹¹¹. “Здоровле” теж заклиало до співпраці фахівців, і висловлювало великі надії, підкріплюючи їх коментарем – “Розпочинаючи в ювілейний Маркіяновий час се наше видавництво, кличемо его пророчими слова, котрі дотепер ще не стратили своєї актуальности і котрі будуть нашою девізою: “Разом к світлу, други жваві!”¹¹².

¹¹⁰ Słowo wstępne. (1912). *Przyjaciół Zdrowia*, 1, S. 1-2.

¹¹¹ Rozmaitości. Od redakcyi. (1912). *Przyjaciół Zdrowia*, 1, S. 7.

¹¹² Наша програма. (1912). *Здоровле*, 1, 1-2.

Не менш показовою була публікація на сторінках “Przegląd- u Hygieniczn-ого”, в якій зустрічаємо розлогий аналіз зв’язку між успіхом народу і здоров’ям. Автор аргументував, що потрібно бути не тільки освіченим і добре господарювати, але і бути здоровим. Бо чи буде багато вартувати “бути хоч генієм чи мільярдером, якщо організм хворий на туберкульоз чи розбитий паралічем?”. І від значення здоров’я для окремої особи переходить до значення здоров’я для народу – “якою мірою перевищимо наших противників в тому, що називається “культура людини”, такою мірою стаємо над ними. А одним з найважливіших чинників, який вказує на рівень культури народу, є його звичаї та стан справ в галузі здоров’я”. Тому рівномірно з освітньою та економічною діяльністю та зусиллями в цих галузях повинна йти гігієна і зусилля для підвищення рівня здоров’я і фізичної міцності народу¹¹³. Аналізуючи стан справ в Галичині, І. Дрекслер наводить приклад Англії, називаючи англійців здоровим народом в якому без кривавих революцій почали працювати над гігієною та умовами життя найнижчих верств населення¹¹⁴.

В такий спосіб, поруч з ідеями модернізації, орієнтації на “західноєвропейські” успішніші країни, звучать ідеї національного розвитку і “виживання” народів. До вже звичного набору “передумов” для розвитку і успіху суспільства-народу на рівнозначних умовах додається здоров’я, і значення зусиль для його покращення рівняється із зусиллями в господарці і освіті.

Питання національного протистояння, які були присутніми і в українському і польських виданнях, виявлялися по-різному. Наприклад, повідомляючи про смерть когось з лікарів (здебільшого тих, які мали стосунок до Галичини) чи призначення на посаду, “Здоровле” до загального портрета діяча додавало кілька слів про його відносини з українцями. Також, на сторінках “Здоровля” читаємо звернення і заохочення до створення українських вакаційних осель в Карпатах, якому передують критика існуючого стану.

Польські автори зазвичай писали про “наш народ”, “наше суспільство”, “польську науку”, “польські справи”, рідше вдаючись до протиставлень чи критики сусідів, натомість апелюючи до історичного минулого, та описуючи діяльність поляків у всіх трьох частинах поділеної Речі Посполитої. “Zdrowe życie” у вступному слові описує занепад здоров’я серед польського народу, але подає надію, що “занедбані і забуті інстинкти нашої особистої сили і дії, якими наші предки захищались, можна віднайти, бо правом спадщини перейшли вони в нашу кров сарматську¹¹⁵”.

Часописи виконували також функцію медичного просвітництва. Значна частина публікацій інформувала читачів про місцевий стан справ. Інша частина матеріалу була спрямована на формування нових розумінь, уявлень та практик, а також викорінення забобонів, які стосувались громадської та особистої гігієни. Наприклад, “Здоровле” і “Przyjaciel Zdrowia” не лише пишуть про важливість миття рук, але й пропагують ідею про вищість та істинність науки як єдиного авторитету, до якого можна і треба прислуховуватись. Багато уваги приділялося здоров’ю дітей. Показовим є факт публікацій окремої рубрики для дітей в “Przyjaciel-i Zdrowia”, для якої автор писав дитячі історії з прикладами із що-

¹¹³ O łązniach ludowych. (1905). *Przegląd Hygieniczny*, 3, S. 49-50.

¹¹⁴ Drexler, I. (1912). *Miasta ogrodowe. Przegląd Hygieniczny*, 11, S. 191.

¹¹⁵ Słowo wstępne. (1913). *Zdrowe Życie*, 1, S. 6.

денного життя. Це було важливою частиною формування інших норм у вихованні дітей, а також формування нових уявлень про здоров'я в молодого покоління. Наскрізною ідеєю була засада важливості здоров'я. Особисте здоров'я кожного забезпечує здоров'я і процвітання суспільства, а зусилля суспільства забезпечують здоров'я індивіда.

Львівські гігієнічні часописи, які виходили на початку XX ст., назагал трансливали ті ж самі ідеї, переймалися тими ж проблемами і мали спільну ієрархію ключових питань, а також подібні труднощі (зокрема, в справі зацікавленості як ширшої громадськості до читання, так і колег-фахівців до співпраці). Ці видання свідчать про існування гігієнічного руху у Львові чи, радше, гігієнічних рухів в польському та українському фахових середовищах. Національна риторика, склад редакцій та авторського колективу (в україномовному “Здоровлі” дописувачами були лише українці, в польськомовних – здебільшого поляки – як за походженням, так і за ідентичністю), фінансова сторона видавництва часописів, сам час їх появи відображають загальне співвідношення сил та розмежування між польською та українською громадою у Львові та Галичині загалом. Характерно, що увага до зміцнення громадського здоров'я власної національної спільноти (польської чи української) переважала над ідеєю добробуту всіх мешканців провінції. Виховання здорового суспільства, поширення знань про гігієну та запровадження нових практик, що мало забезпечити приналежність до культурних народів та зміцнення суспільства, належало до ключових завдань усіх видавців, але водночас стало частиною мобілізації спільнот у відповідних національних рухах, що активно посилювались на початку XX ст. Такий стан справ практично унеможлилював строгу раціональну дискусію та творення єдиного середовища гігієністів у Львові того часу.

References

- Album zasłużonych lekarzy polskich.* (1925). Warszawa.
- Aleksandrowicz, S. (1902). Wodociąg lwowski. *Przegląd Hygieniczny*, no.1-2.
- Arkusha, O. (2007). *Partii ta yikh polityka u 1900-1914 rokakh*. In: Isaiievych, M. Lytvyn, F. Steblii, red. *Istoriia Lvova v 3-kh t.* T.2. (1772 – zhovten 1918). Lviv: Tsentr Yevropy. s. 255-280.
- Barczewski, W. (1905). Znaczenie zdrowotne regulacyi miast. *Przegląd Hygieniczny*, no.12.
- Barzycki, J. (1905). Sprawozdanie roczne o inspekcjach w r. 1902. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1-11.
- Berner, Wł. (2007). Stan sanitarny, ochrona zdrowia i sytuacja epidemiologiczna chorób zakaźnych we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej (lata 60/70 XIX w. – do 1914 r.). *Przegląd Epidemiologiczny*, no. 61, S. 815-825.
- Bier, L. (1903). O dezynfekcji po chorobach zakaźnych. *Przegląd Hygieniczny*, no. 8-12.
- Bier, L. (1912). Potrzeby nadzoru nad żywnością. *Przegląd Hygieniczny*, no.1.
- Bilavych, I. (2015). Peredumovy stvorennia hromadskoho medychnoho prosvitnytstva ta likarskoi opiky v Halychyni na poch.XX st. *Molod i rynok*, no. 1 (120), S. 133-136.

Bilavych, I. (2015). Vnesok ukrainskykh likariv u rozvytok vitchyznianoï nauky ta medychnoi opiky ditei i doroslykh (kinets XIX – poch. XX st.). *Liudynoznavchi studii. Seriiia "Pedahohika"*, no. 31, S. 25-32.

Bołdyrew, A. (2001). Czasopisma lekarskie i higieniczne na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. jako źródło do badań nad patologiami społecznymi (na przykładzie prostytucji). *Studia Z Historii Społeczno-Gospodarczej*, Tom IX, S. 187-213.

Brożek, K. (2003). Ruch na rzecz podnoszenia kwalifikacji zawodowych polskich lekarzy w latach 1805-1952. Towarzystwa i kursy. *Medycyna Nowożytna*, no.10/1-2, s. 35-98.

Bruchnalski, K. (1913,1914). Czego uczy Pismo Święte o wstrzemięźności od trunków. *Przyjaciel Zdrowia*, no. 10,11,12, no. 1.

Brzozowski, S. (1971), Kuhn Adolf. Internetowy Polski Słownik Biograficzny. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/adolf-kuhn>.

Brzozowski, S. M. (1980), Panek Kazimierz. *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/kazimierz-panek>.

Burachynskyi, T. (1935), *Likarska Komisiia Nauk. T-va im. Shevch*. In: 25-littia Ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. Lviv-Chikaho. S. 18-23.

Demel, M. (1964). Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864-1914), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Do czytelników (1872). *Służba Zdrowia Publicznego*. T. II, S. 458-459.

Do nashykh zemliakiv. (1914). *Zdorovlie*, no. 1, s. 1.

Dolata, E. (2016). Galicyjscy popularyzatorzy zdrowia i higieny przełomu XIX i XX wieku. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, T.XXXV, z. 4, S. 79-95.

Dolynska, M. (2015). Lviv. Prostir na tli meshkantsiv (XIII – XIX st.). Lviv: Vydavnytstvo UKU.

Drexler, I. (1912). Miasta ogrodowe. *Przegląd Hygieniczny*, no.11-12.

Drexler, I. (1913). O zakładaniu ulic miejskich. *Przegląd Hygieniczny*, no.12.

Drymalyk, S. (1912). Krovotoky i yak yikh lichyty. *Zdorovlie*, no. 10, S. 151-154.

Franaszek, P. (1999). Szpitale Galicyjskie w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, no.126, S. 125-143.

Franaszek, P. (2001). Zdrowie publiczne w Galicji w dobie autonomii (wybrane problemy). Kraków.

Gargas, Z. (1906), Miasta ogrodowe. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1-3.

Grankin, P.(2016) Kanalizatsiia mista Lvova (vid pochatku XV st. do 1939 r.). Lviv: Avers.

Hanitkevych, Ya. (1991). Yevhen Ozarkevych – fundator ukrainskoi medychnoi nauky. *Likarskyi zbirnyk zasnovanyi Yevhenom Ozarkevychem u 1898 rotsi. Nova seriia*, no.1, S.11-18.

Hebbert, M. (1999), A City in Good Shape. Town Planning and Public Health. *The Town Planning Review*, vol. 70, no. 4, S. 433-453.

Hietala, M. (1987). Services and Urbanization at the Turn of the Century. The diffusion of Innovations. Helsinki.

Hoszowski, S. (1935). Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914. Lwów.

Ihnatienko, V. (1930). Bibliohrafiia ukrainskoi presy 1816-1916. Kyiv-Kharkiv.

Ivanochko, U. (2004). Urbanistychni transformatsii Lvova pidavstriiskoho periodu (1772-1918), „*Visnyk Natsionalnoho universytetu „Lvivska politekhnika”*”, no. 505 (Arkhitektura).

- J. M. (1929). Zmarli członkowie ś.p. Stanisław Bądryński (1862-1929). *Rocznik Towarzystwa Warszawskiego*. no. 22, S. 108-110.
- Jakimyszyn-Gadocha, A. (2016). Żydowskie łaźnie (mykwy) we Lwowie. Historia wybranych obiektów z okresu od drugiej połowy XIX wieku do 1939 r. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorichna, spetsvypusk*, S. 103-123.
- Jarowiecki, J. (2002). Prasa lwowska w latach 1864-1918: bibliografia. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Kaczorowski, B. (1907). Stan uzębienia i ogólnej czystości ciała dzieci szkolnych szkół miejskich lwowskich w cyfrach. *Przegląd Hygieniczny*, no.10-11.
- Kaczorowski, B. (1911). Stan higieny i stan zdrowotny dzieci szkół miejskich we Lwowie. Zebrał na podstawie badań w latach 1907-1911. *Przegląd Hygieniczny*, no. 9-11.
- Kmiecik, Z. (red.). (1976). Prasa polska w latach 1864-1918. Warszawa – Łódź.
- Kolski, W. (1913). Handel mlekiem we Lwowie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 10-11.
- Komisja zdrowotna. (1909). *Dziennik Lwowski*, no. 2.
- Kordiuk, Yu. (1935). Istoriia U.L.T. za 25 lit isnuvannia. In: 25-littia Ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. Lviv-Chikaho. S. 23-50.
- Kotsur, N. (2010). Rol zemstv u stanovlenni vitchyznianoii hihieny v Ukraini (druha polovyna KhKh – pochatok KhKh stolittia). *Volynski istorichni zapysky*, tom 5, 13-19.
- Kozakevych, O. (1935). Yak povstalo nashe likarske tovarystvo. In: 25-littia Ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. Lviv-Chikaho. S. 3-23.
- Krajewska-Tartakowska, B. (2001) Polskie Towarzystwo Higieniczne we Lwowie. W: B. Sordylowa, red. *Słownik Polskich Towarzystw Naukowych*. T. II. Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich. Cz.3. Warszawa. s. 309-312.
- Kronika. Od redakcyi. (1902), *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.
- Kronika. Od redakcyi. (1906), *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.
- Krzyżanowski, E. (1908). O poznawaniu fałszowanych napojów i pokarmów. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1, S.3-4.
- Dolnicki, C. (1911). O molu mącznym w młynach i sposobie jego tępienia. *Przegląd Hygieniczny*, no. 2 i 6.
- Lees, A., Lees Hollen, L. (2007). Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914. New York: Cambridge University Press.
- Legeżyński, W. (1902,1903). Oczyszczanie wód kanałowych, *Przegląd Hygieniczny*, no. 10-12, no. 1.
- Legeżyński, W. (1904). Zdrowotność miasta Lwowa w r. 1903. *Przegląd Hygieniczny*, no. 5.
- Legeżyński, W. (1904, 1905). Jak należy zorganizować służbę dezynfekcyjną w naszych miastach i miasteczkach. *Przegląd Hygieniczny*, no. 12, no. 1.
- Legeżyński, W. (1907). Stosunki zdrowotne w mieście Lwowie w roku 1905 i 1906, Lwów.
- Legeżyński, W. (1904). Zdrowotność miasta Lwowa w r. 1903. *Przegląd Hygieniczny*. no. 5, s 73-78.
- Lewicki, B. (1914). Gospodarstwo publiczne miasta Lwowa. Na podstawie źródeł urzędowych magistratu król. st. Miasta Lwowa ułożył tablicami statystycz. przez magistrat m. Lwowa zestawionymi, Lwów.
- Lewiński, J. (1906-1907). Higiena budowli jako podstawa dla zmienić się mającej ustawy budowniczej Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, no. 8-12, no. 2-4.

- Lwów w cyfrach, 1914, nr. 5-12;
- Łupienko, A. (2016). Some remarks on the birth of modern city planning in the Polish territories *1850-1914.: the impact of the hygienic movement. *Mesto a dejiny*, vol.5, 2, P. 18-34.
- Małecki, J.M. (2011), "Mieszkają w prawdziwym raju" (Możliwości badania jakości życia w Krakowie i we Lwowie w okresie autonomii galicyjskiej). *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ab Bibliothecarum Scientiam Pertinentia*, vol. IX, S. 157-164.
- Maślanka, M. (1904). Kanalizacja miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, no.7-9.
- Maślanka, M. (1908). O kanalizacji naszych miast. *Przegląd Hygieniczny*, no. 3-7.
- Mazanik, A. (2015). Sanitation, Urban Environment and the Politics of Public Health in Late Imperial Moscow. A Dissertation in History. Budapest: Central European University.
- Miasto Lwów w okresie samorządu. 1870-1895. (1896). Lwów.
- Mołczański, W. (1909). Do kwestyi ogrzewania ciepłą wodą pojedynczych pięter. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.
- Mołczański, W. (1909). Niedostosowanie konstrukcyi budynków mieszkalnych do klimatu jako zasadnicza przyczyna znacznej ilości zimnych mieszkań u nas. *Przegląd Hygieniczny*, no. 5-6.
- Mołczański, W. (1912). Mechaniczne oczyszczanie wód ściekowych według systemu inż. Geigera. *Przegląd Hygieniczny*, no. 1.
- Mołczański, W. (1913). O potrzebie przymusowej sanacji mieszkań w Galicyi. Z upoważnienia autora przedrukowane z „Czasopisma technicznego”. *Przegląd Hygieniczny*, no. 3-4.
- Myśliński, J. (1969). Czasopiśmiennictwo naukowe w Galicji w dobie autonomicznej. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, no. 8/4, S. 477-500.
- Nasha prohrama. (1912). *Zdorovlie*, no.1, S. 1-2.
- Naumenko, K. (2013). Franko Petro. V: V. Smolii, red. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 10 (F-Ia). Kyiv: Naukova dumka.
- Niemi, M. (2007). Public Health and Municipal Policy Making. Britain and Sweden, 1900-1940. New York.
- O łazniach ludowych. (1905), *Przegląd Hygieniczny*, no. 3, S. 49-50.
- Od redakcyi. (1905). *Przegląd Hygieniczny*. no. 1, S. 1-2.
- Od redakcyi. (1914). *Przyjaciel Zdrowia*, no.7-8, S. 1.
- Odezwa. (1902). *Przegląd Hygieniczny*, no.1, S. 2.
- Ostrowska, T. (1969). Polskie czasopisma higieniczne w XIX w. Zarys historyczno-bibliograficzny 9 polskich czasopism higienicznych wydawanych w XIX wieku, przedstawiony w układzie chronologicznym. *Zdrowie Publiczne*, no. 5, s. 419-425.
- Ostrowska, T. (1973). *Polskie czasopiśmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800-1900): zarys historyczno-bibliograficzny*. Wrocław-Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Panchyshyn, M. (2015). Synonimiiia v ukrainskii medychnii terminolohii Halychyny pochatku XX st. *Filolohichni traktaty*, tom 7, no. 2, S. 109-115.
- Panek, K., Sziperling, F. (1906), O biologicznym sposobie oczyszczania wód ściekowych. *Przegląd Hygieniczny*, nr. 2-5 i 7.
- Papée, J. (1906, 1907). Choroby weneryczne ich rozszerzenie i zapobieganie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 6-9, 11, no. 1.
- Papiery Tadeusza Rutowskiego związane z pracą jego w Magistracie miasta Lwowa; 99, 101; Dział Rękopisów. Rkps 13405/III; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- Petryshyn, H., Ivanocho, U. (2007). Poshuky novykh form rozvytku mista. . V: Ia. Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii (Red.). *Istoriia Lvova v 3-kh t. T.2. (1772 – zhovten 1918) (s. 171-182)*. Lviv: Tsentr Yevropy.

- Piasecki, E. (1906). W sprawie higieny płciowej młodzieży szkolnej. *Przegląd Hygieniczny*, no. 4.
- Piasecki, E. (1909). Epidemia płonicy w mieście Lwowie w latach 1907-1909. *Przegląd Hygieniczny*, no. 8-9.
- Pisek, W. (1902). Czy lwowski wodociąg spełnia swe zadanie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 2, S. 25-27.
- Poradnyk. Pratsia sered porokhu. Nedokrovnist u shkilnykh dityi. Chervonist ruk. (1912). *Zdorovlie*. 1.
- Prokopovych, M. (2009). Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772-1914. USA: Purdue University Press.
- Pundii, P. (1994). Ukraiński likari. Kn.1. Estafeta pokolin natsionalnoho vidrozhennia: biobibliohrafichniy dovidnyk. Lviv-Chykhaho.
- Rada miejska. Magistrat*. (1908). „Dziennik Lwowski”, 19.
- Rejman, S. (2010). Organizacja państwowej i gminnej służby zdrowia w Galicji w okresie autonomicznym w świetle przepisów prawnych. W: *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10-12 września 2007 roku*. Kraków, S. 405-435.
- Retsenzyi. (1912). *Zdorovlie*. 1, 12.
- Rocznik statystyki Galicyi. Rok IV. 1892-1893.
- Romaniuk M., Halushko M. (Eds.). (2001-2002). Ukraiński chasopysy Lvova. 1848-1939. T.1. 1848-1900. T.2. 1901-1919. Lviv: Svit.
- Rosen, G. (1993). A History of Public Health. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Rosner, I. (1903). Z fizykatu król. stoł. Miasta Lwowa. Chorobliwość i śmiertelność we Lwowie w r. 1902. *Przegląd Hygieniczny*, no.2-3.
- Rozmaitości. Od redakcyi. (1912), *Przyjaciel Zdrowia*, no. 1.
- Rozmaitości. W jakich dniach tygodnia odbywa się najwięcej aresztowań z powodu pijaństwa? (1912) *Przyjaciel Zdrowia*, no. 2, s. 14.
- Sereda, O. (2007). Masovi urochystosti ta miskyi publichnyi prostir. Shchodenne zhyttia. V: Ya. Isaievych, M. Lytvyn, F. Steblii (Red.), *Istoriia Lvova v 3-kh t. T. 2. (1772 – zhovten 1918) (s. 301-317, 318-333)*. Lviv: Tsentr Yevropy.
- Sikorska-Kulesza, J. (2004). Zło tolerowane. Prostytucja w Królestwie Polskim w XIX wieku. Warszawa.
- Stauter-Halsted, K. (2011). The Physician and the Fallen Woman: Medicalizing Prostitution in the Polish Lands. *Journal of the History of Sexuality*, vol.20, no. 2, P. 270-290.
- Słowo wstępne. (1912). *Przyjaciel Zdrowia*, no. 1.
- Słowo wstępne. (1913). *Zdrowe Życie*, no. 1, s. 6.
- Sonevyskyi, T. (1913). O syrovatkakh krovy, yikh dilianiu i znachinniu. *Zdorovlie*, no. 2, s. 20-24.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1904). *Przegląd Hygieniczny*, no. 8-9, s. 17-174.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, no. 4, s. 100-101.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1907). *Przegląd Hygieniczny*, no.7, s.172-173.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1908), *Przegląd Hygieniczny*, no. 7, s. 209-216.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1910). *Przegląd Hygieniczny*, no. 6, s. 85-89.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, no. 7, s. 115-119.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, no. 2, s. 20-22.

- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1911). *Przegląd Hygieniczny*, no. 5, s. 74-75.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, no. 4, s. 74-75.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1912). *Przegląd Hygieniczny*, no. 8, s. 143-144.
- Sprawy Towarzystwa Hygienicznego. (1906). *Przegląd Hygieniczny*, no. 1, s. 12-13.
- Sroka, T. (1999). Nauki weterynaryjne we Lwowie do roku 1945. Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych.
- Sroka, T. (2012). Rada miejska we Lwowie w okresie autonomii Galicyjskiej 1870-1914. Studium o elicie władzy. Kraków.
- Sroka, T. (2012-2013). Szpilman Józef Baltazar. W: *Polski słownik biograficzny. T. XLVIII*. Warszawa-Kraków, S. 635-637.
- Sroka, T. (2016). Wpływ samorządu Lwowa na przestrzeń publiczną miasta (1870-1914). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria istorichna. Spetsvyypusk*, S. 251-271.
- Suchodolski, B. (Eds.). (1987). Historia nauki polskiej. T. IV. (1863-1918). Cz I i II. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Sundin, J., Willner, S. (2007). *Social Change and Health in Sweden. 250 Years of Politics and Practice*. Solna: Swedish National Institute of Public Health.
- Szkudaj, T. (1999). Izba Lekarska Lwowska. *Medycyna Nowożytna*, no. 6/1, S. 153-162.
- Szpilman, J. (1902). Uwagi o ekonomicznem znaczeniu higieny kraju naszego. *Przegląd Hygieniczny*, no.1, S. 4-7.
- Szpilman, L. (1907, 1908). II Kongres Międzynarodowy higieny mieszkań od 4-12 września 1906 r. w Genewie. *Przegląd Hygieniczny*, no. 3,5-12, no. 1-3.
- Tomczyk, R. (2015). Zagrożenia epidemiologiczne na terenie Austriackiej części monarchii Habsburskiej w XIX w. (do 1914 r.). Aspekty prawne i administracyjne. *Galicja. Studia i materiały*, no.1, S. 99-113.
- Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia (1890). *Kurjer Lwowski*, no. 333 (1 grudnia), s. 6.
- Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia we Lwowie (1890). *Kurjer Lwowski*, no. 351 (19 grudnia), S.1-2.
- Visty z Ruskoho Tov. likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, no. 1.
- Visty z ruskoho Tov. likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, no. 12.
- Visty z Ukrainskoho likarskoho tovarystva. (1912). *Zdorovlie*, no.1.
- Visty z Ukrainskoho likarskoho tovarystva. (1914). *Zdorovlie*, no. 1.
- Walne zgromadzenie Towarzystwa „Przyjaciół Zdrowia” (1903). *Przegląd Hygieniczny*, no. 3.
- Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1894, III.
- Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie, 1895, VI.
- Wiczkowski, J. (1907). Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. Lwów.
- Willcox, Walter F., (1912), Statistics at International Congresses on Hygiene and Demography. *Publications of the American Statistical Association*, vol.13, no. 98, P. 182-185.
- Winslow, C.-A. (1920). The Untilled Fields of Public Health. *Science*, January 9, 23-33.
- Wnęk, K. (2008), Przemiany demograficzne we Lwowie w latach 1829-1938. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCXCI. Prace historyczne*, no.135, S.13-127.
- Wnęk, K., Zyblikiewicz, L. A. and Callahan, E. (2006). Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857-1938. Kraków.
- Wojtkiewicz-Kok, W. (1992). Dzieje wydziału lekarskiego Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1894-1918. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu

Wrocławskiego.

Yureiko, O. (2012). Pro zasnuvannia ta diialnist Kraiovoi rady zdorov'ia u misti Lvovi (1871-1918 rr.). *Klinichna farmatsiia, farmakoterapiia ta medychna standartyzatsiia*, 1-2.

Zaprosyny do przedplaty na III-y rik vydavnytstva "Zdorovlia", orhanu Ukrainskoho likarskoho tovarystva. (1913). *Zdorovlie*. 12.

Zarzycki, J. (1905). W sprawie kanalizacyi miasta Lwowa. *Przegląd Hygieniczny*, no.1-2.

Zarzycki, J. (1904). O kanalizacyi miasta Lwowa, *Przegląd Hygieniczny*, no. 2-4 i 6.

Zdrowe Życie.(1913). no. 1.

Ziembicki, W. (1935). Bandrowski Juliusz Marian. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T.I. Kraków.

Vira Trach

HYGIENIC PERIODICALS AND THE SHAPING OF DIS-COURSE OF PUBLIC HEALTH IN LVIV AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

During the nineteenth century socio-political and economic transformations, as well as scientific discoveries, changed views on health and its value. Also, the concept of public health, which was no longer concentrated on the individual but on a group of people, was included in the sphere of interest of the broader strata of society in the Central and Eastern Europe. The hygienic movement occupied an important modernizing segment in a wide range of social movement, and had an influence on changes in urban space during the nineteenth and the twentieth centuries. Cleanliness and health became signs of modern city and civilization.

More noticeable public interest to hygienic ideas in Lviv emerged in the late nineteenth – early twentieth century. One of the manifestations of this was emergence of hygienic periodicals that focused on issues of public health issues, and especially hygiene, covered almost all areas of everyday life – hygiene of clothing, nutrition, school an urban hygiene etc. At the first time, such journal was published in Lviv during 1872. Four periodicals dedicated to hygiene were published in the city in the period between 1902 and 1914. The publishing of all these periodicals was a non-profit enterprise, and editors were constantly looking for financial resources to ensure their existence. In the first place, the initiative of publishing belonged to Ukrainian and Polish doctors. Lviv hygienic periodicals were published in Polish and Ukrainian and were addressed to the respective national communities. They discussed the same issues, spread the same ideas, but focused mostly on Polish or Ukrainian readers, reflected the socio-political ideas of that time and integrated the concept of health into the competitive ideas of national development.

Key words: public health, hygiene, hygienic periodicals, Lviv.

УДК (477)«1920/1930»:366

Ірина Скубій

кандидат історичних наук,

дослідниці ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка

e-mail: irinaskubij@ukr.net

УНІВЕРМАГ ЯК ПРОСТІР МІСЬКОГО СПОЖИВАННЯ В 1920-1930-ті РОКИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ¹

¹ Авторка висловлює щирі вдячності всім анонімним рецензентам за увагу до цього дослідження, цінні зауваження і коментарі.

У статті розглядаються особливості універсальних магазинів як торговельних закладів в радянській Україні в 1920-1930-ті роки. Універмаг досліджується як унікальний простір міського споживання. В ідеології та пропаганді йому надавалося особливе місце, обумовлене необхідністю «закріплення перемог та переваг радянської культурної торгівлі», демократизації споживання та переходу на вищий щабель його розвитку. У міському просторі універмаги стали символами новизни, достатку, взірцями для інших торговельних установ, важливими осередками міського життя. На їхньому прикладі у статті досліджується, яким чином у суспільному дискурсі відбувся перехід від образу «покупця» до «споживача». Їх інноваційність передбачала необхідність використання модерних тенденцій в облаштуванні простору, зокрема вітрин та прилавків. У технічному оснащенні універмаг був обладнаний за останніми вимогами часу з використанням механічних пристроїв та холодильних установок. Відкриття універсальних магазинів стало новим етапом у розвитку радянської торгівлі. Протягом 1920-1930-х років відбулося формування «нового радянського споживача» з властивою йому культурою та практиками споживання.

Ключові слова: універмаг, місто, споживання, радянське суспільство, 1920-1930-ті роки, Україна.

Універмаг як феномен в історіографії

Дослідження універсальних магазинів як особливого модерного явища та феномену культури розпочалося з інноваційної роботи Мікаеля Міллера про паризький «Bon Marché»², який з 1852 р. до 1914 р. був найбільшим у світі. У полі зору французького дослідника був процес, яким чином цей новий вид торговельного закладу трансформував традиційні цінності у відповідності зі змінами, які прийшли з появою суспільства споживання та викликаного ним масового споживання матеріальних благ. Частина науковців пропонує вважати 1846 р. точкою відліку в історії універсальних магазинів, коли Александр Стюарт відкрив «Marble Palace» у Нью Йорку³.

² Miller, B. Michael. (1981). The Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869 – 1920. Princeton: Princeton University Press.

³ Tamlia, R. D., (2017). The Wonderful World of the Department Store in Historical Perspective: *A Comprehensive International Bibliography, Partially Annotated*, 15. Retrieved 8.10.2017 from: <http://www.charmassociation.org/Docs/Department%20Store%20Bibliography.pdf>; Resseguie, H. (1965). Alexander Turney Stewart and the development of the department store, 1823-1876. *Business History Review*, 39(3), 301-322.

⁴ Fuchs, Konrad. (1988). Zur Geschichte des Warenhaus-konzerns I. Schocken Söhne. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 33(4), pp. 232-252. Retrieved 7 Oct. 2017, from doi:10.1515/zug-1988-0403; Weiss-Sussex, G., & Zitzlsperger, U. (2013). Das Berliner Warenhaus : Geschichte und Diskurse. Frankfurt: Peter Lang AG; Verheyde, Philippe. (1993).

⁵ Див. наприклад: Lambert, R. (1938). *The Universal Provider. A Study of William Whiteley*. London: Harrap; Lacrosse, J., Miellet, R., & De Bie, P. (1972). *Emile Bernheim, histoire d'un grand magasin: Bernheim, Emile*. Bruxelles: Labor.

⁶ Дезорцев, С. С. (1928). *Учет подсобных предприятий в торговых хозяйствах; Учет универмагов*. М.: Издательство Наркомторга СССР и РСФСР.

⁷ (1975). *Типовые решения рационализации работы универмагов*. М.: Центросоюз.

⁸ Фещенко, И. И. (1966). *Учимся отлично торговать. (Об опыте работы Ленинского универмага г. Донецка)*. Донецк: Донбасс.

⁹ Каменев, В. Г. (1956). *ГУМ*. Москва: Государственное издательство торговой литературы.

¹⁰ Hilton, L. Marjorie. (2004). Retailing the Revolution: The State Department Store (GUM) and Soviet Society in the 1920s, *Journal of Social History*, Vol. 37, No. 4 (Summer), 940. doi.org/10.1353/jsh.2004.0049

¹¹ Корсукова, О. О. (2016). Становление системы государственной универсальной торговли в Тюмени (1920–1930-е гг.). *Вестник Тюменского государственного педагогического университета*, №5 (170)

¹² *Cathedrals of consumption*. (1999). *The European department store, 1850-1939*. Edited by Geoffrey Crossick and Serge Jaumain. Ashgate Publishing Limited.

¹³ Tamilia, R. D. (2017). The Wonderful World of the Department Store in Historical Perspective: A *Comprehensive International Bibliography, Partially Annotated*, 17. Retrieved 8.10.2017 from: <http://www.charmassociation.org/Docs/Department%20Store%20Bibliography.pdf>.

У процесі свого вивчення універсальний магазин став розглядатися у поєднанні з особливостями економічного, культурного та політичного простору різних країн Європи та Америки⁴. Серед здобутків історіографії універмагів безцінним є внесок бізнес-істориків, які цікавилися питаннями їх функціонування і здебільшого пов'язували сферу своїх досліджень з успішними приватними торговельними закладами та біографіями їхніх власників⁵.

У радянській історіографії універсальні магазини не стали спеціальним об'єктом дослідження, натомість є публікації економістів, в яких розглядаються питання обліку⁶, раціоналізації їх роботи⁷, обміну досвідом⁸ або приклади організації роботи окремих універмагів⁹.

Сучасні дослідники радянських універмагів акцентують увагу на тому, що вони відіграли велике значення у конструюванні радянської культури споживання та нових місць торговельного простору¹⁰. У поодиноких працях в якості прикладу розглядається Державний універсальний магазин в Москві та регіональні заклади подібного типу¹¹. В українській історіографії цей новий вид торгівлі ще не став предметом спеціального вивчення. У зв'язку з цим здебільшого на прикладі харківських універсальних магазинів та спираючись на матеріали республіканської і місцевої преси, статистичні дані, документи торговельних підприємств, органів влади у даному дослідженні робиться спроба розглянути, якими ж були українські універмаги в 1920-1930-ті роки.

Що таке універсальний магазин?

Універсальні магазини увійшли в історіографію під назвою «храмів споживання». Від інших торговельних закладів їх відрізняє високий рівень капіталізації, різноманітність товарів, методів продажу, структура та стиль управління¹². Радянським універмагам 1920-1930-х років досить проблематично дати узагальнене визначення. Так міг називатися центральний універсальний магазин, який розташовувався в центрі міста і одночасно такими вважалися 20-30 універмагів в робітничих або інших віддалених куточках міста, що були у мережі різних торговельних підприємств. У великих селах також існували універсальні магазини. У зв'язку з цим єдине, що їх об'єднувало, була торгівля різними групами продовольчих та непродовольчих товарів.

Досить складно систематизувати вимоги, які висувуються до універмагів і в наш час. Деякі закордонні економісти пропонують вважати універсальними магазинами ті, в яких доступний комплексний асортимент представлений, як мінімум, трьома групами товарів – одягом, меблями та іншими (косметика, прикраси, товари для спорту тощо)¹³. Відповідно до українського законодавства так називаються крамниці, які мають торговельну площу понад

Замальовка про будівництво
Харківського центрального
універмагу (1935 р.).
Харьковский рабочий,
1935, 13 ноября.

¹⁴ Національний стандарт України. Роздрібна та оптова торгівля. ДСТУ 4303:2004. Retrieved 8.10.2017 from: <http://www.profiwins.com.ua/uk/directories1/dstu4303.html>

2500 кв. м. та широкий асортимент продукції (понад 10 тисяч позицій)¹⁴.

Серед багатьох міських просторів універмаг як місце споживання товарів набув ледве не сакрального значення в повсякденному житті радянського суспільства. Саме тут можна було купити чи добути необхідну річ, щоправда, простоявши у черзі і витративши купу часу. У зв'язку з цим універсальні магазини, як і більшість інших торговельних просторів, стали важливим публічним місцем у житті радянської людини.

Ідея створення таких торговельних закладів полягала в оптимізації системи торгівлі з максимальним врахуванням інтересів споживача. Новий тип торговельного закладу, як приклад інновацій та модернізації, був покликаний максимально задовольнити потреби вимогливого покупця, запропонувавши йому широкий вибір товарів та сервісних послуг. Зазвичай, універсальні магазини розташовувалися в центрі міста в нових будинках та обладнувалися з використанням сучасних технологій¹⁵. Захисники універмагів акцентували увагу на тому, що вони вплинули на демократизацію моди і споживання, стимулювали розвиток національної промисловості та торгівлі¹⁶. У 1920-1930-х роках приклади успішного розвитку універсальних магазинів можна знайти у Сполучених Штатах Америки, багатьох країнах Західної Європи, де ще з середини XIX століття цей новий вид торговельного закладу став швидко завойовувати ринок та споживача. Такі осередки радянського торговельного і публічного простору не можна було назвати чимось унікальним чи винятковим в європейському та загальносвітовому масштабі, але, в цілому, універсальний магазин став феноменом в системі торгівлі, що пояснюється його інноваційною роллю на ринку та особливістю облаштування торговельного простору. У зв'язку з цим появу універсальних магазинів в радянській

¹⁵ Haupt, Heinz-Gerhard. (2012). Small shops and department stores. The history of consumption. Edited by Frank Trentmann. Oxford University Press, P. 271.

¹⁶ Cathedrals of consumption. (1999). *The European department store, 1850-1939*, P. 7.

Будівля універмагу
на Павлівській площі
в м. Харкові,
1933 р.
ЦДАКФФД
ім. Пшеничного, 4-5497

¹⁷ Hessler, Julie. (2004). Social History of Soviet Trade. Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917 – 1953. Princeton: Princeton University Press, P. 8.

економіці можна розглядати, як модернізаційну політику, котра відповідала глобальним тенденціям розвитку торгівлі¹⁷. Особливість радянського шляху полягала у тому, що у той час як в інших країнах світу власниками найбільших універсальних магазинів були великі приватні підприємці, в його випадку ініціатором створення і виконавцем всіх змін була держава, що, безумовно, наклало відбиток на їх втілення в життя. У реаліях 1920-1930-х років успішний приватний підприємець ні за яких умов не міг стати власником такого великого торговельного закладу. Тому, хоча в радянській економіці універмагам надавалося важливе значення в системі торгівлі та розподілу товарів, їхня основна роль була підпорядкована ідеологічним змінам партійного курсу.

Універсальний магазин в радянській ідеології та пропаганді

Протягом 1920-1930-х років у ставленні до універсального магазину як одного із видів торговельного закладу з боку держави та комуністичної партії відбулася своєрідна еволюція. В перші роки непу йому ще не надавалося важливого значення в економічному житті нової країни. Виключенням радше був Державний універсальний магазин у Москві¹⁸, який, знаходячись у столиці Союзу, уособлював в собі перемогу над капіталізмом, а своєю ціллю вбачав «торгівельну революцію», як цілком слушно зазначила Марджорі Хілтон¹⁹. На її думку, факт можливості купівлі товарів у державного роздрібного торговця став у такий спосіб революційною подією, відступом від «завоювань» більшовицької влади в попередні роки. Тому американська дослідниця у своїх поглядах на торгівлю в універсальних магазинах запропонувала розглядати московський ГУМ як політичний та комерційний спосіб досягнення комунізму через конс'юмеризм²⁰, кінцевою метою якого було задоволення потреб радянських споживачів у високоякісних товарах та послугах. Фактично, для тогочасного споживача такий заклад торгівлі став своєрідним островом радянської розкоші та достатку.

На початку 1920-х років у більшовиків ще не було цілісного розуміння про роль державної роздрібної торгівлі в системі то-

¹⁸ Російською мовою – Государственный универмаг (ГУМ).

¹⁹ Marjorie L. Hilton. (2012). Selling to the Masses: Retailing in Russia, 1880-1930. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, P. 940.

²⁰ Ibid, P. 950.

Асортимент Харківського
ЦУМу (1935 р.).
Харьковский рабочий,
1935, 21 ноября.

²¹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 203, оп. 1, спр. 837, арк. 65. Стенограма, протоколи засідань VII Харківського губернского съезда Советов и материалы к ним, 5 – 9 декабря 1922 г.

варообігу, тому часто на місцях виступали проти універмагів у державній мережі. «Вимагаю негайно закрити всі наші роздрібні універсальні магазини, всю роздрібну торгівлю, перетворивши виключно в гуртову»²¹, – такі заклики лунали під час Харківського губернского з'їзду рад у 1922 р. У той час невизначеність місця державної роздрібної торгівлі була пов'язана з ідеєю влади про ключове місце кооперації в роздрібному товарообізі «завоюванні» споживчого ринку і витісненні з нього приватника. Втім, впродовж 1920-х років універсальні магазини з'явилися в структурі багатьох торговельних підприємств України. Такий курс на розширення мережі універмагів був пов'язаний з потребою доведення переваг державної торгівлі та закріплення її «перемог» на ринку.

З початку 1930-х років в умовах витіснення приватника зі сфери товарообігу держава прагнула закріпити це «досягнення», тому, очевидно, саме в цей час і з'явилася ідея створення зразкових універмагів у великих містах, Москві, Ленінграді та Харкові, як символів соціалістичного достатку і розкоші. В Українській радянській республіці ці плани почали втілюватися в 1933 р., що є цілком обумовленим та симптоматичним, враховуючи соціальне та економічне становище населення, яке ще продовжувало переживати страшний голод та виконувати хлібозаготівельні плани. «Негайне» утворення нової крамниці у Харкові було продиктоване наказом Народного комісара постачання СРСР Анастаса Мікояна. Розуміючи реалії тих часів, у тому числі враховуючи кількомільйонні жертви Голодомору та ще тисячі голодуючих селян і містян, можемо прийти до висновку, що ця квапливість була обумовлена необхідністю легітимізації режиму і потребою у створенні ідеального світу радянського споживання та культурної торгівлі, особливого зразкового простору, в якому це було б можливо реалізувати. Директор ХАТОРГу²², в структурі якого мав бути утворений новий

²² ХАТОРГ – рос. мовою Харьковское акционерное общество торговли (укр. мовою – Харківське акціонерне товариство торгівлі (ХАТТ)).

Універмаг Пайторгу
(Дніпропетровськ, 1930-ті рр.).
(Фото з відкритих джерел).

²³ Новий універмаг мав бути утворений на базі вже існуючого, який розміщувався на площі Рози Люксембург.

²⁴ Універмаг. *Харківський пролетар*, 1933, 12 червня.

²⁵ Гурова, О. Ю. (2005). Идеология потребления в советском обществе. *Социологический журнал*, №4, С. 122.

магазин²³, таку необхідність пояснював зростаючими культурними вимогами радянського суспільства і потребою «покласти край брутальному ставленню до покупця»²⁴. У зв'язку з цим, презентація соціалістичного достатку та розкоші відтепер стала ключовою ідеєю в радянській ідеології споживання. Ідеологія «культурності» та легітимізація споживання символізували «великий відступ» в соціальному та економічному житті, який впроваджувався протягом 1930-1950-х років²⁵.

Аналіз процесу відкриття універсальних магазинів в радянському торгівельному просторі та його практичної реалізації свідчить про відсутність у більшовиків чітких планів щодо універсальної торгівлі на момент створення універмагів на початку 1920-х років. У зв'язку з чим доречно говорити про поступовість у розвитку універмагів в системі радянської торгівлі та постійну еволюцію цієї ідеї в комуністичній ідеології.

Універсальний магазин у міському просторі

Від часу їхньої появи у європейському торгівельному просторі головною метою будівництва універсальних магазинів було перетворення цих закладів на своєрідну «ікону», втілення новизни і модерності²⁶. Зазвичай вони розташовувалися в самому центрі міста, поряд з активним вуличним життям, поблизу театрів та інших осередків культури та розваг. Важливою умовою була наявність розвинутої транспортної мережі, яка швидко могла доставити велику кількість відвідувачів, оскільки в центрі уваги власників нових закладів торгівлі були не тільки мешканці навколишніх вулиць, а жителі всього міста. У радянському випадку більшість центральних універмагів розташовувалися на місці старих тор-

²⁶ Geoffrey Crossick & Serge Jaumain. (1999). The world of department store: distribution, culture and social change, *Cathedrals of consumption. The European department store, 1850-1939*, P. 22.

Відкриття Київського
зразкового продунівермагу
(1935 р.).
Комуніст, 1935, 14 грудня.

²⁷ Marjorie, L. Hilton. Retailing the Revolution, P. 947.

²⁸ ДАХО, ф. 203, оп. 1, спр. 543, арк. 78 зв. Матеріали к протоколу засідання президиума губисполкома №51 от 4 августа 1922 г.

²⁹ ДАХО, ф. 408, оп. 2, спр. 693, арк. 42 – 42зв. Списки торговых точек и торговых работников Коммунального рынка г. Харькова и Харьковского отделения общества «Ларек» по состоянию на 30 января 1925 г.

³⁰ ДАХО, ф. 408, оп. 4, спр. 368, арк. 89. Переписка с государственными торговыми организациями о снабжении г. Харькова продуктами питания и промышленными товарами. 22 марта 1927 г. – 26 апреля 1929 г.

³¹ ДАХО, ф. 1381, оп. 4. Справки «Харьковского отделения» Государственного Универсального Магазина «ГУМ».

гівельних рядів та підприємств, які раніше асоціювалися лише з «дрібнобуржуазним» смаком та стилем життя, а в нових умовах були покликані символізувати демократизацію споживання і його перехід на вищий щабель розвитку²⁷. Така спадкоємність у виборі місця розташування нових торговельних площ була характерною рисою для багатьох радянських універсальних магазинів. З іншого боку, в такий спосіб проявлялася легітимація влади через символи старого часу, які, зберігши своє значення, покликані були представити досягнення нової доби.

У 1920-1930-ті роки вони існували в мережі багатьох великих торговельних підприємств. Уже в 1922 р. в Харкові налічувалося 8 універсальних магазинів²⁸. У місті також незалежно один від одного функціонували Центральний універмаг та універмаги Харківського Центрального робітничого кооперативу²⁹, Харківського акціонерного торговельного товариства³⁰, Харківське відділення Державного універсального магазину в Москві³¹. Зростання чисельності містян і відповідно споживчих потреб викликали необхідність збільшення їхньої кількості, розширення географії їхнього розташування. За даними 1924 р. у Харкові загальна кількість універсальних магазинів державної, кооперативної та приватної

³² (1924) Статистика Украины. Сер. XII. Статистика торговли. Т. III. Вып. 2. №54. Харьков, С. 234 – 235.

³³ Там же, 206 – 207.

³⁴ Там же, 220 – 221.

³⁵ ДАХО, ф. 408, оп. 2, спр. 693, арк. 42-42зв. Списки торговых точек и торговых работников коммунального рынка г. Харькова и Харьковского отделения т-ва «Ларек» по состоянию на 30 января 1925 г.

³⁶ ДАХО, ф. 845, оп. 3, спр. 2627, арк. 32. О работе Харьковского городского государственного предприятия розничной торговли, 30 октября 1928 – 30 августа 1929 гг.

³⁷ Історія появи будинку київського універмагу заслуговує окремої уваги. Див. детальніше: Мокроусова, О. (2009). Стилiстика конструктивiзму в архiтектурi Києва. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. пр.* К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, вип. 9, С. 230.

власності складала 54 заклади³², Києві – 26³³, Одесі – 7³⁴. Така чисельність обумовлювалася тим, що більшість цих універмагів були дрібними, у той час як центральним був один, який розміщувався, як правило, в самому центрі міста. Так, у Харківському центральному робітничому кооперативі у 1925 р. налічувалося 63 універмаги, центральний з яких знаходився на площі Тевелева, 14³⁵. Саме він став «обличчям» радянської торгівлі, символом достатку, світом споживчих товарів та взірцем для наслідування.

У робітничих районах міста для зручності мешканців були розташовані дрібні універсальні магазини, як торговельні простори, покликані задовольняти потреби пролетарів у товарах широкого вжитку, які можна було придбати в одному місці та поруч зі своїм домом. Поблизу великих виробничих підприємств відкривалися крамниці з більшою площею. Наприкінці 1920-х років, коли вже були в основному використані всі вільні приміщення, торговельні підприємства почали будувати нові великі універсальні магазини. У зв'язку з цим, у 1929 р. керівництво ХАТОРГу ініціювало початок будівництва на вулиці Плеханівській³⁶. З іншого боку саме в цей час активно згорталася приватна торгівля та її мережа, вводився картковий розподіл в робітничих кооперативах, тому ці досягнення у наближенні сучасних торговельних осередків до споживача були покликані скоріше заповнити так звані «торговельні пустелі», котрі виникли на місці закритих крамниць.

Іншим різновидом універмагів були універсальні продуктово-магазини. Перший такий «продуктовий магазин-велетен», як його назвала преса, був відкритий у 1935 р. у центрі Києва. Новий торговельний заклад мав виділятися в архітектурі міста, тож його вражаючі розміри, величність, були характерною рисою. Київський універмаг був побудований на місці майже готового до введення в експлуатацію іншого проекту³⁷. У зв'язку з цим, при виборі місця розташування такого закладу ключову роль відігравала соціальна функція, яку він виконував.

У міському просторі універмаги стали символами новизни, важливими осередками міського спілкування, місцем формування образу ідеального радянського споживання. Вони відіграли важливе значення у мобілізації населення через конструювання радянської культури споживання, стали символами конструктивізму в торговельному просторі та об'єктами соціалістичної архітектури, яка мала соціальну спрямованість.

Новий споживач і універмаг: особливості взаємовідносин

Що ж так приваблювало споживачів в універмагах? Які товари і послуги пропонувалися покупцям? Які особливості взаємовідносин склалися між різними акторами в межах нового торговельного простору?

Протягом 1920-1930-х років відбулися важливі трансформації в образі покупця. Якщо спочатку в розумінні більшовиків він був представником старого часу, якого за любов до речей звинувачували у «міщанстві», то впродовж досліджуваного періоду він поступово перетворився у «споживача», позбувшись у своєму образі негативних конотацій.

Всередині Київського ЦУМу
(1935 р.). Комуніст, 1935,
12 грудня.

³⁸ ДАХО, ф. 408, оп. 4, спр. 368, арк. 89. Переписка с государственными торговыми организациями о снабжении г. Харькова продуктами питания и промышленными товарами, 22 марта 1927 г. – 26 апреля 1929 г.

³⁹ ДАХО, ф. 387, оп. 1, спр. 153, арк. 54. Инструкция комиссии, протоколы заседаний, доклады по обследованию работы и состояния отдельных предприятий ХЦРК, 19 февраля 1924 г.

⁴⁰ ДАХО, ф. 408, оп. 2, спр. 629, арк. 136. Протокол №10, 21 мая 1924 г.

⁴¹ ДАХО, ф. 408, оп. 2, спр. 773, арк. 263в. Протоколы заседания торгово-кооперативной секции горсовета и материалы к ним, 6 мая – 25 июня 1925 г.

⁴² (1928). Юридично-довідковий відділ. *Кооперативне будівництво*, №14, С. 74.

⁴³ Нейтер, А. (1928). Через що виникають черги і як їх ліквідувати? *Кооперативне будівництво*, №24, С. 31.

⁴⁴ ДАХО, ф. 408, оп. 2, спр. 629, арк. 50. Протокол №10, 21 мая 1924 г.

Серед харків'ян успіх такого виду торгівельного закладу обумовлювався добре організованою технікою продажу, ефектними вітринами та кваліфікованим персоналом магазинів³⁸. У закладах цього типу послуги споживача мав задовольняти цілий колектив співробітників магазину. Центральний універмаг ХЦРК нараховував 33 співробітники³⁹, які мовою того часу називалися «робітниками прилавку», приєднавшись у такий спосіб до представників робітничого класу. Змінювалася і мова торгівельних практик: відтепер товар не «продавали», а «відпускали». Асортимент товарів магазину включав бакалію, гастрономію, алкоголь, фрукти, мануфактуру, взуття, господарські товари, галантерею та парфумерію⁴⁰. В ідеалі, прийшовши до такого закладу, людина мала отримати весь спектр споживчих товарів та послуг, максимально задовольнивши свій попит в одному місці.

Втім, у середині 1920-х років проблема дефіциту та незадовільного асортименту не оминула й універмаги. У Харківській міській раді розглядалося питання про невідповідність потребам споживачів товарів як з причини абсолютної відсутності, так і через їх недостатню кількість⁴¹. Суперечливість такого становища полягала в тому, що на загальнодержавному рівні передбачалося обмеження торгівлі товарами широкого вжитку в «державних торгівельних підприємствах універсального типу» в тих районах, де достатньо розвинені кооперативні заклади⁴². У зв'язку з цим «новий споживач» не завжди відчував всі переваги сучасних крамниць і залишався залежним від політики держави у сфері торгівлі, яка до того ж звинувачувала його у створенні черг, невмінні купувати, біганині до крамниці за дрібницями і невмінні організовувати заздалегідь закупки⁴³.

З появою ідеї створення зразкового універмагу інтереси споживача стали центральними з-поміж усіх вимог в його облаштуванні. «Ідучи назустріч споживачу», у робітничих районах міста деякі заклади працювали як чергові у неділю. Так, наприклад, у 1928 р. ХЦРК мав 9 магазинів, які були відкриті у вихідний день⁴⁴. Для залучення нових відвідувачів поза конкретним містом в універмазі ХАТОРГу передбачалося навіть створення інформаційного бюро, яке зі своєї радіо-студії транслювало б пересилання

⁴⁵ Зразковий універмаг. *Харківський пролетар*, 1933, 16 червня.

⁴⁶ Радянська торгівля УСРР на піднесенні. *Комуніст*, 1935, 15 січня.

⁴⁷ ДАХО, ф. 408, оп. 4, спр. 364, арк. 5. Матеріали по вопросам хлебозаготовок, торговли, квартплаты и др., 24 июля 1927 – 21 февраля 1929 гг.

⁴⁸ Klara Arnberg & Orsi Husz, (2016). From the Great Department Store With Love: The Lundkvist School of Window Display and the Transfer of Commercial Knowledge in Early 20th Century Sweden. Paper presented at The 2nd Workshop on the Evolution of the Retail Trade in the 20th Century, Uppsala.

⁴⁹ Токаревський, М. (1925). Психологія капіталістичної реклами і кооперація. *Кооперативний бюллетень*, №28, 17; Горохівський, б.і. (1925). Про кооперативну рекламу. *Кооперативний бюллетень*, №15, 11 – 12.

з Харківської, Московської та Ленінградської радіостанцій, у тому числі власні концерти та інформаційні повідомлення. Для зручності місцевих покупців це бюро також мало видавати спеціальний інформаційний листок, який вміщував перелік товарів з актуальними цінами на них, та облаштувати світлову рекламу⁴⁵. Широке коло поставлених владою завдань перед універсальними магазинами було підпорядковане в першу чергу ідеї покращення якості обслуговування споживачів: «Ми повинні енергійно боротися за перетворення кожного магазину, кожної крамниці на вогнище справжньої радянської культурної торгівлі».⁴⁶ З іншого боку, маємо розуміти, що часто ці ідеї не реалізовувалися на практиці і залишалися скоріше ідеологічними гаслами, тоді як черги та дефіцит все більше входили в повсякденне життя суспільства.

В умовах індустріалізації розвиток легкої промисловості, яка б мала відповідати потребам населення щодо задоволення потреб у предметах повсякденного вжитку, не був пріоритетним, тому прагнення відстоювати інтереси споживача не відповідало безпосередньому економічному курсу більшовицького керівництва. Наприкінці 1920-х років під час загострення дефіциту товарів міська рада Харкова рекомендувала універмагу ХАТОРГу утриматися від торгівлі дефіцитним крамом⁴⁷. Тож, як бачимо, виступаючи адвокатом прав споживачів, влада водночас створювала умови, в яких вони порушувалися. Разом з тим, відкриття універсальних магазинів стало новим етапом у розвитку радянської торгівлі, завдяки чому споживач мав би перетворитися у головного актора цих процесів. На заваді цьому стали особливості радянської економіки та промисловості, які у свою чергу знаходились під впливом ідеологічного курсу. Втім, попри це, в умовах трансформації торговельної мережі і появи крамниць універсального типу протягом 1920-1930-х років відбулося формування «нового радянського споживача», який вчився бути «культурним» та пристосовувався до особливостей соціалістичної торгівлі. Особливості взаємовідносин обох учасників торговельних відносин не були простими, оскільки в радянських умовах саме держава була головним актором та законодавцем змін.

Внутрішнє оформлення універсального магазину

Інноваційність універмагу як виду торговельного закладу передбачала необхідність використання модерних тенденцій не тільки щодо ідеї їх створення, а й внутрішнього оформлення. Провідні європейські магазини з початку 1920-х років шукали різні новітні способи облаштування торговельного простору, ключове місце у якому займали саме вітрини. Знакове місце у цьому мистецтві займав Оскар Людквіст, піонер у декоруванні вітрин, який у 1922 р. відкрив спеціальні курси у Стокгольмі, де слухачів вчили різним технікам оздоблення віконних площ⁴⁸. У той же час на початку 1920-х років керівництво українських торговельних установ вважало рекламу непотрібною і навіть шкідливою, оскільки з його точки зору реклама приватних підприємств є недобросовісною і чужою природі радянської торгівлі⁴⁹, адже «немає гіршої реклами,

Загальний вигляд
будівлі універмагу, м.Київ,
ЦДАКФД ім. Пшеничного,
2-40412

⁵⁰ Селиванов, П. (1926). Об улучшении продажи товаров в первичных кооперативах. *Кооперативный бюллетень*, №32 – 33, 13 – 14.

⁵¹ Лучшие товары стахановцам. *Харьковский рабочий*, 1935, 1 декабря.

ніж незадоволений покупець»⁵⁰. Втім, це не свідчить про те, що маркетингові технології, говорячи сучасною мовою, не розвивалися, чи ними не користувалися державні підприємства. Йдеться мова про розуміння важливості реклами, особливо вуличної, та внутрішнього оформлення крамниць, на що стала звертатися увага на початку 1930-х років. У радянській Україні один із таких прикладів сучасного облаштування планувалося реалізувати у дитячому відділі харківського магазину в 1935 р. Передбачалося створити тематичні вітрини, які могли рухатися, на наступні теми: 1) зима (з безперервно падаючим снігом і дітьми з санками); 2) цирк (з ареною, глядачами, клоунами, звірами); 3) дитяче дозвілля (діти ввечері вдома за іграми та заняттями)⁵¹. Такі засоби реклами були покликані наблизити світ речей до споживача, який мав наочно переконатися у необхідності купівлі тих чи інших товарів, уявити можливості їхнього використання у своєму повсякденному житті. Їхньою головною метою було спіймати погляд людини, яка проходила повз вітрину та «умовити» її придбати якусь річ. Облаштування вітрин у такий спосіб дозволяло створити ідеальний простір, де були представлені найцікавіші та найбажаніші товари в асортименті магазину. Тож особливість універмагів як нового типу торгівельного закладу полягала у тому, що людина могла приходити і дивитися на товар не купуючи його, споглядала за ним, формувала свій смак і новий стиль життя.

Крім декорації вітрин, внутрішнє облаштування торгівельного простору універмагу передбачало наявність великої кількості відділів. Під час свого відкриття Київський універсальний продуктовий магазин нараховував 15 таких структурних одиниць: відділ м'ясо-птиці, рибний, городній, бакалійно-колоніальний (спеції), молочно-масляний, гастрономічний, риби-делікатеси, алкогольний, фруктовий, кондитерський, хлібобулочний, тютюновий, заморожених продуктів, кулінарний, відділ замовлень. З метою створення багатого внутрішнього інтер'єру для виготовлення меблів були використані дорогі та високоякісні матеріали, а все устаткування зроблене з полірованого дубу та чинара, прилавки крамниці – з мармуру⁵². Таке внутрішнє облаштування та широ-

⁵² Культурний торговельний заклад. *Комуніст*, 1935, 10 грудня.

кий асортимент мало відразу вразити невибагливого міського споживача своєю розкішшю та різноманіттям.

Втім, були випадки, коли відсутність приміщення з достатньою площею не дозволяла відкрити низку відділів, які потребували великого простору. Так, зокрема в універмазі ХАТОРГу не було меблевого асортименту⁵³.

У технічному оснащенні універмаг мав бути обладнаним за останніми тенденціями. Ці вимоги були обов'язковими для продуктових магазинів. У приміщенні згаданого вище київського універмагу були поставлені компресори для охолодження повітря. У складах були розміщені холодильні камери, а для механічного переміщення товарів з них використовувалося 5 ліфтів⁵⁴. Звісно, що такі механічні інновації могли собі дозволити лише великі або сразкові крамниці.

Державні універмаги мали стати моделлю успішного радянського менеджменту та маркетингу у сфері торгівлі. Втім, лише створення правильно облаштованого магазинного простору було недостатньо, оскільки особливістю взаємовідносин споживача та універмагу була залежність від ідеологічної та економічної політики. У зв'язку з цим, протягом 1920-1930-х років відбулося формування «нового радянського споживача» з властивою йому радянською культурою та практиками споживання. Досвід існування закладів універсального типу не був унікальним, оскільки це відповідало світовим тенденціям модернізації торгівлі і споживання. Запозичивши і трансформували до радянських реалій ідею універсальної торгівлі, більшовицька влада надала їй нового змісту. В українських універмагах того часу впроваджувалися різні механічні інновації, по-новому облаштовувалися вітрини і планування торговельного простору приміщень, але попри ці нововведення продовжували залишатися дефіцит товарів, черги, державний контроль над ринком. Упродовж 1920-1930-х років універмаг перетворився на один із центральних просторів міського споживання, ставши важливим засобом соціальної інженерії та характерною рисою радянського повсякдення.

References

- (1924). Statistika Ukrainy. Ser. III. Statistika trgovli. T. III. Vyp. 2. №54. Har'kov, 234 – 235.
- (1928). Yurydychno-dovidkovyi viddil. Kooperativne budivnytstvo, №14, 74.
- (1975). Tipovye reshenija racionalizacii raboty univermagov. M.: Centrosojuz.
- Cathedrals of consumption. (1999). *The European department store, 1850-1939*. Edited by Geoffrey Crossick and Serge Jaumain. Ashgate Publishing Limited.
- Dezorcev, S. S. (1928). Uchet podsobnyh predpriyatij v trgovykh hozjajstvah; Uchet univermagov. M.: Izdatel'stvo Narkomtorga SSSR i RSFSR.
- Feshhenko, I. I. (1966). Uchimsja otlichno trgovat'. (Ob opyte raboty Leninskogo univermaga g. Donecka). Doneck: Donbass.
- Fuchs, Konrad. (1988). Zur Geschichte des Warenhaus-konzerns I. Schocken Söhne. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 33(4), pp. 232-252. Retrieved 7 Oct. 2017, from doi:10.1515/zug-1988-0403

⁵³ ДАХО, ф. 845, оп. 3, спр. 2627, арк. 10. О работе Харьковских городских предприятий розничной торговли, 30 октября 1928 – 30 августа 1929 гг.

⁵⁴ Культурний торговельний заклад. *Комуніст*, 1935, 10 грудня.

- Gurova, O. Ju. (2005). Ideologija potreblenija v sovetskom obshhestve, *Sociologicheskij zhurnal*, №4.
- Haupt, Heinz-Gerhard. (2012). Small shops and department stores. The history of consumption. Edited by Frank Trentmann. Oxford University Press.
- Hessler, Julie. (2004). Social History of Soviet Trade. Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917 – 1953. Princeton: Princeton University Press, 8.
- Hilton, L. Marjorie. (2004). Retailing the Revolution: The State Department Store (GUM) and Soviet Society in the 1920s, *Journal of Social History*, Vol. 37, No. 4 (Summer), 939 – 964. From doi.org/10.1353/jsh.2004.0049
- Horokhivskiy, b.i. (1925). Pro kooperativnu reklamu. *Kooperativnyi biulleten*, №15, 11 – 12.
- Kamenev, V. G. (1956). GUM. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo torgovoy literatury.
- Klara Arnberg & Orsi Husz, (2016). From the Great Department Store With Love: The Lundkvist School of Window Display and the Transfer of Commercial Knowledge in Early 20th Century Sweden. Paper presented at The 2nd Workshop on the Evolution of the Retail Trade in the 20th Century, Uppsala.
- Korsukova, O. O. (2016). Stanovlenie sistemy gosudarstvennoj universal'noj trgovli v Tjumeni (1920–1930-e gg.). *Vestnik Tjumenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, №5 (170)
- Kulturnyi torhovelnyi zaklad, *Komunist*, 1935, 10 hrudnia.
- Lacrosse, J., Mielle, R., & De Bie, P. (1972). Emile Bernheim, histoire d'un grand magasin: Bernheim, Emile. Bruxelles: Labor.
- Lambert, R. (1938). The Universal Provider. A Study of William Whiteley. London: Harrap.
- Luchshie tovary stahanovcam, *Har'kovskij rabochij*, 1935, 1 dekabrya.
- Miller, B. Michael. (1981). The Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869 – 1920. Princeton: Princeton University Press.
- Mokrousova, Olena. (2009). Stylistyka konstruktivizmu v arhitekturi Kyieva, *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii: Zb. nauk. pr. K.: IMFE im. M.T. Ryl'skoho NAN Ukrainy*, vyp. 9, 228 – 233.
- Natsionalnyi standart Ukrainy. Rozdribna ta optova torhivlia. DSTU 4303:2004. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.profiwins.com.ua/uk/directories1/dstu4303.html>
- Neiter, A. (1928). Cherez shcho vynykaiut cherhy i yak yikh likviduvaty? *Kooperativne budivnytstvo*, №24, 31.
- Radianska torhivlia USRR na pidnesenni, *Komunist*, 1935, 15 sichnia.
- Resseguie, H. (1965). Alexander Turney Stewart and the development of the department store, 1823-1876. *Business History Review*, 39(3), 301-322. Retrieved 18.12.2017 from: doi.org/10.2307/3112143
- Selyvonov, P. (1926). Ob uluchsheniy prodazhy tovarov v pervychnykh kooperativakh. *Kooperativnyi biulleten*, №32 – 33, 13 – 14.
- Tamila, R. D. (2017). The Wonderful World of the Department Store in Historical Perspective: A Comprehensive International Bibliography, Partially Annotated. Retrieved 18.12.2017 from: <http://www.charmassociation.org/Docs/Department%20Store%20Bibliography.pdf>
- Tokarevskiy, M. (1925). Psykholohiia kapitalistychnoi reklamy i kooperatsiia. *Kooperativnyi biulleten*, №28, 17.
- Weiss-Sussex, G., & Zitzlsperger, U. (2013). Das Berliner Warenhaus: Geschichte und Diskurse. Frankfurt: Peter Lang AG.
- Zrazkovyi univermah. *Kharkivskiy proletar*, 1933, 16 chervnia.

Iryna Skubii

DEPARTMENT STORE AS SPACE OF URBAN CONSUMPTION IN 1920-1930S IN SOVIET UKRAINE

In the article the features of department stores as trade establishments in Soviet Ukraine in 1920-1930s are examined. Department store is investigated as unique space of urban consumption. It got the special place in ideology and propaganda and “fixed the victories and advantages of Soviet cultural trade”, democratization of consumption. In urban space department stores became the symbol of novelty, sufficiency and example for other trade institutions. Special attention is given to the transition in public discourse the image from “customer” to “consumer” during 1920-1930s. The innovativeness of univermags let to the use of modern tendencies in the arrangement of space, in particular window displays and counters. It has been analyzed how department stores were equipped according to the last requirements of time with the help of mechanical devices and refrigeration units. It has been concluded that state department stores could have become a model of successful Soviet management and marketing in the field of trade. Nevertheless, it was not enough to create a properly equipped store space, because consumer and department store were in dependence from ideological and economic policies of Soviet authorities. At the same time, the opening of department stores became a new stage in the development of Soviet trade, where the consumer could have become the main actor of these processes. However, in spite of this fact, during 1920-1930s a “new Soviet consumer” with its culture and consumption practices was created.

Key words: department store, city, consumption, Soviet society, 1920-1930s, Ukraine.

**РЕЦЕНЗІЇ.
ОГЛЯДИ.
ХРОНІКА**

Олена Соболєва

к.і.н., с. відділу культурологічних досліджень
Науково-дослідного інституту українознавства

МІСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ

(Рецензія на монографію Оксани Овсіюк “Життя після окупації: побут киян 1943 - 1945 рр.”. Київ: “Дуліби”, 2017 р.)

В сучасній українській історіографії все більше уваги починають приділяти проблематиці, яка лежить у площині таких напрямків як історична антропологія та історія повсякдення. Щодо історії Другої світової війни, то ще досі питання повсяк-

дення та побуту цивільного населення не отримали достатнього висвітлення. Наслідки масштабної катастрофи ХХ століття на рівні індивідуального досвіду “звичайних” людей та соціального контексту подій досі не є в достатній мірі відрефлексованими в фаховій літературі та публіцистиці. Саме тому вихід друком рецензованої книги О. Овсіюк, яка присвячена проблемі повсякдення киян в проміжку між 1943 та 1945 роками, є важливою подією для української історичної науки¹.

В перехідний період між визволенням Києва та завершенням війни місто поступово поверталось до мирного життя, але економіка війни вимагала залучення усіх ресурсів для потреб фронту. В цей час жителям щойно визволеного міста довелося пройти складний шлях боротьби за виживання. Саме на побутових аспектах життя киян (забезпечення продуктами харчування, побутові умови проживання, забезпечення товарами та послугами) у час війни і зосереджена увага дослідниці в монографії. Книга змістовна і наповнена фактами, зібраними авторкою в архівних установах. Крім статистичних даних, ретельно підібраних дослідницею, в монографії містяться влучні цитати з усної історичної свідчень, які дають можливість зрозуміти умови життя людей з перспективи індивідуального досвіду.

В першому розділі “Історіографія та джерельна база дослідження” авторка проаналізувала наявну літературу з проблеми повсякдення в роки Другої світової війни, дала докладний опис

¹ Овсіюк, О. (2017).
Життя після окупації:
побут киян 1943 - 1945 рр.
Київ: Дуліби

та характеристику опублікованих та архівних джерел. Видно, що під час роботи над книгою Оксана Овсіюк здійснила ґрунтовну пошукову роботу в низці архівних установ, зокрема в міському та обласному архівах Києва, і змогла виявити цілий масив документів, які й лягли в основу цієї праці.

В другому розділі “Київські помешкання” О. Овсіюк, на основі аналізу наявної літератури, офіційних документів, публікацій в пресі, а також архівних матеріалів, досить докладно відтворила побутові умови проживання киян після звільнення Києва. Дослідниця розглядає питання масштабів руйнування житлового фонду міста, способів та ефективності організованих та індивідуальних робіт з його відбудови та реконструкції. Зокрема О. Овсіюк звернула увагу на те, що офіційні післявоєнні підрахунки руйнування житла в Києві були значно завищені (40%), в той час як одразу після звільнення міста оцінка руйнування житла становила 20-26 %. Авторка припускає, що таке завищення відсотка зруйнованого житла партійними функціонерами було зроблене навмисне для того, щоб приховати післявоєнні незаконні маніпуляції із квадратними метрами. Проте навіть те житло, яке зберіглося, було в жахливому стані, а його ремонт та реконструкція часто лягала на плечі самих людей, які поверталися до міста.

Надзвичайно інформативним є розділ “Харчування киян”. В ньому авторка детально проаналізувала стан із продовольчим забезпеченням жителів Києва в той період. О. Овсіюк докладно розглянула функціонування карткової системи та інших форм державного врегулювання проблеми із продовольством. Крім того у книзі досить гарно розкрита проблема нестачі продуктів харчування і способів її подолання, які практикувалися індивідуально в кожному домогосподарстві. Зокрема дослідниця описує стихійну торгівлю на “толкучках”, практику міни, тобто обміну побутових речей на харчі, індивідуальне стихійне огородинство тощо.

В останньому розділі “Забезпечення містян товарами та послугами” дослідниця описує існуючу на той час торгівлю промисловими товарами, та сферу послуг, доступну для жителів міста. Після прочитання цього матеріалу, читач усвідомлює, що поняття забезпеченості в післякупаційний і повоєнний період було дуже умовною категорією, адже на той час виробництва промислових товарів було майже припинене, а їхня вартість у вільному продажу сягала захмарних цін.

Така ж ситуація існувала і у сфері послуг, після визволення Києва існувала велика нестача закладів, де можна було відремонтувати речі чи виготовити на замовлення, перукарень, лазень, пралень. Існували в той час і великі проблеми із санітарним станом у місті, із сміттям та водопостачанням.

Головною заслугою автора рецензованої монографії є те, що вона відступає від штампів та стандартних фраз, позбавлених конкретного змісту, про післякупаційне життя Києва, які і досі кочують із книги в книгу, із підручника в підручник, як от: “масштаби руйнування житлового фонду”, “відбудова народного господарства”, “зубожіння людей”. А натомість наповнює історичний наратив деталями з життя киян у той складний період історії. Ці

деталі роблять історичне тло рельєфним та цілісним, вони нам дають можливість побачити звичайну людину, яка боролася за життя у вирі важливих, навіть епохальних подій ХХ століття.

Стиль рецензованої книги достатньо простий та доступний для сприйняття. Водночас помітно, що авторка намагалася уникати власних суджень у оцінці матеріалу. Саме її особистого ставлення до описуваних подій і фактів іноді не вистачає читачу. Проте обраний нею стиль дає можливість нам самим формувати власне ставлення до описуваних суспільних явищ.

Варто також відзначити ілюстративний матеріал, що міститься у виданні. Багато світлин, підібраних для публікації, були виявлені в архівних та музейних установах Києва і вперше оприлюднені дослідницею у книзі. На них зафіксовані унікальні кадри із повсякденного життя киян того часу, наприклад зовнішній вигляд напівзруйнованих будівель, в яких жили тоді люди, інтер'єри комунальних квартир, елементи умеблювання та предмети побуту.

На нашу думку, рецензована монографія є на сьогодні важливим поступом у розвитку української історичної науки, адже не тільки вводить до наукового обігу нові матеріали, але й привертає увагу колег і широке коло читачів до проблеми значення людського досвіду в історії. Книга є надзвичайно важливою не тільки для дослідників, але й для усіх, хто цікавиться історією Другої світової війни та історією міста Києва. Це підтверджує й той факт, що після друку відбулася низка презентацій книги на різних публічних майданчиках, що супроводжувалися поживавленими дискусіями і схвальними відгуками у пресі.

**У БРИТАНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
З 16 ВЕРЕСНЯ ДО 4 ЛИСТОПАДА 2017 РОКУ
ПРОХОДИЛА ВИСТАВКА ПРО “ЛЕНІНОПАД”***

* Інформація надана
Мирославою Хартмонд,
кураторкою виставки,
науковою співробітницею
Центру міжнародних
досліджень Оксфордського
університету

Фото Нілса Акермана
і Lundi 13,
серія *Looking for Lenin*

До 100-ї річниці більшовицького перевороту Університет Ессексу (Велика Британія) відкрив виставку “ПАДІННЯ: Революція – Пропаганда – Повалення ідолів”, що присвячена створенню та розвінчання культу особистості Володимира Леніна.

ПАДІННЯ – це виставково-дослідницький проект, що висвітлює культ Леніна від його витоків (з ранніх років радянської держави і примусового обожнювання комуністичного діяча в умовах тоталітаризму) до його остаточного знищення під час “ленінопаду” в сучасній Україні.

Мистецтво радянської пропаганди, втілене в творах відомих митців радянського авангарду – Олександра Родченка, Густава Клуциса та Сергія Ейзенштейна (картинах, фотографіях, плакатах та фільмах) та соцреалістичних полотнах і скульптурах представлено поряд із роботами сучасних фотографів Нілса Акермана і Дональда Вебера, що задокументували декомунізаційні процеси в Україні останніх років.

Експозицію доповнює модель вказівного пальця Володимира Ілліча довжиною 4 метри, частина уявної скульптури вождя, що мала прикрасити незбудований Палац Рад у Москві, демонструє абсурдність гігантоманських задумів комуністичного керівництва та прірву між гучними декраціями і реальністю.

Порожній п’єдестал на фотографії Дональда Вебера ніби питає “Що далі?”. Демонтуючи своїх Ленінів, Україна стала поряд з

такими країнами як Південно-Африканська Республіка, Сполучені Штати Америки та Велика Британія, де обговорюється питання перегляду символіки публічного простору та виключення з них монументів колонізаторам та рабовласникам. Метою виставки є критичне осмислення революційних подій 1917 року – і комуністичної іконографії – в контексті трансформаційних процесів, що охоплюють світ сьогодні.

Кураторками виставки виступили Джессіка Твайман, директор галереї Art Exchange, Університет Ессексу, та Мирослава Хартмонд, науковий співробітник Центру міжнародних досліджень Оксфордського університету та власниця київської галереї Triptych: Global Arts Workshop.

Заснований у 1965 році, м. Колчестер, Університет Ессексу один із перших створив кафедру з вивчення політики і культури Радянського Союзу. Виставку супроводжує програма освітніх заходів та міжнародна наукова конференція. Art Exchange – виставковий майданчик на території університетського містечка, різноманітна програма якого включає міжнародні виставкові проекти, лекторії, кінопокази, та ін.

Додаткова інформація за посиланням:

<http://www.artexchange.org.uk/exhibition/fallen>

Оногда Олена

*кандидатка історичних наук,
координаторка освітніх програм Мистецького арсеналу*

**ОГЛЯД МІЖНАРОДНОЇ ЛІТНЬОЇ ШКОЛИ ЮНЕСКО
«МЕНЕДЖМЕНТ ТА ЗАХИСТ ІСТОРИЧНИХ МІСТ»,
28.08-2.09.2017, м. ЛЮБЛІН**

Наприкінці літа в Любліні (Польща) відбулась Міжнародна літня школа ЮНЕСКО «Менеджмент та захист історичних міст», організована Польською національною комісією ЮНЕСКО, Люблінським музеєм та Люблінською політехнікою. Організатори запросили до участі представників з Білорусі, Грузії, Латвії, Литви, Польщі, Словенії та України – працівників сфери охорони культурної спадщини, архітекторів, музейників та урбаністів.

Протягом тижня, з 28 серпня по 2 вересня 2017 року, учасники школи прослухали курс лекцій від експертів зі збереження історико-культурної спадщини та консервації, відвідали пам'ятки Любліна й Замостя, а також ознайомились із об'єктами, що перебувають у процесі проведення реставраційних робіт.

Теоретична частина програми школи стосувалась сучасних тенденцій менеджменту історичних міст, практична – урбаністичних процесів у Східній Польщі та нових підходів до збереження історико-культурної спадщини.

Люблін, найбільше місто Східної Польщі, 2015 року отримав Знак європейської спадщини – European Heritage Label¹. Система цих відзнак запроваджена у ЄС 2013 року із метою відзначити «пам'ятки, ретельно відібрані за їх символічну цінність, роль, яку вони відіграли в європейській історії та пропоновану ними діяльність, що зближує Європейський Союз та його громадян». Замостя має статус об'єкта Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Натомість відсутність такого статусу у Любліна у поєднанні зі значною концентрацією історичних пам'яток та культурного потенціалу – одне із частих (але поки що риторичних) питань, що поставало у неформальному спілкуванні із місцевими фахівцями з питань охорони культурної спадщини. Проведення Міжнародної літньої школи ЮНЕСКО у Любліні дозволило побачити динаміку урбаністичних процесів у цьому місті та порівняти досвід перетворень у ньому із сусіднім Замостям.

У фокусі Міжнародної літньої школи цього року були актуальні тенденції менеджменту історичних міст: роль місцевих громад в управлінні охороною культурної спадщини (лекція проф. Славоміра Ратайського, Польська національна комісія ЮНЕСКО),

¹ https://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/actions/heritage-label_en

виклики сталого менеджменту історичними містами: стейкхолдери, візуальна цілісність та стратегічні підходи (лекція др. Вальдемара Аффельта, Гданський університет технологій), планування в управлінні історичними містами (лекція проф. Богуслава Шмигіна, Люблінський університет технологій), тощо.

Стратегічне планування, детальна розробка планів управління є невід'ємною складовою комплексного підходу до збереження історичної спадщини. Зразки підготовлених планів управління об'єктами світової спадщини можуть бути корисним матеріалом та зразком стратегічного планування у сфері збереження історико-культурної спадщини не лише для об'єктів ЮНЕСКО². Особливу увагу лектори приділяли питанню збереження ландшафту історичних міст, а також їх змін видалити під тиском урбанізації. Концепція історичного міського ландшафту передбачає комплексний підхід до збереження: коли йдеться не лише про окремі об'єкти, а про сукупність пам'яток в комплексі із сучасними елементами. Детальніше про це можна дізнатись у рекомендаціях ЮНЕСКО³. Для збереження історичного міського ландшафту вкрай важливим є створення центрів інтерпретації пам'яток історико-культурної спадщини. В таких центрах через проведення різноманітних освітніх заходів професіонали напряду комунікують із представниками місцевих громад та таким чином залучають їх до збереження історичної спадщини й створюють локальні механізми соціальної інклюзії.

Лектори не оминули увагою і відверті питання браку можливостей та ресурсів у царині збереження історико-культурної спадщини на тлі ситуації, коли кількість об'єктів, які потребують захисту, невпинно зростає. «Сьогодні ми маємо прийняти ту реальність, в якій ми живемо. Нам не варто зазнавати фрустрації від усвідомлення факту, що ми не можемо зберегти ВСЮ спадщину та забезпечити її недоторканість. Але історичні міста, навіть якщо незначна частина пам'яток є автентичною, мають бути захищені як цілісні комплекси», – вважає Богуслав Шмигін з Люблінського університету технологій. Одним із ключових питань охорони спадщини на прикладі Любліна є питання того, як не тільки зберегти історичні об'єкти, а й зберегти життя і мешканців стародавніх кварталів в історичних районах, а також – утримати баланс між модернізацією, захистом спадщини і збереженням соціальних традицій.

Значна частина практичних занять, проведених в межах Міжнародної літньої школи, стосувалась практичного ознайомлення із роботою реставраторів музейних предметів та архітектурних пам'яток. А прогулянки містом супроводжувались лекціями на свіжому повітрі від провідних урбаністів міста. Поєднання сучасної архітектури із пам'ятками давнини є однією із візитівок Любліна. Але це поєднання є результатом тривалого діалогу – як із місцевою громадою, так і в середовищі професіоналів. Предметом дискусії, наприклад, тривалий час була форма ліхтарних стовпів на одній із центральних вулиць, про що яскраво і весело розповідав учасникам школи др. Хуберт Мончік, голова з питань міської консервації Любліна.

² <http://bc.pollub.pl/Content/12724/management.pdf>

³ <http://whc.unesco.org/archive/opguide12-en.pdf>

Локтіонова Дінара

*кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології
ЧНУ імені Петра Могили*

**ДРУГА НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ
З МІСЬКОГО РОЗВИТКУ
«МІСТА, КОМФОРТНІ ДЛЯ ЖИТТЯ»**

(м. Львів, 01.12.2017 р.)

Останнім часом, як у вітчизняному, так і в західному дискурсі темі розвитку міста та міського середовища приділяють чимало уваги. Зокрема, у цьому напрямі відбувається плідна співпраця між Німеччиною та Україною. Досвід Німеччини як одного із провідних європейських міст у сфері інтегрованого міського розвитку демонструє, що запорукою економічного зростання міст є: 1. залучення громадськості (партисипація); 2. екологічна збалансованість міста; 3. розвиток креативності у містах. На думку фахівців, запозичення цього досвіду та його адаптація до вітчизняних умов здатне створити місто, комфортне для життя.

Ключова доповідь Штефана Райсс-Шмідта (представника міської адміністрації м. Мюнхена) «Комфортне для життя європейське місто» окреслила такі проблемні питання: що очікує на міста? що робить міста комфортними? що означає добре планування?

Розглядаючи перше питання, було зазначено, що як для Німеччини, так і для України характерна поліцентрична мережа міст. Сьогодні великі міста Німеччини представляють собою: - «зростаючі міста», в яких відбувається приріст за рахунок зовнішньої міграції; - міста, в яких відбувається «криза мобільності» за рахунок переповненого громадського транспорту, перевантажених автівками вулиць; - міста, в яких відбувається зростання цін на нерухомість та земельні ділянки за рахунок урбанізаційних процесів; - міста, в яких відбувається процес дигіталізації. Усе це, у загальному вигляді представляє нові мегатренди розвитку міст, до яких відносять такі процеси як: глобалізація, зміна клімату, міграція, дигіталізація, урбанізація, демографічні зміни, соціально-просторова поляризація, криза демократичної легітимності.

Зважаючи на вплив вищезазначених мегатрендів, важливо, щоб існування у таких містах було комфортним. На думку доповідача, комфортними міста робить: 1. Багатоманітність міського населення, в основі якої лежить соціально-культурне підґрунтя. 2. Локальна демократія та партисипація населення. 3. Доступне

житло та концепція соціально справедливого землекористування. 4. Добра та безпечна робота, в якій існують умови для креативності та інновацій. 5. Щільність, компактність та екологічність забудов, їх енергоефективність. 6. Культура будівництва, ідентичність забудівель. 7. Реструктуризація промислових ареалів, їх ревіталізація. 8. У рамках вільних просторів створення та розвиток громадських просторів, які в значній мірі впливають на якість життя у місті.

У рамках доповіді, було акцентовано увагу на необхідності співпраці та кооперації громадських структур та громадян, які за рахунок досліджень та імплементації результатів дослідження можуть впливати на економічний розвиток міст.

На думку доповідача, інтегрований стратегічний розвиток можна представити схематично у такому вигляді:

Доповідь вітчизняного (В. Тимінського) та німецького (др. Руперт Кавка) доповідачів була присвячена сучасним викликам розвитку комфортних для життя міст у Німеччині та Україні. У рамках доповіді, дослідники акцентували увагу на спільних та відмінних тенденціях розвитку міст у Німеччині та Україні, таких як: 1. система міського розселення; 2. структура територіального планування; ринок житла та дохід громадян; 3. соціальну та просторову нерівномірність розселення; 4. екологічні та соціальні виклики. У цілому, ситуація в обох країнах має багато спільних тенденцій та проблем. Зокрема, зростання міського населення, його нерівномірне розселення у містах, проблеми з житлом у місті, концентрація закладів культури та охорони здоров'я у центрі міста та їх нестача на периферії, загроза збалансованого розвитку, великий рекреаційний потенціал міста та відсутність екологічної політики у цьому питанні. Зважаючи на схожість проблем у містах, слід відзначити, що механізми їх вирішення достатньо відрізняються. Тому, запозичення німецького досвіду та адаптування його до вітчизняних реалій робить україно-німецьку співпрацю своєчасною.

Під час конференції було представлено роботу трьох тематичних арен:

Арена А. Залучення громадськості

Арена В. Екологічно збалансоване місто

Арена С. Креативне місто

Арена А. Залучення громадськості.

Під час проведення Арени, було представлено доповіді на тему: «Проектуй своє місто – методи залучення мешканців м. Оснабрюк» (доктор Клаас Бекорд), «Досвід втілення майстерні міста на прикладі міста Ужгород» (Маріанна Собран), «Громадський бюджет участі в Чернівцях» (Наталія Патрабой).

Процес децентралізації в Україні сприяв не тільки перерозподілу повноважень та ресурсів, а й став певним стартом залучення громади до прийняття управлінських рішень (бюджет участі, система електронних петицій, інноваційні проекти розвитку міст тощо). Обізнаність місцевої влади з проблемних питань, їх постійний моніторинг дає можливість чітко розуміти проблеми громади для першочергового вирішення або прийняття превентивних заходів у цій сфері. На думку доповідачів, очевидно, що залучення громадськості до прийняття рішень, є першим етапом вивчення громадської думки. Зокрема, залучення громадськості здійснюється за допомогою 4 напрямків: 1. політичні вибори; 2. неформальні інструменти (зустрічі з виборцями); 3. формалізовані інструменти (громадські форуми, система електронних петицій, громадський бюджет); 4. неформальні пропозиції (опитування).

Для того, щоб уникнути такого процесу як криза демократичної легітимності громади, на думку доповідачів, необхідно забезпечити такі речі як більшу прозорість, співучасть, співпрацю та спільне виробництво між громадськістю та місцевою владою.

Проте, деякі питання залишаються все ще відкритими: 1. Як збільшити кількість людей на заходах? 2. Як залучити нових людей?

Арена В. Екологічно збалансоване місто

У ході роботи конференції було представлено матеріал др. Штефана Беґе «Екологічно збалансований розвиток міста у Нюрнберзі», у якому розкривалася думка про те, що екологічна безпека – це не тільки ресурси та ґрунти, а частина сталого розвитку міста, яка включає в себе освіту, здоров'я, питання мобільності та іншу економіку. Таким чином, системний підхід у розробці стратегій розвитку міст є запорукою їх успішної реалізації.

У доповіді М. Терлецького (КУ Інституту міста) та О.Шмідта (ЛКП Інститут просторового розвитку) «Вулиця для всіх» та створення велосипедної інфраструктури у Львові» ключовим меседжем було твердження, що наявність веломережі є ознакою розвинутого міста. Доповідачі навели успішний приклад м. Львів у питанні проектування вулиць з велодоріжками та продемонстрували, яким чином можуть балансувати інтереси усіх учасників руху за умов їх комфортного співіснування. При цьому, наголошувалась увага на збереженні зеленої зони, враховуючи особливості рослин та створенні громадського простору. Також було представлено транспортну піраміду міста, на вищому щаблі якої розташований пішохід (1), нижче – велосипедисти (2), громадський транспорт (3), комерційний транспорт (4), приватний моторний транспорт (5).

Арена С. Креативне місто

Під час проведення Арени, були представлені доповіді «Креативне місто Львів» (Марта Романяк, Олександр Кобзарев), «Підтримка креативних підходів: роль університетів у розвитку міст в Німеччині» (професор Зільке Вайднер), «Проект «Open-Spilka» (Олександр Коротких, Максим Крамар).

Цікавою видалась доповідь Зільке Вайднера «Підтримка креативних підходів: роль університетів у розвитку міст в Німеччині». Ось коротко її зміст.

Університети є концентрацію креативності, розробниками ідей, які, піднімають та ініціюють вирішення проблемних питань у суспільстві. Вони повинні бути відкритим простором для спілкування. Контакти з зовнішнім середовищем, бізнесом і місцевою владою сприятимуть реалізації та імплементації ідей та змістів, продукованих у стінах університету. Університети повинні стати рівними гравцями при прийнятті владних рішень. Для того, щоб у місті відбувався економічний розвиток, місту необхідно «думати» разом з університетами, активно залучати їх до суспільного та владного дискурсу. У зв'язку з цим, у німецькій практиці організовують різноманітні заходи, зокрема, проведення зимових та літніх шкіл. Метою таких шкіл є нове бачення розвитку міст, залучення до розробки концепцій розвитку. У рамках таких шкіл студенти вибори.

У рамках проведення конференції вже другий рік поспіль відбувалось вручення Лейпцизької премії інтегрованого розвитку міст в Україні.